PG SK S2 05 (DSC)

द्विवर्षीयस्नातकोत्तरः पाठ्यक्रमः

(चि. बि. चि. एच. एन. इ. पि. २०२० अनुसारम्)

द्वितीयषाण्मासिकः

गद्यकाव्यं नीतिकाव्यञ्च

संस्कृतम्

पद्मनाथ-गोहाञिबरुवा-मानविकी-विद्या-अध्ययन-सत्रम्

कृष्णकान्त-सन्दिकै-राज्यिक-मुक्त-विश्वविद्यालयः

विषयविशेषज्ञाः

१) आचार्य प्रह्लादः रा. जोशी, कुलपतिः, कुमारभास्करवर्मसंस्कृत-पुरातनाध्ययनविश्वविद्यालयः, नलबारी
२) अध्यापिका सुदेष्णा भट्टाचार्या, अध्यक्षा, संस्कृतविभागः, गुवाहाटीविश्वविद्यालयः
३) प्रो. जगदीश शर्मा, अध्यापकः, संस्कृतविभागः, गुवाहाटीविश्वविद्यालयः

पाठ्यक्रम-समन्वयकः : डॉ. इन्द्रानी डेका, सहायकाचार्या, संस्कृतविभागः, कृष्णकान्त-सन्दिकै-राज्यिक-मुक्त-विश्वविद्यालयः

पिङ्कु कलिता, सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, कृष्णकान्त-सन्दिकै-राज्यिक-मुक्त-विश्वविद्यालयः

पाठ्यक्रम- प्रस्तुतकर्तारः

अध्यायाः	**प्रस्तुतकर्तारः**
१, ७	अश्लेषा गोस्वामी, सहायकशिक्षिका, संस्कृतविभागः, गुवाहाटीविश्वविद्यालयः, गुवाहाटी
२, ३, ४, ५, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४	बरषा पाटगिरिः, सहायकाचार्या(अतिथिः), संस्कृत-विभागः, कुमारभास्करवर्मसंस्कृत- पुरातनाध्ययनविश्वविद्यालयः, नलबारी पिङ्कु कलिता, सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, कृष्णकान्त-सन्दिकै-राज्यिक-मुक्त-विश्वविद्यालयः

सम्पादनसमितिः

विषयवस्तु-सम्पादना : डॉ. कृष्णकान्त शर्मा , सेवानिवृत्त आचार्य (प्रोफेसर) , संस्कृत विद्या धर्म विज्ञान सङ्काय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

प्रारूप-सम्पादना : पिङ्कु कलिता, सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, कृष्णकान्त-सन्दिकै-राज्यिक-मुक्त-विश्वविद्यालयः

प्रथमप्रकाशः – मार्च, 2025

प्रथमप्रकाशः – मार्च, 2025

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial-Share Alike 4.0 License (international) http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

प्रथमप्रकाशः – मार्च, 2025 ISBN: 978-91-6587-XX-X

Headquarters : Patgaon, Rani Gate, Guwahati-781017

City Office : Resham Nagar, Khanapara, Guwahati-781022 Wed : www.kkhsou.in

पाठ्यविषयस्य परिचयः : गद्यकाव्यं नीतिकाव्यञ्च

कृष्णकान्त-सन्दिकै-राज्यिक-मुक्त-विश्वविद्यालयेन गृहीतस्य स्नातकोत्तरपर्यायगतसंस्कृतविषयस्य द्वितीयषाण्मासिके द्वितीयपत्ररूपेण 'गद्यकाव्यं नीतिकाव्यञ्च' इति पाठ्यविषयः प्रस्तूयते । अस्मिन् पाठ्यविषये संस्कृतगद्यकाव्यसन्दर्भे नीतिकाव्यसन्दर्भे च आलोच्यते । तस्मादेव अस्य पाठ्यविषयस्य नामकरणं वर्तते 'गद्यकाव्यं नीतिकाव्यञ्च' इति । पाठ्यविषयेऽस्मिन् चतुर्दशोऽध्यायाः सन्ति । ते अध्यायाः क्रमपूर्वकं यथा -

१) कादम्बरी (सामान्याध्ययनम्)

२) कादम्बरी (शूद्रकस्य वर्णनम्)

३) कादम्बरी (उज्जयिनीवर्णनम्)

४) कादम्बरी (चाण्डालकन्यावर्णनम्)

५) कादम्बरी (शुकनासोपदेशः)

६) कादम्बरी (साहित्यिकालोचनम्)

७) दशकुमारचरितम् (सामान्याध्ययनम्)

८) दशकुमारचरितम् (राजवाहनचरितम् , उत्तरपीठिका , प्रथमोच्छ्वासः)

९) दशकुमारचरितम् (सोमदत्तचरितम्, पूर्वपीठिका , तृतीय-उच्छ्वासः)

१०) भर्तृहरेः नीतिशतकम् (सामान्याध्ययनम्)

११) नीतिशतकम् (श्लोकाः १ – १०)

१२) नीतिशतकम् (श्लोकाः ११ – २०)

१३) नीतिशतकम् (श्लोकाः २१ – ३०)

१४) हितोपदेशः (मित्रलाभः)

पाठ्यविषयस्यास्य अध्ययनसमये मूलपाठेन सह वामपार्श्वे तथा दक्षिणपार्श्वे केचन चतुर्भुजाकृतिषु मञ्जुषासु विषयाः परिलक्ष्यन्ते । ते विषयाः मूलपाठेषु उल्लिखिताः महत्त्वपूर्णाः धारणाः सरलरूपेण अवबोधने सहायकं भविष्यन्ति । 'ज्ञातव्यम्' इत्यस्मिन् अंशे पाठेन सह सम्बद्धानां महत्त्वपूर्णानां तथ्यानां वर्णनं प्राप्यते । प्रत्येकं शाखाया अध्ययनान्ते 'अग्रगत्याः निरीक्षणम्' इत्यंशे प्रदीयमानाः प्रश्ना अध्ययनस्य प्रगतये सुविधां प्रदास्यन्ति । अध्ययनात्परं उद्धृतानां प्रश्नानाम् उत्तराणि विलिख्य पाठस्यान्तिमे प्रदीयमानः 'अग्रगत्याः निरूपणम्' इत्यस्मिन् अंशेन सह यदि

सुमेलयिष्यन्ति तर्हि शिक्षार्थीनां कृते लाभप्रदायकं भविष्यन्ति। अध्यायेऽस्मिन् आलोचितानां विषयाणां विस्तृतरूपेण अध्ययनाय 'ज्ञानाधिक्यम्' इत्यस्मिन् अंशे उल्लिखिताः ग्रन्थाः सहायकाः भविष्यन्ति । अध्यायस्यान्तिमे केचन 'अभ्यासप्रश्नाः' प्रदीयन्ते। अन्तिमाध्यायस्यान्ते केषाञ्चन सहायकग्रन्थानां नामानि उल्लिख्यन्ते। तेषां ग्रन्थानां सहायेन अस्मिन् पाठ्यविषये उद्धृता अध्यायाः प्रस्तूयन्ते। यदि भवन्तो विस्तृतरूपेण कमपि विषयं ज्ञातुमिच्छन्ति तर्हि तान् ग्रन्थान् अध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति।

विषयपरिकल्पनम्

अध्यायः १ : कादम्बरी (सामान्याध्ययनम्)

(बाणभट्टस्य समयः, बाणभट्टस्य रचनावल्याः, बाणभट्टस्य जीवनवृत्तम्, कादम्बरीग्रन्थस्य मूलस्रोतः, कादम्बरी कथा)

अध्यायः २ : कादम्बरी (शूद्रकस्य वर्णनम्)

(गद्यकाव्यस्य परिचयः, गद्यस्य भेदाः, कादम्बरी-परिचयः, शूद्रकस्य कथा, बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम्)

अध्यायः ३ : कादम्बरी (उज्जयिनीवर्णनम्)

(उज्जयिनीवर्णनम् संस्कृतपाठः, उज्जयिनीवर्णनम्-संस्कृत-अनुवादः, उज्जयिनीवर्णनम्-असमीया-अनुवादः, उज्जयिनीवर्णनम्-व्याकरणटिप्पणी)

अध्यायः ४ : कादम्बरी (चाण्डालकन्यावर्णनम्)

(चाण्डालकन्यावर्णनम् संस्कृतपाठः, चाण्डालकन्यावर्णनम्-संस्कृतपाठः, चाण्डालकन्यावर्णनम्-संस्कृत-अनुवादः, चाण्डालकन्यावर्णनम्-असमीया-अनुवादः, चाण्डालकन्यावर्णनम्-व्याकरणटिप्पणी)

अध्यायः ५ : कादम्बरी (शुकनासोपदेशः)

(शुकनासोपदेशसंस्कृतपाठः, शुकनासोपदेश-संस्कृत-अनुवादः, शुकनासोपदेश-असमीया-अनुवादः, शुकनासोपदेश-व्याकरणटिप्पणी)

अध्यायः ६ : कादम्बरी (साहित्यिकालोचनम्)

(कवेः बाणभट्टस्य परिचयः, बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम्, बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्, कादम्बरीकथायाः परिचयः, कादम्बरीकथायाः काव्यिकसौन्दर्यम्, बाणभट्टस्य तत्प्रणीतकाव्यस्य च परवर्तिकाले प्रभावः)

अध्यायः ७ : दशकुमारचरितम् (सामान्याध्ययनम्)

(कविपरिचयः, दण्डीनःकालः, दण्डीग्रन्थसूची, दण्डिनः पदलालित्यम्, दशकुमारचरितम् इति गद्यकाव्यस्य शीर्षकस्य तात्पर्यम्, दशकुमारचरितस्य उच्छवासानां सामान्यपरिचयः, दशकुमाराणां परिचयः)

अध्यायः ८ : दशकुमारचरितम् (राजवाहनचरितम् , उत्तरपीठिका , प्रथमोच्छवासः)

(कविदण्डिनः परिचयः, दशकुमारचरितान्तर्गतस्य राजवाहनचरितम्, राजवाहनचरितस्य संस्कृतशब्दार्थः, व्याकरणटिप्पणी)

अध्यायः ९ : दशकुमारचरितम् (सोमदत्तचरितम्, पूर्वपीठिका , तृतीय-उच्छ्वासः)

(दशकुमारचरितान्तर्गतस्य सोमदत्तचरितम्, संस्कृतशब्दार्थः, व्याकरणटिप्पणी)

अध्यायः १० : भर्तृहरेः नीतिशतकम् (सामान्याध्ययनम्)

(नीतिशतकस्य सामान्यम् अध्ययनम्, कवेः भर्तृहरेः परिचयः, कवेः भर्तृहरेः कालनिरूपणे कवीनां मतानि, नीतिशतके प्रयुक्ताः अलङ्काराः, नीतिशतकम् इति नाम्नः सार्थक्यम्)

अध्यायः ११ : नीतिशतकम् (श्लोकाः १ – १०)

(श्लोकानां (१-१०) संस्कृतपाठः, श्लोकानां अन्वयः, श्लोकानां संस्कृतानुवादः, श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी, श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च)

अध्यायः १२ : नीतिशतकम् (श्लोकाः ११ – २०)

(श्लोकानां (११-२०) संस्कृतपाठः, श्लोकानां अन्वयः, श्लोकानां संस्कृतानुवादः, श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी, श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च)

अध्यायः १३ : नीतिशतकम् (श्लोकाः २१ – ३०)

(श्लोकानां [२१-३०] संस्कृतपाठः, श्लोकानां अन्वयः, श्लोकानां संस्कृतानुवादः, श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी, श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च)

अध्यायः १४ : हितोपदेशः (मित्रलाभः)

(हितोपदेशः, हितोपदेशस्य विविधाः कथाः)

अध्यायः १ कादम्बरी (सामान्याध्ययनम्)

अध्यायस्य संरचना

१.१ उद्देश्यम्

१.२ परिचयः

१.३ बाणभट्टस्य समयः

१.४ बाणभट्टस्य रचनावल्यः

१.५ बाणभट्टस्य जीवनवृत्तम्

१.६ कादम्बरीग्रन्थस्य मूलस्रोतः

१.७ कादम्बरी-कथा

१.७ .१ पूर्वार्धः

१.७.२ उत्तरार्धः

१.८ अध्यायस्य असमीयाभाषायां सारांशः

१.९ अध्यायात् किमवगतम्

१.१० ज्ञानाधिक्यम्

१.११ अग्रगत्याः निरूपणम्

१.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१.१ उद्देश्यम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- संस्कृतसाहित्ये महागद्यकारस्य बाणभट्टस्य विषये ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- बाणभटस्य रचनानां सम्यक् अवलोकनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- बाणभटस्य "कदम्बरी" इति प्रसिद्धकाव्यस्य विषये ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- कथायाः आधारभूतस्य कदम्बरीकाव्यस्य कथायाः विषये अपि ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।

१.२ परिचयः:

संस्कृतसाहित्ये दृश्यं श्रव्यं च द्विविधं काव्यं प्राप्यते। अभिनयेन यत् काव्यं दर्शकान् आकर्षयति तद् दृश्यकाव्यम् । श्रव्यकाव्यं तु पठनेन श्रवणेन वा पाठकानां बोधगम्यं भवति। श्रव्यकाव्यं द्विविधम् - पद्यकाव्यं गद्यकाव्यं च।

विशाले संस्कृतसाहित्ये केवलं चत्वारि गद्यकाव्यानि प्राप्यन्ते - दण्डिनः दशकुमारचरितम्, बाणभट्टस्य कादम्बरी हर्षचरितं च, सुबन्धोः वासवदत्ता च।

१.३ बाणभट्टस्य समयः

बाणभट्टः सप्तमशताब्द्यां प्रसिद्धः संस्कृतसाहित्यकारः आसीत्। स हर्षवर्धनस्य राजसभायां राजकविः आसीत्। तस्य जीवनकालः प्रायः ६०६-६४७ ख्रिस्ताब्दयोः मध्ये आसीत्। चीनदेशीयः परिव्राजकः ह्वेन्-त्सांग हर्षवर्धनविषये उल्लेखं कृतवान्। यद्यपि भारतीयाः प्राचीनाः साहित्यकाराः स्वपरिचयप्रदाने मौनम् अवलम्बितवन्तः, बाणभट्टस्तु अपवादः। स स्वकृत्योः कादम्बरी-हर्षचरितयोः स्वपरिचयं विस्तरेण प्रदत्तवान्।

१.४ बाणभट्टस्य रचनावली

तस्य द्वे प्रमुखे कृती

१) हर्षचरितम् - अस्मिन् ग्रन्थे राज्ञो हर्षवर्धनस्य जीवनी वर्णिता।

२) कादम्बरी - इदं गद्यकाव्यं भारतीयसाहित्यस्य अनन्या सृष्टिः।

तथ्यानुसारं बाणभट्टः अन्यान् अपि लघुग्रन्थान् विरचितवान्। बाणस्य तृतीयं काव्यं चण्डीशतकमिति प्रसिद्धम्। चण्डीशतके १०२ श्लोकाः सन्ति, ते च शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसि विरचिताः। चतुर्थं काव्यं शिवस्तुतिः शिवशतकं वा। बाणविरचितं पार्वतीपरिणयं नाम अन्यत् काव्यमपि प्रसिद्धम्। मुकुटताडितकं नाम नाटकमपि तेन विरचितम्।

बाणभट्टस्य रचनाशैली अतीव जटिला अलङ्कारपूर्णा च। तस्य वर्णनात्मिका भाषा काव्यमयं गद्यं च संस्कृतसाहित्याय नवीनां दिशां प्रादात्। कादम्बरी-ग्रन्थः भारतीयकथासाहित्यस्य इतिहासे महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। आलङ्कारिकाणाम् उक्तिभिः उल्लेखैश्च स्पष्टं भवति यत् बाणस्य न्यूनतमः कालः सप्तमशताब्दी ।

ज्ञातिः

(गोत्र वंशावलिः)

बाणस्य (वंशः)

कुवेरः

अच्युतः

ईशानः

हबः

पङ्कुपतिः

अर्थपतिः

चित्रानुः

बाङ्गवटः

भूषणवटः

अर्थपतिः,

चित्राभानुः, बाणभट्टः, भूषणभट्टः इत्यादनामानः उल्लेख्याः

कथनम्

विश्वनाथकविवरेण "साहित्य-दर्पण" इत्यस्मिन् ग्रन्थे "कथाव्याख्या" दर्शिता—

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

कथा

कथायाः परिभाषा "साहित्य-दर्पणम्" इत्यस्मिन् ग्रन्थे दत्ता—

"कथितं भवेदर्थैः कथितैः काव्यपरम्परके।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम्॥

अर्थात्, "कथा" इत्यनेन गद्यरूपेण सर्वं काव्यं वर्ण्यते। अत्र न केवलं काव्यात् अर्थः, बन्धः, च अयमधिकं च्छन्दः वा अस्ति। यदि काव्यस्य आदिपदे पद्यानि वा देवतायाः स्तुतिः अस्ति, तदा कथा अस्ति। असङ्गतं लोकचरित्रं वा वर्णनम्। एषः पृष्ठे असङ्गतं वा काव्यभावना।

आख्यायिका

"साहित्य-दर्पणम्" इत्यस्मिन् विश्वनाथेन आख्यायिकायाः परिभाषा वर्णिता—

"आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशानुकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥"

अर्थात्, "आख्यायिका" कथासमाना भवति । तत्र कवेः वंशस्य वर्णन् भवति । अन्यकवीनां चरित्रमपि भवति, कुत्रचित् पद्यमपि भवति । आख्यायिकायाः मुख्यं लक्ष्यं चमत्कारजननं तथा पाठकस्य मनःकर्षणं भवति।

आख्यायिकायाः प्रमुखलक्षणानि इमानि भवन्ति—

१. **कथानकस्य वर्णनम् :** आख्यायिकायाम् कथानकं स्पष्टं तथा योजनाबद्धं भवति।

२. **पात्रवर्णनम् :** आख्यायिकायाम् प्रमुखं पात्रं स्वस्य चरित्रं स्वतः कथयति।

३. **छन्दः च गद्यं च :** आख्यायिकायां गद्यं प्रमुखं भवति, किन्तु कतिपयस्थलेषु छन्दः अपि प्रयुज्यते।

४. **भाषासरलता :** आख्यायिकायां भाषा सरला मधुरा च भवति, या पाठकस्य हृदयं स्पृशति।

आख्यायिकायाः उदाहरणानि प्राचीनसाहित्यमध्ये दृश्यन्ते। महाकविना बाणभट्टेन लिखितं "हर्षचरितम्" आख्यायिकायाः श्रेष्ठम् उदाहरणं अस्ति ।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १: कादम्बरी ग्रन्थस्य रचयिता कः?

.....

प्रश्नः २: विवेचनं पूर्णं कुरुत।

(क) कादम्बरी एकः.....।

(ख) हर्षचरितम् एकः.....।

प्रश्नः ३: बाणस्य रचनानां नामानि लिखत ।

.....

प्रश्नः ४: बाणः कस्य राज्ञः राजकविः आसीत्?

.....

१.५ बाणभट्टस्य जीवनवृत्तम्

हर्षचरिते स स्वपरिचयं प्रददाति। तस्य पितामहस्य नाम अर्थपतिः, पितुः नाम चित्रभानुः, मातुः नाम राजदेवी च आसीत्। स ब्राह्मणजातीयः वात्स्यगोत्रीयश्च आसीत्। चतुर्दशवर्षवयसि एव पितृभ्यां वियुक्तः। ततः शोकार्तः बाणः मित्रैः सह देशभ्रमणं कृतवान्। बहुस्थानभ्रमणानन्तरं स स्वनिवासं प्रीतिकूटं प्रत्यागतः। राज्ञो हर्षवर्धनस्य आज्ञया स प्रीतिकूटं प्रत्यागतः। प्रीतिकूटस्य प्रजानाम् अनुरोधेन बाणः हर्षवर्धनविषये विस्तरेण ज्ञापितवान्। बाणस्य गुरोः नाम भर्त्तुः आसीत्। इन्द्रायुधाश्वस्य सुन्दरं वर्णनं कादम्बर्यां कृतवान् इति हेतोः स "तुरङ्गबाणः" इति नाम्ना अपि प्रसिद्धः। बाणः समकालीनस्य कवेः मयूरस्य कन्यां पारिगृहीतवान्। बाणस्य पुत्रस्य नाम विभिन्नैः विभिन्नं प्रोक्तम्। ब्युलरमतानुसारं भूषणबाणः, पीटर्सन्-कीथमतानुसारं भूषणभट्टः, कादम्बर्याः कासुचित् पाण्डुलिपिषु पुलिनः पुलिन्दो वा। धनपालस्य तिलकमञ्जर्यां स पुलिन्द्र इति उल्लिखितः। परम्परानुसारं ज्ञायते यत् बाणस्य पुत्रः कादम्बर्याः उत्तरार्धं पितुर्विरहानन्तरं समापितवान्।

१.६ कादम्बरीग्रन्थस्य मूलस्रोतः:

बाणभट्टः सम्भवतः गुणाढ्यस्य 'बृहत्कथायाः' कादम्बरीरचनायाः प्रेरणां प्राप्तवान्। कथायाः आधाररूपेण बाणभट्टः बृहत्कथायाः कथायाः उपरि सोमदेवविरचितस्य 'कथासरित्सागरस्य' दशमलम्बकस्य त्रयोदशतरङ्गे वर्णितां कथां स्वीकृतवान्।

१.७ कादम्बरी कथा:

कादम्बरी भागद्वये विभक्ता अस्ति । पूर्वार्धं च उत्तरार्धं च। पूर्वार्धं बाणस्य स्वकृतिः अस्ति। तस्य आकस्मिकमृत्योः पश्चात् उत्तरार्धं तस्य पुत्रेण पुलिनभट्टेण लिखितम्। एषा निर्देशना अस्ति—

"यथा दिवं पितरि तथैव सार्धं
विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः।
दुःखं सतानि तदसमाप्तिकृतं बिलोक्य
प्रारब्ध एऽव स मया न कविदर्पात्॥"

१.७.१ पूर्वार्धः

कादम्बर्याः कथा जन्मत्रयवृत्तान्तं कथयति । विदिशायां शूद्रको नाम राजा आसीत् । एकदा एका चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थम् एकं शुकं (पक्षिणं) तस्मै अयच्छत् । तस्य पक्षिणः मानववत् वाक्कौशलम् आसीत् । नृपेण अगृहीतः स शुकः तस्मै स्वपूर्वजन्मकथामाख्यातवान् । जन्मकाल एव मम माता मृतो पितापि लुब्धकैः मारितः । वृक्षादधः पतितं मां कश्चन जाबालिशिष्यः दयया उत्थाप्य स्वगुरोराश्रमं नीतवान् । जाबालिर्मद्वृत्तान्तम् एवम् अकथयत् । उज्जयिन्यां तारापीडो नाम राजा आसीत् । तस्य स्त्री विलासवती, मन्त्री च शुकनासः । प्रौढे वयसि तस्य नृपस्य चन्द्रापीडो नाम पुत्रो जातः । शुकनासस्य च पुत्रः वैशम्पायनो जातः । तौ गुरुकुले शिक्षितौ । मन्त्री शुकनासो राजपुत्रं चन्द्रापीडम् उपदिष्टवान्। दिग्विजयप्रवृत्तो राजकुमारः चन्द्रापीडः गन्धर्वमिथुनम् अनुधावन् एकं सरोऽच्छोदं दृष्टवान् । तत्र महाश्वेता नाम कापि सुन्दरी तपःप्रवृत्ता दृष्टा या स्ववृत्तान्तम् उक्तवती । मया पुण्डरीकनामके मुनिपुत्रे स्नेहः कृतः । स लोकान्तरं गवः। तमनु मर्त्तुकामां मां कापि दिव्याङ्गना भूयोऽपि युवयोः सङ्गमो भविष्यतीति मां विबोध्य तत् शरीरं लोकान्तरं नीतवान्। महाश्वेता एव चन्द्रापीडाय कादम्बरीवृत्तम् उक्तवती । कादम्बरी-चन्द्रापीडयोः साक्षात्कारे जाते उभयोः परस्परम् अनुरागः सञ्जातः । तदैव पितुर्दूतः समागतः, चन्द्रापीडविरहे स्वं देहं त्यक्तुम् उद्यता । तदानीं तत्सखी पत्रलेखा तां सान्त्वयित्वा चन्द्रपीडस्य समीपम् आगत्य कादम्बर्याः अवस्थां तस्मै न्यवेदयत् । एतावती कथा स्वयं बाणभट्टेन प्रणीता कादम्बरीपूर्वाधे।

१.७.२ उत्तरार्धः

चन्द्रापीडो राजधानीं गच्छन् वैशम्पायनं तदनुरोधात् महाश्वेताया आश्रमे एव स्थापितवान् । पत्रलेखया सह यदायं पुनस्तत्र आयातः तदा वैशम्पायनं तत्र अदृष्ट्वा अत्यधिकं शोकमाप्तः। महाश्वेतया सूचितो यत् तव सखा ब्राह्मणकुमारो मां कामयमानो मयो 'शुको भव' इति शप्तः शुकः सञ्जातः। तत् श्रुत्वैव चन्द्रापीडः प्राणान् अत्यजत् । अथ कादम्बरी तदवस्थं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा सर्वथा व्यथितो । ततः कादम्बरीमहाश्वेते 'शापवशात् चन्द्रापीडः प्राणैर्वियुक्तः, अस्य देहः संरक्ष्यताम्, पुनरपि युवयोः युष्मद्-दयिताभ्यां सह सङ्गमो भविष्यति' इति दिव्यां वाचं श्रुत्वा तथैव स्थितवत्यौ।

इन्द्रायुधो नाम चन्द्रपीडस्य अश्वः तत्क्षणं तस्मिन्नेव सरसि आवगाहनं कृतवान् । तत्स्थाने पुण्डरीकस्य सखा कपिञ्जलः सरसो निर्गत्य कादम्बरीमहाश्वेते सूचितवान् यत् चन्द्रापीडः चन्द्रस्य, वैशम्पायनः पुण्डरीकस्य, इन्द्रायुधश्च कपिञ्जलस्य अवतारः आसन् ।

एवं महर्षिमुखात् कथायाः श्रवणानन्तरं मम 'अहमेव पूर्वं पुण्डरीकावतारो वैशम्पायन' इति ज्ञानं जातम् ।

सम्प्रति शापावधेः प्राप्तत्वात् शूद्रकस्य देहत्यागः, कादम्बरीभुजान्तरालगतस्य चन्द्रापीडस्य सुप्तोत्थितस्य इव बोधः, पुण्डरीकस्य समागमनञ्च जातम् । ततः चन्द्रापीडः कादम्बरीं पुण्डरीकश्च महाश्वेतां परिणीतवन्तौ । अविरहितं च ततः प्रभृति तद् दम्पतियुगलमिति कादम्बर्याः कथा ।

कादम्बरी-कथानकः विषयवस्तु

महाकविना बाणभट्टेन विरचिता कादम्बरी प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये एकम् अप्रतिमं गद्यकाव्यम् अस्ति। एषा कादम्बरी गद्यकाव्यस्य आदर्शः च भवति। ग्रन्थस्य कथानकं च अतिशयं जटिलं, मनोरमं च अस्ति ।

कथानकः

कादम्बरीकथानकं प्रेम, पुनर्जन्म, तपोबलं, नियति च परिकल्प्य रचितम् । प्रमुखं कथावृत्तं निम्नप्रकारेण अस्ति -

१) चन्द्रापीडस्य प्रेमकथा : कथा चन्द्रापीडनामकः राजा, तस्य प्रिया कादम्बरी (गन्धर्वराजकन्या) तयोः प्रेमसंघर्षं परितः वर्तते।

२) पुनर्जन्म : कथा पुनर्जन्मनः आधारं गृह्णाति, यत्र पात्राणां पूर्वजन्मकथाः वर्तमानकथायाः कारणरूपेण प्रस्तुताः।

३) महाश्वेतायाः कथा : अन्यं महत्वपूर्णं महाश्वेता अस्ति, या चन्द्रापीडस्य मित्रस्य तारापीडस्य प्रेमिका अस्ति।

४) विविधपात्राणां योगदानम् : ग्रन्थे अनेकानि पात्राणि, यथा कपिंजल (शुकः), पाटलावती, तारापीडः च कथायां जटिलतां, रहस्यम् च जनयन्ति।

५) शुककथनम् : सम्पूर्णः ग्रन्थः शुकस्य मुखेन उपाख्यानरूपेण वर्णितः ।

विषयवस्तु

१) प्रेमः : कादम्बरीकथायां प्रेम्णः विविधरूपाणि दर्शितानि ।

२) धर्मः तथा नियतिः : धर्मस्य पालनं, तपसः महत्त्वं, च नियतिवशत्वम् अत्र प्रबलरूपेण सन्ति ।

३) पुनर्जन्मवादः पुनर्जन्मनः सिद्धान्तः मुख्यविषयोऽस्ति ।

४) रहस्यम् च कल्पना : कथा रहस्यमयपात्रैः, दिव्यपरिस्थितिभिः, च अद्भूतकल्पनाभिः पूर्णा।

कादम्बरी केवलं कथासौष्ठवं न भवति, अपि तु संस्कृतगद्यस्य च सर्वोच्चम् उदाहरणम् । कविः बाणभट्टः अलङ्कारप्रधानां भाषाशैलीं, चित्ताकर्षकं वर्णनम्, उत्कृष्टां नाटकीयतां प्रदर्शयति।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न:५ कादम्बरीशब्दस्य प्रकृतः अर्थः कः?

.....

प्रश्न:६ कादम्बर्याः भागद्वयं किम्?

.....

प्रश्नः७ चन्द्रापीडस्य अभिभावकस्य नाम किम्?

.....

१.८ अध्यायस्य असमीयाभाषायां सारांशः

কাদম্বৰী এক চমু পৰিচয়

সংস্কৃত সাহিত্যত, দৃশ্য আৰু শ্ৰব্য নামৰ দুই ধৰণৰ কাব্য পোৱা যায়। অভিনয়ৰ জৰিয়তে যি কাব্যই দৰ্শকক আকৰ্ষণ কৰে, সেয়াই হৈছে দৃশ্য কাব্য। শ্ৰব্য কাব্য সমূহ হল, সেই কাব্য যি পঢ়ি অথবা শুনি পাঠকৰ বোধগম্য হোৱাত সহায়ক হয়। এই শ্ৰব্য কাব্য দুই প্ৰকাৰৰ : পদ্য কাব্য আৰু গদ্য কাব্য। এই বিশাল সংস্কৃত সাহিত্যৰ কিন্তু গদ্য কাব্যৰ সংখ্যা মাত্ৰ চাৰিখন, সেইয়া হৈছে - দণ্ডীৰ দশকুমাৰচৰিতম্, বাণভট্টৰ কাদম্বৰী আৰু হৰ্ষচৰিত, সুবন্ধুৰ বাসৱদত্তা।

বাণভট্ট আৰু তেওঁৰ অৱদান

বাণভট্ট আছিল সপ্তম শতিকাৰ এজন বিখ্যাত সংস্কৃত সাহিত্যিক। তেওঁ হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজসভাত ৰাজকবি আছিল। তেওঁৰ জীৱনকাল আছিল প্ৰায় ৬০৬-৬৪৭ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙে হৰ্ষবৰ্ধনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছিল। যদিও ভাৰতৰ প্ৰাচীন সাহিত্যিক সকলে নিজৰ পৰিচয় প্ৰদানত নীৰৱতা অৱলম্বন কৰিছিল, এই ক্ষেত্ৰত কিন্তু বাণভট্ট ব্যতিক্ৰম। তেঁওৰ বিখ্যাত দুই ৰচনা, কাদম্বৰী আৰু হৰ্ষচৰিতত নিজৰ পৰিচয়ৰ সবিস্তাৰ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ দুখন প্ৰধান ৰচনা হৈছে:

১) হৰ্ষচৰিত- এই গ্ৰন্থত ৰজা হৰ্ষবৰ্ধনৰ জীৱনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

২) কাদম্বৰী - এই গদ্য কাব্যখন ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক অনন্য সৃষ্টি।

কিন্তু তথ্যৰ অনুসৰি বাণভট্টেই আন কেইবাখনো সৰুবৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। বাণৰ তৃতীয় গ্ৰন্থ চণ্ডীশতক নামে জনাজাত। চণ্ডীশতকত মুঠ ১০২টা শ্লোক আছে, আৰু শ্লোক সমূহ শার্দূলবিক্রীড়িত ছন্দত পোৱা যায়। তেখেতৰ চতুর্থ গ্ৰন্থ শিৱস্তুতি বা শিৱশতক নামেৰে প্ৰসিদ্ধ। বাণে ৰচনা কৰা বুলি প্ৰসিদ্ধ আন এক ৰচনা হৈছে পার্বতীপৰিণয়। মুকুটতাড়িতকম্ নামৰ আন এক নাটকো ৰচনা কৰিছিল। বাণভট্টৰ ৰচনাশৈলী অতি জটিল আৰু অলংকাৰপূর্ণ। তেওঁৰ বর্ণনাত্মক ভাষা আৰু কাব্যিক গদ্যই সংস্কৃত সাহিত্যক এক নতুন মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে। কাদম্বৰী গ্ৰন্থখনে ভাৰতীয় কথা সাহিত্যৰ ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূর্ণ স্থান দখল কৰি আছে।

আলংকাৰিক সকলৰ উক্তি আৰু উল্লেখৰ দ্বাৰা এই কথাও স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে বাণৰ নিম্নতম কাল ৭ম শতাব্দী।

জীৱন কথা:

হর্ষবর্ধনৰ আৰম্ভণিতে তেওঁ আত্মপৰিচয় দিছে। তেওঁৰ পিতামহৰ নাম অর্থাপতি, পিতৃৰ নাম চিত্রভানু আৰু মাতৃৰ নাম ৰাজদেৱী আছিল। তেওঁ জাতিত ব্রাহ্মণ আছিল, তেওঁৰ গোত্র বাৎস্য আছিল। ১৪ বছৰ বয়সতেই পিতৃ-মাতৃৰ বিয়োগ হয়। তাৰপিছত শোকত ম্রিয়মান বাণে নিজৰ লগৰীয়াৰ সৈতে দেশ ভ্রমণলৈ যায়গৈ। অনেক ঠাই ভ্রমণ কৰি আহি, তেওঁ বাসস্থান প্রীতিকূটলৈ ঘূৰি আহে। ৰজা হর্ষবর্ধনৰ আদেশ মর্মে তেওঁ প্রীতিকূটলৈ ঘূৰি আহে। প্রীতিকূতৰ প্রজাৰ অনুৰোধ ক্রমে বাণে হর্ষবর্ধনৰ বিষয়ে সবিশেষ জনায়। বাণৰ গুৰুৰ নাম আছিল ভর্বু। ইন্দ্রেয়ুধ ঘোঁৰাৰ সুন্দৰ বর্ণনা কাদম্বৰীত কৰাৰ বাবে, বাণক "তুৰংগবাণ" বুলিও জনা যায়।

বাণে তেখেতৰ সমকালীন কবি ময়ূৰৰ কন্যাক পাণি হিছাপে গ্রহণ কৰিছিল। বাণৰ পুত্রৰ নাম ভিন্ন ভাৱে পোৱা যায়। ব্যুলাৰৰ মতে পুত্রৰ নাম আছিল ভূষণবাণ, তথা পিটাৰচন আৰু কীথৰ মতে ভূষণভট্ট, কাদম্বৰীৰ কিছু পাণ্ডুলিপিত পুলিন অথবা পুলিন্দ নামো উল্লেখ আছে। ধনপালৰ তিলকমঞ্জৰীত তেখেতক পুলিন্দ্র বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। পৰম্পৰা মতে এই কথা জনাজাত যে বাণৰ পুত্রই কাদম্বৰীৰ শেষার্ধ সম্পূর্ণ কৰিছিল, পিতৃ বাণভট্টৰ বিয়োগৰ পিছত।

কাদম্বৰী গ্রন্থৰ মূল স্রোত:

'কাদম্বৰী' শব্দৰ অর্থ হৈছে 'সু�ৰা'। সুৰা বা মদিৰাৰ প্রভাৱত মানুহ যিদৰে আত্মহাৰা হয়, তেনেকৈয়ে 'কাদম্বৰী' গ্রন্থ খন অধ্যয়ন কৰিও পাঠক আত্মহাৰা হয়। বাণভট্টই সম্ভৱতঃ গুণাধ্যৰ 'বৃহৎকথা'ৰ পৰা 'কাদম্বৰী' লিখিবলৈ অনুপ্রেৰণা পাইছিল। কাহিনীৰ আধাৰ ৰূপত, বাণভট্টই বৃহৎকথাৰ কাহিনীৰ ওপৰত সোমদেৱ বিৰচিত 'কথাচৰিতসাগৰ' নামৰ গ্রন্থৰ দশম লম্বকৰ ত্রয়োদশ তৰংগত বর্ণিত কাহিনী গ্রহণ কৰিছে। ক্ষেমেন্দ্রৰ বৃহৎকথামঞ্জৰীত উল্লেখিত ৰজা সুমনা, নিষাদকন্যা, আৰু বিজ্ঞ শুকৰ কাহিনীৰ সৈতে কাদম্বৰীৰ শুদ্রক ৰজা, চাণ্ডাল কন্যা আৰু শুকৰ বিৱৰণৰ মথেষ্ট মিল আছে।

কথাসৰিতসাগৰ আৰু কাদম্বৰী- এই দুই গ্রন্থতে বর্ণনা কৰা চৰিত্র সমূহ ভালেখিনি মিল আছে, তথা ঘটনাৰ স্থান আৰু কোনো পাত্রৰ নামৰ অমিলো দেখিবলৈ পোৱা যায়। কথাসৰিত সাগৰৰ সুমনা, শাস্ত্রজ্ঞ, জ্যোতিষ্প্রভ, হর্ষৱতী,

সোমপ্রভ, ৰশ্মিমান, মকৰন্দিকা আদিৰ কাদম্ববীত ক্রমশঃ শূদ্রক, বৈশম্পায়ন (শুক), তাৰাপীড়, চন্দ্রাপীড়, শুকনাশ, মহাশ্বেতা, পুন্দৰীক, কাদম্ববীৰ ৰূপত বানে বা ভূষণে দিছে ।

কাদম্ববীৰ কাহিনী:

কাদম্ববী দুভাগত বিভক্ত: পূর্বার্ধ আৰু উত্তৰার্ধ। পূর্বার্ধৰ কাহিনী বাণৰ নিজৰসৃষ্টি। তেখেতৰ আকস্মিক মৃত্যুৰ পিছত উত্তৰার্ধ তেখেতৰ পুত্র পুলিনভট্টই ৰচনা কৰে। তাৰ নির্দেশ এনেদৰে দিয়া গৈছে-

যাতে দিৱং পিতৰি তদ্বচসৈৱ সার্ধং
বিচ্ছেদমাপ ভুৱি যস্তু কথা প্রবন্ধঃ।
দুঃখং সতাং তদসমাপ্তিকৃতং বিলোক্য
প্রাৰব্ধ এৱ স ময়া ন কৱিদর্পাৎ।।

কাদম্ববীৰ পূর্বার্ধ:

কাদম্ববীৰ পূর্বার্ধ বিদিশাৰ ৰজা শূদ্রকৰ (পূর্বজন্মত চন্দ্রাপীড়) বর্ণনাৰে আৰম্ভ হয়। কাদম্ববী কথাৰ আৰম্ভ যেতিয়া কোনো বিশেষ দিনত, তেওঁৰ ৰাজসভালৈ এজনী চাণ্ডালকন্যাই হাতত এটি শুক পক্ষী লৈ ৰজাৰ সমূখত হাজিৰ হয়। ভাটোটোৰ মানুহৰ দৰে কথা ক'ব পৰা ক্ষমতা আছিল। ৰজাই তাৰ বিষয়ে নানান প্রশ্ন কৰাত, ভাটোটোৱে নিজৰ কাহিনী ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে।...

বিন্ধ্যাৰণ্যৰ দণ্ডক বনত মহামুনি অগস্ত্য মুনিৰ আশ্রম আছিল। তাৰ ওচৰত আছিল পম্পাসৰোবৰ। তাৰেই পাৰত থকা শিমলু গছত সেই ভাটোচৰাইটোৱে বাস কৰিছিল। জন্মৰ পিছত মাকৰ মৃত্যু হয়। দেউতাকেই তাক ডাঙৰ কৰিলে। এদিন এজন চিকাৰীয়ে লগত পালি-প্রহৰী লৈ বনলৈ আহি সংহাৰলীলাৰ চলায়। যাৰ পৰিণাম স্বৰূপে তাৰ পিতৃৰো মৃত্যু ঘটে। সেই সংহাৰলীলাৰ সময়ত ভাটোটোও মাটিত পৰে, কোনোমতে নিজকে বচাই সি পম্পা সৰোবৰৰ পাৰ পায়গৈ। পিছত ঋষি জাবালিৰ পুত্র হাৰীতে তাক পাই আশ্রমলৈ লৈ যায়। আশ্রমত তাৰ জাবালি মুনিৰ সাক্ষাত হয়। আশ্রমত হাৰীত ৰ পিতৃ জাবালিয়ে তাক দেখি ক'লে, 'ই নিজৰ কর্মফল ভোগ কৰিছে'। তাকে শুনি আশ্রমত থকা মুনি গণে শুকৰ পূর্বজন্মৰ কথা ক'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

পৰৱর্তী দিনত জাবালিয়ে শুকৰ পূর্বজন্মৰ কাহিনী ক'বলৈ আৰম্ভ কৰে। অৱন্তীদেশৰ এখন নগৰ উজ্জয়িনীত তাৰাপীড় নামৰ এজন ৰজা আছিল। তেওঁৰ পত্নীৰ নাম আছিল বিলাসৱতী। ৰজাৰ মন্ত্রীৰ নাম আছিল শুকনাস আৰু তেওঁৰ পত্নী আছিল মনোৰমা। ৰজা আৰু মন্ত্রীৰ পুত্র দ্বয় আছিল ক্রমে চন্দ্রাপীড় আৰু বৈশম্পায়ন। দুয়ো গুৰুকুলত একেদিনাই প্রৱেশ কৰিছিল।

যথাসময়ত চন্দ্রাপীড়ক যুৱৰাজ পদত বহোৱাৰ পিছত তেওঁ দ্বিগবিজয়ৰ যাত্রা কৰে। তেওঁৰ লগত ওলাল বিপুল সৈন্যবিহিনী আৰু বৈশম্পায়ন আদি বন্ধু সকল। বিভন্ন দেশ জয় কৰি ৰাজকুমাৰে সৈন্যসকলৰ সৈতে হিমালয়ৰ ওচৰৰ সুৱর্ণপূৰত শিবিৰ পাতিলৈগৈ। এদিন চন্দ্রোপীড়ে অকলে তেওঁৰ অশ্বত আৰোহন কৰি অচছোদ সৰোবৰ পালেগৈ। তাত শিৱক অর্চনা কৰি উঠি তেওঁ এগৰাকী সুন্দৰী যুৱতীক দেখা পালে। তেওঁলোকৰ মাজত পৰিচয় হ'ল।

যুৱৰাজে তেওঁক বিষয়ে জানিবলৈ ঈচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। যুৱতীগৰাকীয়ে তেওঁৰ জীৱনবৃত্তান্ত শুনোৱা আৰম্ভ কৰিলে। তেওঁৰ নাম আছিল মহাশ্বেতা। মহাশ্বেতা আছিল হেমকূট পৰ্বতৰ গন্ধৰ্ব ৰাজ্যৰ ৰজা হংস আৰু ৰাণী গৌৰীৰ কন্যা। কন্যা গৰাকীয়ে অচ্ছোদ সৰোবৰত দুজন মুনি কুমাৰক লগ পোৱাৰ কথা কয়। তেওঁলোক আছিল পুণ্ডৰীক আৰু কপিঞ্জল। মহাশ্বেতা পুণ্ডৰীকলৈ আকৃষ্ট হৈছিল। কিন্তু কন্যাগৰাকী নিজৰ ৰাজভৱনলৈ উভতি যাবলগীয়া হয়। কিন্তু হঠাতে এদিন ৰাতি পুণ্ডৰীকৰ মৃত্যু হয়। সেই খবৰ পাই মহাশ্বেতা শোকত ভাগি পৰে। এনেতে এটা আকাশবাণী হয়, যাৰ দ্বাৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে পুণ্ডৰীক আৰু মহাশ্বেতাৰ পুনৰমিলন হয়। আৰু তেতিয়ালৈ মহাশ্বেতাই অপেক্ষা কৰিব লাগিব। আৰু সেই আশাতেই তেওঁ এনেদৰে ব্ৰত পালন কৰি শিৱৰ আৰাধনা কৰি আছে। চন্দ্ৰাপীড়ে মহাশ্বেতাক সান্ত্বনা দিয়ে। আৰু মহাশ্বেতাৰ অনুৰোধত গন্ধৰ্ব ৰাজ্যলৈ যায়। তাত তেওঁ মহাশ্বেতাৰ প্ৰিয় বান্ধৱী কাদম্বৰীক লগ পালে। কাদম্বৰীক দেখি তেওঁ মন্ত্ৰ মুগ্ধ হয়। দুয়ো আকৃষ্ট হয়। কিছুদিন তাত কতাই চন্দ্ৰাপীড় নিজ ৰাজ্যলৈ ঘূৰি আহে। কাদম্বৰী বিৰহত যাতনা ভুগিবলৈ ধৰে। ইয়াতেই বাণৰ কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্ধ সমাপ্ত হয়। ইয়াৰ পিছত ভূষণভট্টই উত্তৰাৰ্ধ আৰম্ভ কৰে।

কাদম্বৰীৰ উত্তৰাৰ্ধ

ইতিমধ্যে আমি কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্ধৰ বিষয়ে অৱগত হৈছো। এতিয়া উত্তৰাৰ্ধৰ কাহিনীৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হ'ল।

পূৰ্বাৰ্ধৰ অন্তত কোৱাৰ দৰে চন্দ্ৰাপীড় ৰাজভৱনলৈ ঘূৰি আহে। উত্তৰাৰ্ধৰ আৰম্ভণিতে কাদম্বৰীৰ বিৰহাৱস্থা বুজোৱা হৈছে। কাদম্বৰীৰ সখি পত্ৰলেখাৰ মুখত তেওঁৰ বিৰহৰ বাতৰি পাই চন্দ্ৰাপীড় ব্যাকুল হৈ পৰে। তেওঁ কাদম্বৰীৰ খবৰ ল'বলৈ পত্ৰবাহকক পঠোৱাই। কেমুৰকেও কাদম্বৰীৰ দুৰৱস্থাৰ কথা চন্দ্ৰাপীড়ক জনোৱাত, চন্দ্ৰোপীড় মূৰ্ছিত হয়। পত্ৰলেখাৰ হাতেৰে কাদম্বৰীলৈ খবৰ পঠিয়াই, চন্দ্ৰাপীড়ে বৈশম্পায়নক লগ পাবলৈ দশপুৰলৈ যায়। চন্দ্ৰাপীড়ে আকৌ অচছোদ সৰোবৰলৈ যায়। তালৈ গৈ তেওঁ বৈশম্পায়নৰ, মহাশ্বেতাৰ শাপত মৃত্যু হোৱাৰ কথা শুনিবলৈ পাই। এই কথা শুনি চন্দ্ৰাপীড় শোকত আতুৰ হৈ পৰে। সকলো কথাৰ সম্ভেদ পোৱাৰ আশাৰে মহাশ্বেতাৰ আশ্ৰম যায়। মহাশ্বেতাই জনাই যে কোনো এজন যুৱকে মহাশ্বেতাই বৈৰাগ্য জীৱন যাপন কৰি থাকোতে শিষ্টাচাৰ ভংগ কৰিবলৈ আহিছিল। সেয়েহে তেওঁ যুৱক জনক পাপ কৰ্মৰ বাবে তেওঁ শাপিত কৰিলে। যাৰ ফলস্বৰূপে পিছৰ জনমত বৈশম্পায়ন ভাটো হৈ জন্ম লাভ কৰিলে। সেই অভিশাপৰ বাবেই বৈশম্পায়নৰ মৃত্যু হয়। সেই দুৰ্দশাৰ কথা শুনি চন্দ্ৰাপীড় শোকস্তব্ধ হৈ মৃত্যু বৰণ কৰে। কাদম্বৰীয়ে প্ৰিয়তমৰ শৱদেহ দেখি মুৰ্চিত হৈ যায়। চন্দ্ৰাপীড়ৰ সৈতে সতী যাবলৈ মনস্থ কৰা সময়ত আকাশবাণী হয় আৰু কাদম্বৰীৰ স্পৰ্শেৰে চন্দ্ৰাপীড়ৰ দেহ ৰক্ষা কৰিবলৈ কোৱা হয়।ইয়াৰপিছত কপিঞ্জল আৰু পত্ৰলেখাই মুক্তি লাভ কৰে। ইতিমধ্যে চন্দ্ৰাপীড়ৰ সেনাপতি মেঘনাদেউজ্জয়িনীলৈ গৈ ৰজা ৰাণী আৰু মন্ত্ৰীক দুঃখদায়ক ঘটনাৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিয়ে। সকলো অচ্ছোদ সৰোবৰলৈ গৈ বনবাসী হয়।

পূৰ্বাৰ্ধত বৰ্ণনা কৰা অনুসৰি ভাটোটোৰ পূৰ্বজন্মৰ বিষয়ে কৈ জাবালি মুনিয়ে কয় যে, এই ভাটোপখী টোৰে হৈছে বৈশম্পায়ন। এই কাহিনী শুনি ভাটোটোৰে অতীতৰ কথা মনত পেলাবলৈ ধৰিলে। বৈশম্পায়ন নামৰ ভাটোটোৰে চন্দ্ৰাপীড়ক লগ পাবলৈ ইচ্ছা কৰে। কিন্তু জাবালি মুনিয়ে ভাটোৰূপী বৈশম্পায়নক পাখী গজালৈ আৰু ভালকৈ উৰিব

পৰা হোৱালৈ অপেক্ষা কৰিবলৈ কয়। তাৰ কিছুদিন পিছত যেতিয়া ভাটোটো আত্মীয়সকলক লগ পাবলৈ উৰা মাৰে, চাণ্ডালৰ হাতত বন্দী হয়। সেই চাণ্ডালৰ ঘৰত থকাৰ পিছতেই চাণ্ডালকন্যাই তাক ৰজা শুদ্রকক উপহাৰ ৰূপে দিয়ে। কথা সমাপ্তিৰ পিছত চাণ্ডাল কন্যাৰ পৰিচয়লবলৈ প্রতিহাৰীক পঠিয়াই তেওঁক মাতি আনিলে। তেতিয়া চাণ্ডাল কন্যাই ক'লে-" মহাৰাজ (ৰোহিনীপতি), আপোনালোকে নিজৰ বৃত্তান্ত শুনিলে, মই এই ভাটোটোৰ প্রথম জন্মৰ পূণ্ডৰীকৰ মাতৃ, লক্ষ্মী দেৱী। পিতৃৰ আদেশত পিছৰ জন্মতো তাক মাতৃৰূপে ৰক্ষা কৰি আছো। এতিয়া সি শ্রাপমুক্ত হ'ল"। তাৰপিছত ভাটোটোৱে মনুষ্যৰূপ পাই।

১.৯ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः –

- बाणभट्टस्य जीवनपरिचयं ज्ञातवन्तः।
- बाणभट्टस्य रचनावलीविषये ज्ञातवन्तः।
- कादम्बर्याः परिचयं प्राप्तवन्तः।

१. १० ज्ञानाधिक्यम्

१. काणे पि वि (१९८६) , हर्षचरितम्, दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास।
२.काले, एम. आर, (१९६८), कादम्बरी, दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदास।

१.११ अग्रगत्याः निरूपणम्

१. बाणभट्टः ।
२. क) कथा
ख) आख्यायिका
३. बाणभट्टस्य रचनाः – हर्षचरितम्, कादम्बरी, चण्डीशतकम्, पार्वतीपरिणयम्, मुकुटताडितकम्।
४. सम्राट् हर्षवर्धनः।
५. सोमरसः ।
६. पूर्वार्धः उत्तरार्धः च।
७. ताडापीडः विलासवती च।

१.१२ अभ्यासप्रश्नाः

क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

प्रश्नः १ - आख्यायिका का?

ख) संक्षेपप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५० शब्देषु लिखन्तु)।

प्रश्नः १ - बाणभट्टस्य संक्षिप्तपरिचयं लिखन्तु।

ग) नातीदीर्घाः प्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)

प्रश्नः १- बाणस्य रचनावल्याः विषये लिखतु।

प्रश्नः २ - कादम्बर्याः कथावस्तु स्वभाषायां लिखतु।

*****

अध्यायः २ कादम्बरी- शूद्रकस्य आलोचनम्

अध्यायस्य संरचना

२.१ उद्देश्यम्

२.२ गद्यकाव्यस्य परिचयः

२.२.१ गद्यस्य भेदाः

२.२.२ कवेः बाणभट्टस्य परिचयः

२.३ कादम्बरी-परिचयः

२.३.१ शूद्रकस्य कथा

२.३.२ शूद्रककथायाः संस्कृतानुवादः

२.३.३ शूद्रककथायाः असमीयानुवादः

२.३.४ व्याकरणटिप्पणी

२.४ बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम्

२.५ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

२.६ अध्यायात् किमवगतम्

२.७ ज्ञानाधिक्यम्

२.८ अग्रगत्याः निरूपणम्

२.९ अभ्यासप्रश्नाः

२.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः —

- गद्यकाव्यस्य परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- गद्यस्य लक्षणं किं तद्भेदाः च के इति ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- कवेः बाणभट्टस्य परिचयं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- कादम्बरीग्रन्थस्य परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- शूद्रककथायाः संस्कृतानुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- शूद्रककथायाः असमीयानुवादं प्राप्नुवन्ति ।

- शूद्रककथायाः व्याकरणटिप्पणीं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- असमीयाभाषायां कादम्बरीकथायाः परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

२.२ गद्यकाव्यस्य परिचयः

गद्यशब्दः गद्धातोः (गद् व्यक्तायां वाचि) यत्-प्रत्यये कृते निष्पन्नो भवति । साधारणतः भावाभिव्यक्तेः स्पष्टप्रक्रिया एव गद्यम् इति वक्तुं शक्यते । कालान्तरं गद्यस्य काव्यशास्त्रीयस्वरूपं समागतम् । काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानां समावेशसहितं यदा गद्यकाव्यस्य विकासः अभवत् तदा गद्यकाव्यस्य विरचने अतीव क्लिष्टता समागता । अष्टमशताब्दीं यावत् गद्यकाव्यकृतिः कवीनां कौशलत्वप्रदर्शनाय सञ्जाता । अत एव उच्यते — गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति । संस्कृतभाषायां गद्यकाव्यस्य अन्यतमं स्थानं वर्तते । वस्तुतः गद्यकाव्यं द्विधा विभक्तुं शक्यते । यथा —

१. प्राचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यम्

२. आधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यम्

प्राचीनसंस्कृतगद्यसाहित्ये सुबन्धोः 'वासवदत्ता' इत्यस्य नाम इदं प्रथमतया वर्तते । कवेः गद्ये उपमा-उत्प्रेक्षाद्यलङ्काराणां प्रयोगः सौन्दर्यं वर्धयति एव श्लेषालङ्कारयोजनं तु कवेः गद्ये चमत्कारं जनयति । सुबन्धोः अनन्तरं बाणभट्टेण कादम्बरी इति अद्वितीयरचनायां शब्दप्रयोग-कथाशैल्याः यादृशं विशिष्टम् उदाहरणं प्रस्तूयते तदद्यापि कविसमाजे प्रशस्यं भवति । वर्ण्यविषयानुसारं शब्दप्रयोगः बाणभट्टस्य वैशिष्ट्यं वर्तते । अर्थस्य नूतनत्वं , स्वभावोक्तिचारुत्वं , श्लेषस्पष्टत्वं , अक्षराणां विकटबन्धता च कादम्बरीग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्तते ।

२.२.१ गद्यस्य भेदाः

आचार्यविश्वनाथः साहित्यदर्पणग्रन्थे काव्यस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गे काव्यस्य भेदद्वयं प्रदर्शयति । तद्यथा – दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यञ्च । दृश्यकाव्येषु नाटकप्रहसनादिरूपकाणाम् उपरूपकाणां च विशदविवेचनं विदधाति । श्रव्यकाव्ये पुनः भेदद्वयं तेन समुपस्थापितम् । तद्यथा — गद्यकाव्यं पद्यकाव्यञ्चेति । गद्यकाव्यं परिभाषयन् स लिखति यत् — **वृत्तगन्धोज्झितं गद्यम्** । गद्यस्य चत्वारः प्रकारास्सन्ति । तद्यथा — मुक्तकं , वृत्तगन्धिः , उत्कलिकाप्रायः , चूर्णकञ्च । यथोक्तं साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदे —

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ।।

एते भेदाः रचनाशैली-समासशैली-पदसन्निवेशादीनाम् आधारेण सञ्जाताः ।

१.**मुक्तकम्** — गद्यस्य प्रथमो भेदोऽस्ति मुक्तकम् । मुक्तकस्य रचना असमस्तपदैः क्रियते । लघुपदैः लघुवाक्यैः मण्डिता सरलसरसपदावलीयुता रचना मुक्तकमुच्यते । यथा — गुरुर्वचसि पृथुरसि । अर्थात् वाण्यां यस्य गुरुता वर्तते सः पृथुः इव बलवान् भवति ।

२.**वृत्तगन्धि** — वृत्तस्य गन्धो यस्मिन् भवति सः वृत्तगन्धि इति उच्यते । वृत्तम् इत्युक्ते छन्दः गन्ध इत्युक्ते प्रतीतिः। वृत्तगन्धि गद्यस्य तद्भागो वर्तते , यत्र वृत्तांशः नैकस्थले प्रतीयते । यथा — 'समरकण्डूलनिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिंजिनीटंकारोज्जागरितवैरीनगर ' प्रस्तुतवृत्तगन्धोदाहरणे कुण्डलीकृतकोदण्ड इति अंशः अनुष्टुब्छन्दसः एकचरणे घटितो वर्तते । द्वितीयात् समरकण्डूल इति अंशात् प्राक् अक्षरद्वयं भवति चेत् अयमंशोऽपि अनुष्टुब्छन्दसः एकं चरणं पूरयति । इत्थं यत्र कोऽपि अंशः वृत्तबद्धो भवति , तत् वृत्तगन्धिगद्यमिति उच्यते ।

३.**उत्कलिकाप्रायः** — गद्यकाव्यस्य तृतीयो भेदोऽस्ति उत्कलिकाप्रायः । गद्यस्य तद्भागः यः दीर्घसमासबद्धो भवति । यथा — 'अणिसविसुमरणिसिदसरसविसरविदलिदसमरपरिगदपवरपरवल' इति प्रस्तुतगद्यांशे दीर्घसमासयुक्तपदं परिलक्ष्यते । एतादृशदीर्घसमासयुक्तपदानि उत्कलिकाप्रायगद्ये भवन्ति ।

४.**चूर्णकम्** — गद्यकाव्यस्य चतुर्थभेदो वर्तते चूर्णकम् । यस्यां गद्यशैल्याम् अल्पसमासयुक्तपदानि वर्तन्ते , तद्गद्यं चूर्णकमिति उच्यते । अर्थात् अत्र लघुपदानां सन्निवेशः क्रियते । यथा —'गुणरत्नसागर ! जयदेवनागर ! कामिनीमदन ! जनरंजन!' प्रस्तुतोदाहरणे स्वल्पसमासयुक्तपदानां प्रयोगो विधीयते । अतः अत्र गद्यस्य चूर्णकभेदो वर्तते ।

आचार्यविश्वनाथः एतेषां भेदानां लक्षणम् एकेनैव श्लोकेन इत्थं समुपस्थापयति —

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यद् दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ।।

आचार्यो विश्वनाथः कथा आख्यायिका चेति गद्यस्य द्वौ अवान्तरभेदौ अपि प्रतिपादयति । तत्र कथायाः लक्षणं तेन इत्थं निरूप्यते —

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ।

अर्थात् गद्यकाव्यस्य एकः भेदः अस्ति कथा इति । कथायाः इतिवृत्तं रसयुक्तं भवति। कथायां क्वचित् आर्या छन्दः , क्वचित् वक्त्रछन्दः , क्वचित् पुनः अपवक्त्रछन्दो वर्तते । कथायाः प्रारम्भः नमस्कारात्मकमङ्गलाचरणेन भवति । कथायां दुर्जनानां निन्दा ततः सज्जनानां प्रशंसनं विधीयते । बाणभट्टविरचिता कादम्बरी कथाग्रन्थस्य उदाहरणं वर्तते ।

पुनः आख्यायिकायाः लक्षणं विश्वनाथाचार्येण इत्थं निरूपितम् —

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम् ।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्क्वचित् ।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।।

अन्यापदेशेन आश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

इत्थम् आख्यायिका अपि गद्यस्य अपर एको भेदः अस्ति ।अस्मिन् भागे प्रायः कथायाः वैशिष्ट्यानि एव वर्तन्ते । ऐतिहासिकविषयमाधारीकृत्य विनिर्मितायाम् आख्यायिकायां कविः स्ववंशस्य गुणानुकीर्तनं करोति । अन्यकवीनाम् चर्चा अपि विदधाति । अत्र पद्यसूक्तानि वर्तन्ते । आख्यायिकायां कथांशानां विभागः आश्वासाभिधया क्रियते । आर्या-वक्त्र-अपवक्त्रछन्दसां केनापि एकेन छन्दसा वर्णनीयविषयस्य उपस्थापनं क्रियते । आख्यायिकायाः उदाहरणं यथा - हर्षचरितम्। गद्यस्य कथा-आख्यायिकेति भेदद्वयम् आचार्यस्य दण्डिनः काव्यादर्शे , भामहाचार्यस्य काव्यालङ्कारे अपि स्वीकृतं वर्तते ।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १. राज्ञः शूद्रकस्य राज्यस्य नाम किम्?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः २. तपस्यया गङ्गानदी केन मर्त्यम् आनीता?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ३. कुलपर्वत इत्युक्ते किं ज्ञायते?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ४. वर्णसङ्करः इत्यस्य टिप्पणी प्रदेया ।

उत्तरम्- ……..

२.२.२ कवेः बाणभट्टस्य परिचयः

स्थाणीश्वरप्रदेशस्य राज्ञः हर्षवर्धनस्य राजसभायाः कविः आसीत् बाणभट्टः । श्रीहर्षवर्धनस्य कालः क्रि.श. ६०६ - ६४८ इति तु प्रसिद्धम् अस्ति । अतः बाणस्यापि कालः सप्तमशतकस्य पूर्वभागः इति अनुमीयते विद्वद्भिः । शोणानद्याः पश्चिमे तीरे अवस्थिते प्रीतिकूटनामके ग्रामे बाणस्य जन्म अभवत् । बाणस्य पिता अस्ति वात्स्यायनवंशीयः चिन्तामणिः, माता च राजदेवी । बाणस्य उपनाम अस्ति भट्टः । यथोच्यते- **अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजम् इति** । इत्थम् अयं ब्राह्मण इति ज्ञायते । असौ स्थाणीश्वरेश्वरस्य हर्षवर्धनस्य सभापण्डित आसीदिति वर्णनं तद्विरचिते हर्षचरिते एव प्राप्यते -

तथापि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः।
करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्॥[१]

बाणः स्वस्य आश्रयदातुः हर्षवर्धनस्य जीवनचरितम् हर्षचरितनामके गद्यग्रन्थे समुद्धरति । भूषणभट्टः बाणभट्टस्य पुत्रः। कादम्बरी इति कथाग्रन्थस्य उत्तरार्धं बाणपुत्रेण भूषणभट्टेन लिखित इति जनश्रुतिः अस्ति । हर्षचरितम् , कादम्बरी च द्वयोः गद्यग्रन्थयोः मध्ये हर्षचरितम् ऐतिहासिकं गद्यकाव्यं तथा कवेः निजचरितसमन्वितत्वात्

'आख्यायिका' इति गद्यप्रकारस्य उदाहारणत्वेन परिगण्यते । कादम्बरी च काल्पनिकवस्तुसमन्वितहेतोः 'कथा' इति परिगृह्यते । हर्षचरितम् , कादम्बरी च इत्यनयोः अतिरिक्तमपि बाणभट्टस्य चण्डीशतकं, शिवाष्टकं, मुकुटवीडितकं (रूपकं) शारदचन्द्रिका (नाटिका), पार्वतीपरिणयः (नाटकम्) च कृतयः सन्ति । तत्र चण्डीशतकं सम्प्रत्यपि लभ्यते यत्र शतश्लोकेषु देवी स्तुताऽस्ति ।

२.३ कादम्बरी-परिचयः

बाणभट्टः गद्यकाव्यस्य विशिष्टः कविर्विद्यते । अनेन विरचिता हर्षचरितम् इति आख्यायिका कादम्बरीकथा च अतिप्रसिध्दा वर्तते । पदानां समुचितप्रयोगः भावानाम् सञ्चारः, उपमा-श्लेष-परिसंख्या–उत्प्रेक्षा-रुपक-विरोधाभासः-समासोक्तिप्रभृतीनाम्, अलङ्काराणां स्वाभाविकसमावेशः, देशकालपात्रानुसारं भाषासन्निवेशः, पाञ्चालीरीतिश्च कादम्बरीं विहाय अन्यत्र नावलोक्यते । अत्र राज्ञः शूद्रकस्य वर्णनम्, चाण्डालकन्यावर्णनम्, जाबालिवर्णनम्, विन्ध्याटविवर्णनम्, महाश्वेतावर्णनम्, आच्छोदसरोवरवर्णनम्, चन्द्रापीडस्य दिग्विजयवर्णनमित्यादीनि मनोरमाणि वर्णनानि, वीक्ष्य केनचित् उक्तम्- वाणी बाणो बभूव । गद्यकाव्येषु कादम्बर्याः सर्वोत्तमं स्थानम् अस्ति । शास्त्रीयपाण्डित्यदृष्ट्या विषयाणां व्यापकतायाश्च दृष्ट्या कथाग्रन्थोऽयं प्रसिद्धो वर्तते । कादम्बरी बाणस्य सर्वेत्कृष्टा रचनाऽस्ति । अस्याः कथा कौतूहलपूर्णा अस्ति । पठनसमये पाठकानां कौतूहलमुत्तरोत्तरं वर्धते एव । बाणस्य सर्वोत्कृष्टां शैलीं परिलक्ष्य एव केचन विद्वांसः बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् इति उल्लिखन्ति ।

२.३.१ शूद्रकस्य कथा

कथा-मुखम् शूद्रकवर्णनम्

आसीदशेषनरपति-शिरःसमभ्यर्चित-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्त्ता, तापानुरागावनत-समस्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रतिहतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः मेरुरिव सकलोपजीव्यमानपादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः कर्ता महाश्वर्य्याणाम्, आहर्ता ऋतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त्तयिता गोष्ठीबन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाऽरातिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निभिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् । अतिचिरकाललग्नमतिकान्तकुनृपतिसहस्रसम्पर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः । यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रमादे धनदेन,

प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशिश्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसिजेन, तेजसि सवित्रा च वसतः सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य। यस्य च मदकल-करि-कुम्भ-पीठपाटनमाचरता लग्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ-मुष्टिनिष्पीडन-निष्ठ्यूत-धाराजलबिन्दु-दन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकपाट-विघटितकवच-सहस्रान्धकार-मध्यवर्त्तिनी करि-करट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः। यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन् दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरीणामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल।

यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्करः, रतेषु केशग्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ताः, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सार्यक्षेषु शून्यगृहाः न प्रजानामासन्। यस्य च परलोकाद्भयम, अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करग्रहणम्, अनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरङ्गेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत्।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-क्कृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा, मज्जस्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोस्मिमालया जलावगाहनागत-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोलाहल-मुखरित-कूलया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत्। स तस्यामवजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्त रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलो, वलयमिव लीलया भुजेन भुवन-भारमुद्वहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतै रसङ्कदालो चित-नीतिशास्त्र-निम्मेलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धः प्रबुद्धेश्चामात्येः परिवृतः, समानवयोविद्यालडका रैरनेंकमूर्द्धा-भिविक्त-पाथिवकुलोद्गतेरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्धिः प्रभावाञ्नुरक्तहृदयैरग्राम्योपहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्य-नाटकाख्यानकाख्यायिका-लेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृदवदलित-समद-रिपुगज-घटा-पीठबन्धेः केसरिकिशोरकैरिव, विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास। तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्त्तमानस्यापि रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत्। सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिदनवरतदोलायमान-रत्नवलयो घर्घरिकास्फालन-प्रकम्प-झण-झणायमान-मणिकर्णेपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिदविरल-विमुक्त-शरासार-शून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन कदाचित्छास्त्रालापेन कदाचिदाख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिद्दर्शागत-मुनिजनचरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतक-बिन्दुमती-गूढचतुर्थपाद-प्रहेलिका-प्रदानादिभिः,

वनितासम्भोगसुख-पराङ्मुखः सुहृत्परिवृतो दिवसमनैषीत् । यथैव च दिवसमेवमारब्ध-विविध-क्रीडा-परिहास-चतुरैः सुहृद्भिरुपेतो निशामनैषीत् ।

२.३.२ शूद्रककथायाः संस्कृतानुवादः

द्वितीयः इन्द्र इव शूद्रकनामा कश्चित् राजा आसीत् । तस्य आदेशं सर्वे नृपाः नतशिरोभिः प्रणम्य स्वीकृतवन्तः। चतुष्समुद्रमालावत् परिवृतः पृथिवीपतिः आसीत् सः । तस्य पराक्रमाधीनस्थं शरीरं राजचक्रलक्षणविभूषितम् आसीत् । चक्रधरविष्णुवत् शङ्खचक्रगदापद्मचिह्नानि तस्य हस्ते सम्यक् परिलक्ष्यन्ते । सः महादेव इव मदनजयी आसीत् । तस्य कार्तिक इव अबाधितशक्तिः आसीत् । यथा ब्रह्मा हंसमण्डलं वाहनं करोति तथैव सः राजा शूद्रकः राज्यं जित्वा शत्रुन् पराजित्य मानाभिमानरहितान् कृतवान्। सः समुद्रवत् सम्पदः प्रभवस्थलम् आसीत् । गङ्गायाः जलं भगीरथेन यथा प्रवाहितं तद्वत् सः राजा शूद्रकः भगीरथस्य वंशजः सूर्य इव प्रतिदिनम् अभ्युदयं प्राप्तवान् । सुमेरुपर्वतस्य छायायां विश्रामं कुर्वन्तः देवा इव तस्य राज्ञः पादच्छायायां जनाः विश्रामं कुर्वन्ति । सर्वे प्रजाः तस्य शरणं गतवन्तः। यथा गजस्य करतटं मदजलप्रवाहेन सदा सिक्तं भवति तद्वत् तस्य राज्ञः हस्तौ अपि दानजलेन आर्द्रौ तिष्ठतः। सः अनेकानि अद्भुतानि कार्याणि कृतवान् आसीत् । सः अनेकानि यज्ञानि अकरोत् । सः सर्वशास्त्रस्य दर्पणः आसीत्। असौ समस्तकलाविद्यायाः उत्पत्तिस्थलम् , गुणानाम् आनुवंशिकम् आश्रयस्थलम्, अमृतसदृशं काव्यरसस्य उत्सस्थलम् आसीत् । उदयाचले सूर्यमण्डल इव असौ मित्राणां समृद्धिस्थानमिव आसीत् । शत्रूणां कृते असौ विनाशकारी धूमकेतुः इव आसीत्। सः विद्वत्समाजं धारयति स्म । सः एव आसीत् साहित्यसहृदयानाम् आश्रयस्वरूपम् । सः धनुर्धराणां प्रतिरोधं कृतवान् । शूराणां मध्ये सः प्रधानः धुरन्धरः आसीत् । सः विदुषां मध्ये अग्रगण्यः आसीत् । विनतां प्रति गृध्रस्य याचना-आनन्दप्रदानहेतोः इव सः राजा विनतान् वश्यतापन्नान् वा आनन्दं प्रदत्तवान् । यथा वेनपुत्रः पृथुः धनुषा कुलपर्वतानाम् उत्खननं कृतवान् तथैव सोऽपि बाणैः समस्तशत्रुकुलान् बहिः निष्कासितवान् । तस्य नाम श्रुत्वा एव शत्रूणां हृदि भयं समागच्छति । सिंहरूपं धारयन्तं तथा त्रिविक्रमेण त्रिभुवनाधिकारिणं विष्णुम् उपहासयन् इव सः शत्रूणां वक्षःस्थलं विदारयति स्म । बहुकालं यावत् कुराजभिः सह सम्बन्धितत्वात् राजा शूद्रकः यावत् कलङ्कितः सञ्जातः तत् प्रक्षालयितुं राजलक्ष्मीः तस्य खड्गधारे विमलजल इव निवसति स्म । शूद्रकः सर्वदेवं ब्रह्माण्डरूपं विष्णुम् अनुकृतवान् | तस्य हृदि धर्मः, क्रोधे यमः ,प्रसादे कुबेरः महिमाग्निः ,बाह्वोः पृथिवी ,मुखे चन्द्रः , शक्तौ पवनः ,बृहस्पतिः बुद्धौ, रूपे कामदेवः, शक्तौ च सूर्यः निवसन्ति स्म । युद्धक्षेत्रे शूद्रकः शत्रुपक्षस्य मदमत्तगजानां मदजलसिक्तस्य शिरसः कुम्भदेशं खड्गैः विदारितवान्। तस्मात् खड्गः बृहन्मुक्ताभिः दृढतया धारितः । सः खड्गः जलबिन्दवः इव आसीत्, यस्य धारा ऊर्ध्वभागे अधोभागे च गच्छन्ती इव प्रतिभाति स्म । तस्य खड्गः राजलक्ष्मीम् आकर्षयति स्म । गजस्य कुम्भदेशात् निर्गतैः मदरसैः सृष्टं मेघाछन्नानां दिनानां युद्धक्षेत्रवत् अन्धकारनिशायां राजलक्ष्मीः कुशलानां योद्धृणां विस्तृतवक्षःस्थलतः पतितानां कवचसहस्रस्य

अन्धकारे अभिचारिका इव शूद्रकस्य समीपं बहुवारम् आगता । तस्य (शूद्रकस्य) वैभवस्य अग्निः रात्रिन्दिवं दहति स्म। तस्याग्नेः दाहः एकान्ते शत्रुस्त्रीणां हृदयेषु निवसन्तं पतिं दग्धुम् इच्छति इव । तस्य राज्ञः (अर्थात् शूद्रकस्य) शासनकाले एव चित्रकार्ये एव वर्णसंकरः अर्थात् विभिन्नवर्णानां मध्ये संमिश्रणं जातम् । किन्तु समाजे भिन्नवर्णानां समिंश्रणं न अभवत् । केवलं मैथुनकार्ये एव केशाः गृहीताः आसन् । विवादेषु तु केशग्रहणं नासीत् । दृढबन्धाः काव्ये स्थानं प्राप्तवन्तः किन्तु कारागारे दृढबन्धाः न आसन् । चिन्तनं शास्त्रे आसीत् , जनानां भोजने नासीत्। वियोगः द्रोहः वा स्वप्नेषु एव घटितः , अन्यस्मिन् क्षेत्रे वञ्चनं वियोगः वा न अभवत्। छत्रे सुवर्णदण्डः आसीत् , अपराधस्य कृते सुवर्णदण्डः आर्थिकदण्डः वा नासीत् । कम्पनं ध्वजे आसीत् , दण्डभयात् प्रजानां कम्पनं नासीत् । गीतेषु रागः प्रयुक्तः आसीत् , न पुनः कोऽपि कस्यचित् कृते रागं विद्रोहं प्रदर्शितवान् । केवलं गजानां मध्ये मदजनिताः विकाराः आसन् , जनानाम् मनसि तादृशी विकारावस्था नासीत् । केवलं धनुर्गुणाः बाधिताः आसन्, प्रजागुणाः न बाधिताः । वातायनेषु एव केवलं जालरन्ध्राणि आसन् , मनुष्याणां मनसि जालरन्ध्रं कपटो वा नासीत्। कलङ्कस्य स्थानम् चन्द्रमसि , खड्गकवचेषु आसीत् , प्रजानां चरित्रे नासीत्। द्यूतक्रीडायाः गृहाणि शून्यानि आसन् , प्रजागृहाणि शून्यानि नासन् । तस्य शूद्रकस्य भयम् आसीत् केवलं परलोकेभ्यः, शत्रुभ्यो न । अन्तःपुरस्य रमणीनां दृष्टौ एव भङ्गः वक्रता वा विराजमाना आसीत्, युद्धस्य पराजयस्य वा भयं नासीत्। सदसि एव वाक्पटुता अर्थात् ध्वनिः आसीत् , जनानाम् मध्ये ध्वनिः नासीत् । विवाहेषु एव करः स्वीक्रियते स्म ,जनानाम् मध्ये राजानं प्रति करप्रदानरूपा पीडा नासीत्। नित्ययज्ञस्य धूमात् अश्रुपातः अभवत् , शोकात् न अभवत् , केवलं अश्वस्य पृष्ठे एव कशाघातः अभवत् ,चौर-लुण्ठकाणाम् अभावे अन्यत्र कशाघातः न अभवत् । केवलं कामदेवस्य धनुः शब्दं कृतवत् ,सैनिकानां मध्ये धनुषः शब्दः न अभवत्। तस्य राज्ञः शूद्रकस्य राजधानी विदिशानगरी आसीत् । नगरी इयं कलियुगस्य भयेन संकुचिता इव, सत्ययुगानुकारिणी तथा त्रिलोकोत्पत्तिवत् विशाला आसीत् । इदं नगरं वेत्रवतीनद्या परिवृतम् आसीत् । स्नानरतानां मालवदेशीयानां रमणीनां स्तनाघातैः अस्याः नद्याः प्रवाहः क्षीणः अभवत्। अस्याः नद्याः जले युद्धगजाः अवतारिताः आसन् । तेषां शिरसि स्थितः चन्दनः वेत्रवतीजले योजितः। हंसकोलाहलेन नद्याः उभौ तटौ प्रसन्नौ जातौ । सः राजा शूद्रकः समस्तां पृथिवीं जित्वा राज्यचिन्तातः निवृत्तः अभवत्। इतरद्वीपेभ्यः नृपाणां मुकुटानि तस्य पादयोः प्रक्षालयन्ति स्म । सः बाहुबलेन जगतः भारं वलयवत् वहति स्म। सः वंशपरम्परया मन्त्रित्वे अधिष्ठिताभिः मन्त्रिभिः आच्छादितः आसीत् । स्वज्ञानैः सुरगुरुं बृहस्पतिमपि अतिक्रान्ताः इव ते । ते नित्यं नीतिशास्त्रम् आचरन्ति स्म अतः तेषां मनः शुद्धं निर्मलं चासीत् । ते अलुब्धाः अपि आसन् । सः शूद्रकः राजपुत्रैः सह क्रीडति स्म अपि च विनोदं करोति स्म। ते राजपुत्राः ब्राह्मणक्षत्रियसंयोगवंशजाः आसन् | विद्यया वयसा अलङ्कारेण च ते राजपुत्राः नृपसमानाः आसन् । नृत्यागीतादिभिः कलाविमर्शैः तेषां मनः परिपक्वम् अभवत्। ते आसन् अतीव चतुराः प्रतिभाशालिनः अवसरज्ञाः च । ते राज्ञः प्रेम्णा आसक्ताः आसन्। ते मार्जितपरिहासे निपुणाः आसन्। ते आकारसङ्केते विशेषज्ञाः आसन् । ते काव्ये, नाटके, आख्याने, आख्यायिकायां, चित्रकलायां, व्याख्याने च निपुणाः आसन् ।

तेषां स्कन्धः उरुः बाहुः च सुदृढः सुशोभित आसीत्। ते सिंहकिशोराः इव शत्रुपक्षस्य मत्तगजानां पृष्ठेषु उपविष्टाः आसन्। ते नृपस्य शूद्रकरस्य प्रतिबिम्बाः इव आसन्। एवं राज्ञः प्रथमवयः अर्थात् किशोरावस्था आनन्देन व्यतीता आसीत्। सः शूद्रकः विजयाय अतीव महत्त्वाकांक्षी आसीत्। शौर्यवशात् नार्यः तृणवत् ज्ञातवान्। यद्यपि सः युवकः, परमसुन्दरः, मन्त्रिणः च तस्य प्रसवम् इच्छन्ति स्म, परन्तु तस्य कृते कामभावः द्वेष्टि इव आसीत्। सः शूद्रको राजा सुन्दरः, विनयः, आर्यवंशः, विलासपूर्णः च आसीत्। तथापि सः सङ्गीतम् आचरयन् दिवसान् यापयन्ति स्म। वाद्यवादनावसरे तस्य हस्तस्य रत्नवलयः अनवरतं दोलयति स्म। वीणावादनकाले कुण्डलानि अपि शब्दं कुर्वन्ति स्म। सः मृदङ्गं वादयित्वा सङ्गीतस्य अभ्यासं करोति स्म। कदाचित् सः नित्यं बाणं निक्षेप्य वनेषु मृगयाम् अकुर्वन्। कदाचित् विद्वत्सु सभां निर्माय काव्यप्रबन्धादिनिर्माणं अकरोत्। कदाचित् ते शास्त्रविषये चर्चां कुर्वन्ति स्म। कदाचित् आख्यानम्, आख्यायिकां, इतिहासं, पौराणिककथाः च श्रुतवान्। कदाचित् चित्राणि रेखाचित्राणि वा पश्यति स्म। कदाचित् वीणारागादिं श्रुतवान्। कदाचिद्दर्शनार्थम् समागतानां ऋषीणां पादौ सेवयामास। नित्यम् वर्णैः, अक्षरैः, बिन्दुभिः, चतुर्थपादैः, प्रहेलिकाभिः च सह कार्यं कृतवन्तः। एवं स्त्रीभोगवर्जितः सखीभिः परिवृतः दिवसान् यापयति स्म। विविधक्रीडासु, हास्येषु च कुशलैः मित्रैः सह एकत्र रात्रिं यापयन्ति स्म।

২.৩.৩ শূদ্রকথায়াঃ অসমীয়া-অনুবাদঃ

দ্বিতীয় ইন্দ্রৰ দৰে শূদ্রক নামে এজন ৰজা আছিল। সমস্ত ৰজাই নতশিৰে তেওঁৰ আদেশ মানি লৈছিল। তেওঁ চাৰি সমুদ্রৰ মালাৰ দৰে মেখেলাৰে পৰিবেষ্টিত পৃথিৱীৰ অধীশ্বৰ আছিল। তেওঁৰ পৰাক্রমেৰে অধীনস্থ শৰীৰত ৰাজচক্রৱর্তীৰ লক্ষণে শোভা পাইছিল। চক্রধাৰী বিষ্ণুৰ দৰে তেওঁৰ হাতত শঙ্খ-চক্র-গদা-পদ্মৰ চিহ্ন দেখা গৈছিল। মহাদেৱৰ দৰে তেওঁ মদনজয়ী আছিল। কার্ত্তিকৰ দৰে আছিল তেওঁৰ বাধাহীন শক্তি। ব্রহ্মাই যিদৰে ৰাজহংসমণ্ডলক বাহন কৰিছিল, ঠিক তেনেদৰে তেৱোঁ শত্রুসকলক পৰাজিত কৰি মান-অভিমানহীন কৰিছিল। তেওঁ সমুদ্রৰ দৰে সম্পদৰ উৎপত্তি স্থল আছিল। গঙ্গাৰ জলধাৰা যিদৰে ভগীৰথে প্রৱর্তন কৰা পথেৰে প্রবাহিত হৈছিল, তেনেদৰে তেৱোঁ ভগীৰথ বংশজ সূর্যৰ দৰে প্রতিদিন অভ্যুদয় হৈছিল। সুমেৰু পর্বতৰ ছায়াত দেবতাসকলে বিশ্রাম লোৱাৰ দৰে তেওঁৰ চৰণছায়াত প্রজাসকলে আশ্রয় লৈছিল। দিকহস্তীৰ শুড় যিদৰে সদায় প্রৱহমান মদৰসধাৰাৰ দ্বাৰা তিতি থাকে, তেনেদৰে তেওঁৰো হাত দানজলৰ দ্বাৰা সিক্ত হৈ আছিল। তেওঁ বহু বিস্ময়কৰ কাম কৰিছিল। বহু যজ্ঞ-অনুষ্ঠান কৰিছিল। তেওঁ সকলো শাস্ত্রৰ দাপোনস্বৰূপ আছিল। সমস্ত কলাবিদ্যাৰ উৎপত্তিস্থল, গুণসমূহৰ বংশানুক্রমিক আশ্রয়স্থল, অমৃতৰ দৰে কাব্যৰসৰ উৎসস্থল আছিল তেওঁ। উদয়াচলত সূর্যমণ্ডলৰ দৰে তেওঁ বন্ধুবর্গৰ উন্নতিৰ স্থান যেন আছিল। তেওঁ আছিল শত্রুসকলৰ বিনাশকাৰী ধূমকেতুৰ দৰে। তেওঁ বিদ্বানসমাজ পাতিছিল। তেওঁ আছিল সাহিত্যানুৰাগীসকলৰ আশ্রয়স্বৰূপ। ধনুর্দ্ধৰসকলক প্রতিৰোধ কৰিছিল তেওঁ। সাহসীসকলৰ মাজত তেওঁ আছিল প্রধান। বিদ্বানসকলৰ মাজত তেওঁ অগ্রগণ্য আছিল। গড়ুৰ পক্ষীয়ে বিনতাক আনন্দ দিয়াৰ দৰে তেওঁ বিনতসকলৰ

অর্থাৎ বশ্যতাপন্নসকলৰ আনন্দ বৰ্দ্ধন কৰিছিল। বেণপুত্ৰ পৃথুৱে ধনুৰে কুলপৰ্বতসমূহক উৎখাত কৰাৰ দৰে তেৱোঁ ধনুৰ্বাণেৰে সমস্ত শত্ৰুকুল উচ্ছেদ কৰিছিল।শূদ্রকৰ নামৰ দ্বাৰাই শত্ৰুসকলৰ হৃদয়ত ভয় উৎপন্ন হৈছিল। তেওঁ যে শত্ৰুৰ বক্ষঃস্থল বিদাৰণ কৰিবলৈ নৰসিংহ ৰূপ ধাৰণ কৰা আড়ম্বৰকাৰী আৰু ত্ৰিবিক্ৰমৰদ্বাৰা ত্ৰিভূবন আয়ত্ত কৰা বিষ্ণুক যেন উপহাসহে কৰিছিল। বহু কালধৰি হাজাৰ হাজাৰ বেয়া ৰজাৰ সম্পৰ্কত থকাৰ বাবে তেওঁৰ গাত যি কলঙ্ক লাগিছিল তাক ধোৱাৰ বাবেই যেন ৰাজলক্ষ্মীয়ে শূদ্রকৰ জলৰ দৰে তৰোৱালৰ ধাৰাত থিতাপি লৈছিল। শূদ্রকে যেন সৰ্বদেবময় বিশ্বৰূপধাৰী ভগৱান বিষ্ণুকহে অনুকৰণ কৰিছিল। তেওঁৰ অন্তৰত ধৰ্মই, ক্ৰোধত যমে, অনুগ্ৰহত কুবেৰে, প্ৰতাপত অগ্নিয়ে, বাহুযুগলত পৃথিৱীয়ে, মুখত চন্দ্ৰই, শক্তিত বায়ুৱে, বুদ্ধিত বৃহস্পতিয়ে, ৰূপত কামদেৱে, শক্তিত সূৰ্যই বাস কৰিছিল। তেওঁ যুদ্ধক্ষেত্ৰত শত্ৰুপক্ষৰ মদমত্ত হাতীবোৰৰ মদৰসেৰে তিতি থকা শিৰৰ কুম্ভদেশ নিজৰ তৰোৱালেৰে বিদাৰণ কৰিছিল। ফলত তৰোৱালত লাগি আহিছিল ডাঙৰ ডাঙৰ মুকুতাবোৰ। তেতিয়া দৃঢ়ভাৱে ধাৰণ কৰা সেই তৰোৱাল দেখাত জলবিন্দুসমূহৰ দৰে ধাৰেৰে ওখ চাপৰ হোৱাৰ নিচিনা হৈছিল।তেওঁৰ সেই তৰোৱালে যেন ৰাজলক্ষ্মীক আকৰ্ষণ কৰিছিল। হাতীৰ কুম্ভৰপৰা নিৰ্গত মদৰসে সৃষ্টি কৰা মেঘাচ্ছন্ন দিনৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ দৰে অন্ধকাৰ নিশাবোৰত ৰাজলক্ষ্মীয়ে সুনিপুন যোদ্ধাসকলৰ বহল বক্ষৰপৰা সুলকি পৰা সহস্ৰ কৰচৰ অন্ধকাৰৰ মাজত অভিসাৰিকাৰ দৰে অনেকবাৰ শুদ্রকৰ ওচৰলৈ আহিছিল। শূদ্রকৰ প্ৰতাপ বহ্নি দিনে নিশাই জ্বলি আছিল। সেই বহ্নিৰ দাহে বিৰহিনী শত্ৰু নাৰীসকলৰ হৃদয়ত থিতাপি লৈ থকা পতিসকলকো যেন দহিব খুজিছিল। জগতজয়ী পৃথিৱী পৰিপালক সেই ৰজাৰ ৰাজত্বকালত চিত্ৰ কৰ্মতহে বৰ্ণসঙ্কৰ অৰ্থাৎ ভিন্ন জাতিৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছিল কিন্তু সমাজত বৰ্ণসঙ্কৰ অৰ্থাৎ বিভিন্ন জাতিৰ সংমিশ্ৰণ ঘটা নাছিল। ৰতিকৰ্মতহে কেশ গ্ৰহণ চলিছিল। কিন্তু বিবাদ আদিত কেশগ্ৰহণ চলা নাছিল। দৃঢ়বন্ধনে ঠাই পাইছিল কাব্য ৰচনাত ,কিন্তু কাৰাগাৰত দৃঢ়বন্ধন নাছিল। চিন্তন আছিল শাস্ত্ৰত কিন্তু প্ৰজাৰ অন্ন আদিৰ চিন্তা নাছিল। সপোনতহে বিচ্ছেদ বা প্ৰতাৰণা ঘটিছিল,আন কোনো ক্ষেত্ৰতে প্ৰতাৰণা বা বিচ্ছেদ হোৱা নাছিল । ছাতিত সোণৰ দণ্ড আছিল, কিন্তু অপৰাধৰ বাবে স্বৰ্ণদণ্ড বা অৰ্থদণ্ড নাছিল। কম্পনৰ ঠাই আছিল পতাকাত , দণ্ড আদিৰ ভয়ত প্ৰজাসকলৰ কম্পন নাছিল । গানতেই ৰাগৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল , আন কোনেও কাৰো প্ৰতি ৰাগ বা বিদ্বেষ কৰা নাছিল। হাতীৰ মাজতহে মদজনিত বিকাৰ আছিল , প্ৰজাসকলৰ চিত্ত বা মনত মদ বিকাৰ নাছিল । ধনুৰ গুণতহে ছেদ ঘটিছিল, প্ৰজাৰ গুণবোৰৰ ছেদ বা বিলোপ হোৱা নাছিল । খিৰিকীবোৰতহে জালৰন্ধ্ৰ আছিল, মানুহৰ মনত জালৰন্ধ্ৰ বা ছল-কপটতা নাছিল । কলঙ্কৰ স্থান আছিল চন্দ্ৰ, তৰোৱাল আৰু কৰচত, কিন্তু প্ৰজাসকলৰ চৰিত্ৰত কলঙ্ক নাছিল । পাশাখেলৰ ঘৰবোৰহে শূন্য হৈছিল, প্ৰজাসকলৰ ঘৰ শূন্য হোৱা নাছিল। ৰজা শূদ্রকৰ ভয় আছিল কেবল পৰলোকৰ পৰা, শত্ৰুৰ পৰা ভয় নাছিল। অন্তঃপুৰৰ ৰমনীসকলৰ অলকতহে ভঙ্গ বা বক্ৰতা আছিল, যুদ্ধৰ ভয় বা পৰাজয় নাছিল । মুখৰতা আছিল কেৱল নেপুৰতহে ,প্ৰজাৰ মাজত মুখৰতা নাছিল । কৰ গ্ৰহণ হৈছিল কেৱল বিবাহত , মানুহৰ মাজত ৰজাক দিবলগীয়া কৰৰ পীড়া নাছিল। অনবৰতে চলি থকা যজ্ঞৰ অগ্নিৰ ধোঁৱাৰ বাবে অশ্ৰুপাত হৈছিল , শোকৰ বাবে নহয় । অশ্বৰ পিঠিতহে কশাঘাত হৈছিল, চোৰ-ডকাইতৰ অভাৱত আন ক'তো কশাঘাত হোৱা নাছিল। কেৱল কামদেৱৰ ধনুয়েহে টঙ্কাৰ বা শব্দ তুলিছিল, সৈন্যসকলৰ মাজত ধনুৰ টঙ্কাৰ হোৱা নাছিল। ৰজা শূদ্রকৰ ৰাজধানী আছিল বিদিশা নগৰী । ই যেন কলিযুগৰ ভয়ত সঙ্কুচিত, সত্যযুগৰ

অনুকাৰিনী তথা ত্রিভূবনৰ উৎপত্তি স্থলৰ দৰে বিশাল আছিল। এই নগৰ বেত্রৱতী নদীৰ দ্বাৰা পৰিৱেষ্টিত আছিল। স্নানৰতা মালবদেশীয় ৰমনীসকলৰ স্তনৰ আঘাতত এই নদীৰ উৰ্মিমালা ক্ষীণ হৈছিল। যুদ্ধজয়ী হাতীবোৰক এই নদীৰ পানীত নমাই দিয়া হৈছিল। সিহঁতৰ শিৰত সানি দিয়া সেন্দুৰ উটি গৈ বেত্রৱতীৰ পানীত সন্ধিয়াৰ ৰং সানিছিল। আনন্দিত কলহংসৰ কোলাহলত নদীৰ দুয়ো পাৰ মুখৰিত হৈ পৰিছিল । ৰজা শূদ্রকে সমস্ত ভূমণ্ডল জয় কৰাৰ বাবে তেওঁৰ ৰাজ্যচিন্তা দূৰ হৈছিল। অন্যান্য দ্বিপৰ পৰা অহা ৰজাসকলৰ মুকুটমালাই তেওঁৰ চৰণ ধুৱাইছিল। তেওঁ নিজ বাহু বলেৰে বলয়ৰ দৰে জগতৰ ভাৰ অনায়াসে বহন কৰিছিল। তেওঁ বংশ পৰম্পৰাক্রমে মন্ত্রিত্বত অধিষ্ঠিত মন্ত্রীসকলৰ দ্বাৰা আবৃত্ত আছিল। তেওঁলোকে জ্ঞানেৰে যেন সুৰগুৰু বৃহস্পতিকো চেৰ পেলাইছিল। অনবৰতে নীতিশাস্ত্র অনুশীলন কৰাৰ বাবে তেওঁলোকৰ মন শুদ্ধ তথা নির্মল হৈ পৰিছিল। তেওঁলোক লোভহীন আছিল। তেওঁ ৰাজপুত্রসকলৰ সৈতে খেলা-ধূলা বা আমোদ-প্রমোদ কৰিছিল। তেওঁলোক অর্থাৎ ৰাজপুত্রসকল আছিল ব্রাহ্মণ আৰু ক্ষত্রিয়ৰ মিলনত সৃষ্টি হোৱা ৰাজকুলসম্ভুত। ৰজাৰ সমতুল্য আছিল তেওঁলোকৰ বিদ্যা, বয়স আৰু অলংকাৰ। সকলো নৃত্য গীত আদি কলাবিদ্যাৰ আলোচনাৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ মনে পৰিপক্কতা লাভ কৰিছিল। তেওঁলোক আছিল অত্যন্ত চতুৰ বা প্রতিভাশালী আৰু অৱসৰজ্ঞ । ৰজাৰ প্রীতিৰ দ্বাৰা অনুৰক্ত আছিল তেওঁলোক। মার্জিত পৰিহাসত তেওঁলোক কুশল আছিল। আকাৰ-ইংগিত বিশেষজ্ঞ আছিল তেওঁলোক। কাব্য, নাটক, আখ্যান, আখ্যায়িকা, চিত্রবিদ্যা আৰু অর্থ ব্যাখ্যা আদি কামত তেওঁলোক বিচক্ষণ আছিল। তেওঁলোকৰ স্কন্ধ, উৰু আৰু বাহু অতি দৃঢ় আৰু পুষ্ট আছিল। তেওঁলোকে সিংহ কিশোৰৰ দৰে শত্রুপক্ষৰ মত্ত হাতীবোৰৰ পিঠিত আসন পাৰি বহিছিল । পৰাক্রমী হৈয়ো তেওঁলোক আছিল বিনয়ী । তেওঁলোক যেন ৰজা শূদ্রকৰ প্রতিবিম্বহে আছিল। এইদৰে ৰজাৰ কিশোৰ বয়স আমোদ-প্রমোদেৰে অতিবাহিত হৈছিল। তেওঁ অতি বিজয় অভিলাষী আছিল। বীৰত্বৰ কাৰণে তেওঁ নাৰীক তৃণৰ দৰে জ্ঞান কৰিছিল। যদিও তেওঁ যুৱক আছিল, পৰম সুন্দৰ আছিল, আৰু মন্ত্রীসকলে তেওঁৰ সন্তান হোৱাটো কামনা কৰিছিল তথাপি তেওঁৰ যেন সম্ভোগসুখৰ প্রতি বিদ্বেষ ভাব আছিল । তেওঁৰ ৰূপ লাৱণ্য সম্পন্না, বিনয়বতী, উচ্চবংশজাতা, বিলাসত কামদেৱৰ পত্নী ৰতি দেৱীকো চেৰ পেলোৱা, মনোহাৰিনী মহিষী বা পত্নী আছিল । তথাপি তেওঁ সঙ্গীত আদি চর্চা কৰি দিন অতিবাহিত কৰিছিল। তেওঁ বাদ্য বজাওঁতে হাতৰ ৰত্নবলয় অর্থাৎ সোণৰ খাৰু অনবৰতে আন্দোলিত হৈছিল। বীণা বজাওতে মনিময় কাণৰ অলঙ্কাৰেও ঝংকাৰ তুলিছিল। এনেদৰে মৃদঙ্গ বজাই তেওঁ সঙ্গীত চর্চা কৰিছিল। কেতিয়াবা তেওঁ অনবৰতে শৰ নিক্ষেপ কৰি অৰণ্য শূন্য কৰি মৃগয়া কৰিছিল। কেতিয়াবা বিদগ্ধ পণ্ডিতসকলৰ সভা পাতি কাব্য-প্রবন্ধ ৰচনা কৰিছিল। কেতিয়াবা শাস্ত্র আলোচনা কৰিছিল। কেতিয়াবা আখ্যান, আখ্যায়িকা, ইতিহাস, পুৰাণ আদি শুনিছিল। কেতিয়াবা চিত্রকর্ম বা চিত্রাঙ্কণ চাইছিল। কেতিয়াবা বীণাৰাগ শুনিছিল। কেতিয়াবা তেওঁক দর্শন কৰিবলৈ অহা মুনিসকলৰ চৰণসেৱা কৰিছিল। কেতিয়াবা অক্ষৰচ্যুতক, মাত্রাচ্যুতক, বিন্দুমতী, গূঢ়চতুর্থপাদ, প্রহেলিকা আদি সাঁথৰ দিয়া কাম কৰিছিল। এইদৰে তেওঁ স্ত্রীসম্ভোগ সুখৰ পৰা বিৰত থাকি, বন্ধু-বান্ধৱৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ দিনবোৰ অতিবাহিত কৰাৰ দৰে বিভিন্ন খেল-ধেমালি আৰু কৌতুকত পার্গত বন্ধু-বান্ধবৰ সৈতে লগ লাগি নিশাবোৰো অতিবাহিত কৰিছিল।

२.३.४ व्याकरणटिप्पणी

अशेषनरपति-शिरःसमभ्यर्चितशासनः= अशेषाः ये नरपतयः तेषां शिरांसि, तैः समभ्यर्चितं शासनम् यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

लक्ष्मी प्रसूतिः= लक्ष्म्याः प्रसूतिः (षष्ठीतत्पुरुससमासः)।

भगीरथपथप्रवृत्तः = भगीरथस्य पन्थाः (षष्ठीतत्पुरुससमासः), तस्मिन् प्रवृत्तः ।

समानवयोविद्यालङ्कारैः= समानाः वयः विद्याः अलङ्काराः च येषां ते (बहुव्रीहिसमासः), तैः।

सुरतसुखस्योपरि= सुरतसुखस्य + उपरि।

कदाचिच्छास्त्रालापेन= कदाचित् + शास्त्रालापेन।

निशामनैषीत् = निशाम् + अनैषीत्।

२.४ बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम्

बाणभट्टो गद्यकाव्यस्य मूर्धाभिषिक्तः सम्राट् अस्ति । अस्य गद्यशैली गद्यकवीनां कृते आदर्शो वर्तते । असौ गद्यस्य समस्तगुणान् परित्यज्य पाञ्चालीशैल्यां गद्यकाव्यं निर्माति । असौ पाञ्चालीशैलीप्रयोगे तादृशो निपुण आसीत् यत् सर्वे पाठकाः बाणभट्टं प्रति नतमस्तकाः अभवन् । असौ कलापक्ष-भावपक्ष-अर्थगौरवादिषु सिद्धहस्त आसीत् । कादम्बरीकथायाः शुकनासोपदेशे राजकुमारं प्रति मन्त्रिणा शुकनासेन पाञ्चालीरीत्यां प्रदत्त उपदेशः निश्चयेन प्रशंसनीयो वर्तते । बाणभट्टः लक्ष्म्याः वर्णनप्रसङ्गे उल्लिखति —

लब्धापि दुःखेन पाल्यते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति ।

इत्थं बाणभट्टः स्वकाव्ये अल्पसमासप्रयोगेन पाञ्चालीरीतेः अलौकिकसौन्दर्यं निरूपयति । चरित्रचित्रणे सजीवताम् आनेतुं तथा प्रभावशीलताम् उत्पादयितुं बाणभट्टः समासबहुल-ओजगुणयुक्तशैल्याः स्थाने स्थाने आश्रयं गृहीतवान् । तथैव अन्यत्र लघुलघुवाक्यानां प्रयोगं विधाय असौ स्वशैलीं प्रभावोत्पादिकां सशक्तां च कृतवान् । असौ कादम्बर्याम् अटवी-सन्ध्यावर्णने दीर्घसमासानां प्रयोगं विदधाति । तथैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां प्रयोगं विदधाति । बाणस्य लेखनशैल्यां पाञ्चालीरीतेः सुन्दरं निदर्शनं समुपलभ्यते । यथा —

शब्दार्थयोः समोगुम्फः पांचालीरीतिरिष्यते ।
शिलाभट्टारिका वाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ।।

वर्ण्यविषयस्य अनुरूपं पदविन्यासः अर्थात् यथा अर्थः तथा शब्दः इति पाञ्चालीरीतेः प्राणो वर्तते । घनघोरवन इव वर्ण्यविषयः भवति चेत् कवेः वाणी अपि उत्कृष्टपदावल्या मण्डिता स्यात् । यदि तत् कामिनीनां

लावण्यरूपचित्रणं भवति तर्हि कवेः पदविन्यासः नितान्तललितः तथा कमनीयः स्यात् । शब्दोपरि अखण्डसाम्राज्यः कवेः बाणभट्टस्य विशेषत्त्वं वर्तते । त्रिलोचनकवेः दृष्टौ बाणस्य बाणस्य रसभावयुतकवितायाः प्राक् अन्यकवीनां रचना केवलं चपलतामात्रं भवति ।

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।
भवेत् कविकुरंगाणां चापलं तत्र कारणम् ।।

बाणः रससिद्धः कविः अस्ति । शृंगाररसः बाणस्य प्रियः अस्ति । तस्य रचनायां प्रकृतेः मनोरमं वर्णनं , मनोभावानाम् मार्मिकविवेचनं च विधीयते । बाणः दीर्घसमास-अल्पसमास-समासरहितानां सर्वेषां वर्णनं विदधाति । भावभाषयोः सुन्दरसमन्वय एव बाणस्य विशेषत्वं वर्तते ।

२.५ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

চমুকৈ কাদম্বৰীৰ কাহিনী এনেধৰণৰ—

ইয়াত এটা কাল্পনিক কাহিনী আছে য'ত চন্দ্রাপীড় আৰু পুণ্ডৰীকৰ তিনিটা জন্মৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। কাহিনী অনুসৰি এগৰাকী অতি ধুনীয়া চাণ্ডাল কন্যাই বৈশম্পায়ণ নামৰ কপৌ এটাক বিদিশা ৰজা শূদ্রকৰ ৰাজসভালৈ লৈ আহে । এই কপৌটোৱে মানুহৰ ভাষা কয়। ৰজাৰ প্রশ্নৰ উত্তৰত কপৌয়ে কয় যে তেওঁৰ (কপৌৰ) মাতৃৰ মৃত্যু হৈছে আৰু তেওঁৰ পিতৃক চিকাৰীয়ে ধৰিলে আৰু জাবালী মুনিৰ শিষ্যসকলে তেওঁক আশ্রমলৈ লৈ গ'ল। ইয়াৰ মাজতে ৰজা চন্দ্রাপীড় আৰু তেওঁৰ বন্ধু বৈশম্পায়ণৰ কাহিনী বর্ণিত কৰিছে ঋষি জাবালিয়ে । উজ্জয়িনীত তাৰাপীড় নামৰ এজন ৰজা আছিল যাৰ শুকনাস নামৰ এজন জ্ঞানী মন্ত্রী আছিল। তাৰাপীড়ৰ পুত্র চন্দ্রাপীড় আৰু শুকনাসৰ পুত্র বৈশম্পায়ণ । দিগ্বিজয়ৰ প্রসংগত চন্দ্রাপীড়ে এখন ধুনীয়া অচ্ছোদাসৰোৱৰৰ ওচৰ পালেহি য'ত অকাল মৃত প্রেমিক পুণ্ডৰীকলৈ অপেক্ষা কৰি থকা কামপীড়িত মহাস্বেতা নামৰ এগৰাকী ধুনীয়া নাৰীক বিচাৰি পায়, মহাস্বেতাই চন্দ্রাপীড়ক নিজৰ বন্ধু কাদম্বৰীৰ কথা কৈ কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। প্রথম দেখাৰ পৰাই কাদম্বৰী আৰু চন্দ্রাপীড় পৰস্পৰৰ প্রেমত পৰিল। তেনেতে চন্দ্রাপীড়ৰ দেউতাকে তেওঁক পুনৰ মাতি পঠিয়ালে আৰু চন্দ্রাপীড়ে পত্রলেখা নামৰ পৰিচাৰিকা এগৰাকীক কাদম্বৰীৰ ওচৰত এৰি আহি উভতি আহিল। পত্রলেখায়ো কাদম্বৰী সম্পর্কীয় তথ্য প্রেৰণ কৰি চন্দ্রপীড়ক সুখী কৰি ৰাখিছিল। বাণভট্টৰ কৃতি ইমানতেই শেষ হয়।

কাহিনীভাগৰ ক্ষেত্রত বাণভট্ট বৃহৎকথাৰ ওচৰত ঋণী । সোমদেৱে ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ সংস্কৃত সংস্কৰণত উপলব্ধ সোমদেৱ আৰু কামৰান্দ্রিকাৰ কাহিনী চন্দ্রাপীড় আৰু কাদম্বৰীৰ কাহিনীৰ সৈতে মিল আছে। কিন্তু শুকনাসৰ চৰিত্রায়ন, বৈশম্পায়ণ আৰু মহাশ্বেতা আদিৰ প্রেম কাহিনী বাণভট্টৰ কল্পনা । মানৱীয় আৱেগ-অনুভূতিৰ চিত্রণ আৰু প্রকৃতিৰ সৌন্দর্য্যৰ বাবে বাণভট্টই কবিৰ মাজত উচ্চ স্থান লাভ কৰিছে ।

২.৬ অধ্যায়াত্ কিমবগতম্ —

অস্য পাঠস্য অধ্যয়নেন भवन्तः —

- गद्यकाव्यस्य परिचयं ज्ञातवन्तः।

- गद्यस्य लक्षणं किं तद्भेदाः च के इति ज्ञातवन्तः।
- कवेः बाणभट्टस्य परिचयं प्राप्तवन्तः।
- कादम्बरीग्रन्थस्य परिचयं प्राप्तवन्तः।
- शुद्रककथायाः संस्कृतानुवादं ज्ञातवन्तः।
- शुद्रककथायाः असमीयानुवादं ज्ञातवन्तः।
- शुद्रककथायाः व्याकरणटिप्पणीं ज्ञातवन्तः।
- असमीयाभाषायां कादम्बरीकथायाः परिचयं प्राप्तवन्तः।

२.७ ज्ञानाधिक्यम्

- कादम्बरी, श्रीकृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान , वाराणसी , पञ्चम संस्करण वि. सं. २०३८
- संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः , दाहालः लोकमणिः , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी , वाराणसी , २०१६
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্র প্রকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫
- THE KADAMBARI OF BANABHATTA, Kashinath pandurang parab, Pandurang Jawaji, १९२१
- साहित्यदर्पणः , सिंहः सत्यव्रतः , चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

२.८ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्नः १. उत्तरम्- विदिशा नगरी।

प्रश्नः २. उत्तरम्- सगरराज्ञः प्रपौत्रेण भगीरथेन।

प्रश्नः ३. उत्तरम्- सप्तानां पर्वतानां समष्टिः कुलपर्वत इत्युच्यते।

प्रश्नः ४. उत्तरम्- अन्यजातेः पुरुषेण अथवा महिलया जातानां मनुष्याणां जातिः वर्णसङ्कर इति उच्यते।

२.९ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. गद्यशब्दः कथं निष्पन्नो भवति?

२. विश्वनाथाचार्येण काव्यस्य कति भेदाः प्रदर्शिताः?

३. गद्यस्य लक्षणं विश्वनाथकविराजेन किं प्रदत्तम्?

४. विश्वनाथमतानुसारं गद्यस्य कति भेदाः सन्ति?

५. मुक्तकगद्यस्य एकं वैशिष्ट्यं लिखत।

६. वृत्तगन्धिगद्यस्य एकं वैशिष्ट्यं लिखत।

७. उत्कलिकाप्रायगद्यस्य एकं वैशिष्ट्यं लिखत।

८. चूर्णकगद्यस्य एकं वैशिष्ट्यं लिखत।

९. विश्वनाथेन विभक्तौ गद्यस्य अवान्तरभेदौ कौ स्तः?

१0. कथायाः लक्षणं विलिख्य व्याख्यायत।

११. कादम्बरी-कथायाः मङ्गलाचरणे कस्य स्तुतिः विधीयते?

१२. शूद्रकसभायाः शुकः केन आनीतः?

१३. शुकस्य नाम किम् आसीत्?

१४. वैशम्पायनः कस्मिन् आश्रमे समानीतः?

१५. आश्रमः कस्य मुनेः आसीत्?

१६. हारीतः कः अस्ति?

१७. जाबालीमुनेः पुत्रस्य नाम किम्?

१८. शूद्रकस्य राज्यं किम्?

१९. शुकः कस्मिन् वृक्षे निवसति स्म?

(ख) टिप्पणी प्रदेया- संक्षेपप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. बाणभट्टः

२. कादम्बरी

३. गद्यकाव्यम्

४. कथा-आख्यायिके

५. शूद्रकः

६. जाबालिमुनिः

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. बाणभट्टस्य शैलिगतं वैशिष्ट्यं विलिखत।

२. कथा-आख्यायिकयोः पार्थक्यं विश्लेषयत।

३. कादम्बरीकथायाः अन्तर्गतस्य शूद्रकस्य वृत्तान्तं लिखत।

४. गद्यकाव्यस्य परिचयं लिखत।

*****

अध्यायः ३ कादम्बरी (उज्जयिनीवर्णनम्)

अध्यायस्य संरचना

३.१ उद्देश्यम्

३.२ परिचयः

३.२.१ उज्जयिनीवर्णनम्-संस्कृतपाठः

३.२.२ उज्जयिनीवर्णनम्-संस्कृतानुवादः

३.२.३ उज्जयिनीवर्णनम्-असमीयानुवादः

३.२.४ उज्जयिनीवर्णनम्-व्याकरणटिप्पणी

३.३ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

३.४ अध्यायात् किमवगतम्

३.५ ज्ञानाधिक्यम्

३.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

३.७ अभ्यासप्रश्नाः

३.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः —

- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य परिचयं प्राप्नुवन्ति।
- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य संस्कृतानुवादं ज्ञास्यन्ति ।
- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य असमीयानुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य व्याकरणटिप्पणी विषये अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

३.२ परिचयः

पूर्वाध्याये भवन्तः संस्कृतसाहित्यजगति प्रसिद्धकवेः बाणभट्टस्य परिचयम् अधीतवन्तः। अस्य विख्यातगद्यकाव्यस्य 'कादम्बरी'-इत्यस्य विषये अपि ज्ञातवन्तः। 'कादम्बरी' ग्रन्थे उज्जयिनीनगरस्य वर्णनम् उपलभ्यते। अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन भवन्तः उज्जयिनीनगर्याः विषये ज्ञातुं शक्ष्यन्ति। इयं नगरी प्राचीनभारते अवन्तीराज्ये अवस्थिता तथा समृद्धियुक्ता आसीत्। अध्याये अस्मिन् मूलसंस्कृतगद्यपाठः, शब्दार्थः, तथा च असमीयानुवादः अपि अस्ति। संस्कृतगद्यसाहित्यस्य महत्सु कविषु अन्यतमस्य महाकविबाणभट्टस्य विशिष्टगद्यशैल्याः विषये अपि भवन्तः परिचयं प्राप्स्यन्ति।

३.२.१ उज्जयिनीवर्णनम्-संस्कृतपाठः

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनाथेनापरेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीयपृथिवीशङ्कया जलनिधिनेव रसातलगभीरेण परिखावलयेन परिवृता, पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परिवृता, प्रकटशङ्ख-युक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकर-चूर्णसिकैतानि कैरनिचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिवमहाविपणिपथैरुपशोभिता,

सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभि र्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता,मथनोद्धतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः

कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायित-

सितध्वजैरुपरिपतदभ्रगङ्गौरिवतुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका,

सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः

केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता,मदमुखरमधुकरकुलान्धकारितनिष्कुटा,

स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा,

रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैराबद्धरक्तचामरैर्विद्रुममयैःप्रतिगृहमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैः

सदनयष्टिकेतुभिःप्रकाशितमकरध्वजपूजा,सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा,

स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषुसलिलसीकरासारस्तबकरचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरविकिरणरचितसुरचापचारुषु धारागृहेषुमत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिमिराबध्यमानकेकाकोलाहला,

विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्ल-कुमुदधवलोदरैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरलकदलीवनकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता, यौवनमदमत्तमालवीकुचकलशलुलितसलिलयाभगवतोमहाकालस्यशिरसि सुरसरितमालोक्योपजातेर्ष्ययेव सततसमाबद्धतरंगभृकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्यासिप्रया परिक्षिप्ता, सकलभुवनख्यात-यशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणेवोद्धृतसमग्रसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा स्वलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमान-विभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदावदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषेणापरिहासपेशलेनोज्ज्वलवेषेणशिक्षिताशेषदेशभाषेण

वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन

द्यूतादिकलाकलापपारगेण श्रुतरागिणा सुभाषित-व्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधनानिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव महाभवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, संध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानल- धूमपूता, पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्व- लोका, शबरवसतिरिवावलम्बितचामरनागदन्तघवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाघरा, जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटकसहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिः अदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता, कद्रूरिवानन्दितभुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया, प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाधोमुखरथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथ-पताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवसकरः। यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्धकमलिनी परिमण्डला इव मरकतवेदिकासु, गगनपर्यस्ता इव वैडूर्यमणिभूमिषु, तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरुधूममण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु, गगनसिन्धुतरंगावलम्बिन इव सितपताकां- शुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायन विवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः। यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुनाव्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातमदनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्वालातपपिञ्जरा इव रजन्यः। यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकुलहंसकुलकोलाहलः। यस्यां च निशि निशि वनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवीमुख-कमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते। यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः। यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य तारतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहसारसस्वरामृतेन विस्तारिणा विलासिनी भूषणर- वेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः। यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानाम्, अन्तस्तरलताहाराणाम्, अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्वियोगश्चक्रनाम्नाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम्। किं बहुना यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणनखमयूखः, निशितशूलदारितान्धकमहासुरः, गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलः, त्रिपुरभस्मरजः कृताङ्गरागः, मकरध्वजध्वंसविधुरया रत्या प्रसादयन्त्या

प्रसारितकरयुगविगलितवलयनिकरार्चितचरणः, प्रलयानलशि-
खाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिर्भगवान्, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधः स्वयं वसति।

३.२.२ उज्जयिनीवर्णनम्-संस्कृत-अनुवादः

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्य [अवन्तिराज्ये उज्जयिनीनाम्ना नगरी एका अस्ति समग्रत्रिभुवनस्य अलङ्कारस्वरूपा इयं नगरी सत्ययुगस्य उत्पत्तिस्थलम् इव दृश्यते], आत्मनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनाथेनापरेव पृथिवी समुत्पादिता [इदं नगरं त्रिलोकसृष्टिपालनहेतुभूतेन भूतनाथेन निर्मितं द्वितीयं जगद् इव अस्ति] , द्वितीयपृथिवीशङ्कया जलनिधिनेव रसातलगभीरेण परिखावलयेन परिवृता [एषा नगरी द्वितीयपृथिवी इति भयेन पातालसागरेण आवृता इव प्रतिभाति], पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परिवृता [श्वेतचूर्णैः शुक्लाकाशलङ्घिनः शिखराः इव भित्तिभिः आच्छादितम् इदं नगरम् पशुपतिनिवासप्रेम्णि अमृतवत् शुक्लवर्णीय-आकाशलङ्घिशृङ्गयुतेन कैलाशपर्वतेन परिवेष्टितम्], प्रकटशङ्ख-युक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णसिकैतानि कैरनिचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता [विशालैः विपणीवीथीभिः अलङ्कृतम् अस्ति इदं नगरम् तानि आपणानि शङ्खमुक्ताप्रवालमरकतरत्नैः सुवर्णचूर्णवालुकासमुद्र इव भासन्ते यत्र अगस्त्यऋषिः जलपानानन्तरं शङ्खमुक्तिप्रवालमरकतरत्नैः स्वर्णचूर्णैः , बालुकाराशिभिः आबद्धं समुद्रम् इव], सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभि र्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता [नगरम् इदं देव-असुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधर-नाग-चित्रैः अनेकैः गृहैः अलङ्कृतम् अस्ति । तानि दिव्यानि वा स्वर्गीयानि वा विमानानि येषु देवाः असुराः सिद्धाः गन्धर्वाः विद्याधराः नागाः निरन्तरप्रचलितोत्सवसुन्दरीनां दर्शनार्थं कौतुकात् आकाशात् अवतरन्ति], मथनोद्धतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायित-सितध्वजैरुपरिपतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका [अस्य नगरस्य वीथिषु हिमालयशिखरपर्यन्तम् उच्छ्रितानि मन्दिराणि सन्ति तेषां सौन्दर्यं समुद्रस्य मन्थनसमये उत्थितेन क्षीरेण प्रक्षालितः श्वेतो वा मन्दर पर्वत इव भवन्ति तेषां उपरि सुवर्णचक्रयुक्ताः चषकाः सन्ति । मन्दिरेषु श्वेतध्वजाः वायुना तरङ्गिताः भवन्ति । यथा स्वर्गगङ्गा उपरि पतिता ।], सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता [अस्य नगरस्य उपनगराणि अपि उत्तमानि सन्ति । तेषु कूपाः शुक्लचित्रैः वेदीभिः प्रभृताः सन्ति । नित्यं परिभ्रमणशीलैः सिञ्चनव्यवस्थाभिः सिञ्चितैः हरित-उपवनैः ते अस्पष्टाः भवन्ति । ते कृमिणां परागेण सह धूसराः भवन्ति], मदमुखरमधुकरकुलान्धकारितनिष्कुटा [गृहाणां समीपस्थानि उपवनानि मत्तमधुभृङ्गैः मधुपानेन अन्धकारमयाः भवन्ति], स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा [उपवने दोलितलताधा पुष्पराजिपरिमलः समीरणसुशोभितं करोति],

रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैराबद्धरक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिगृहमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैः सदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा [नगरस्य प्रत्येकस्मिन् गृहे मदनवृक्षैः निर्मितः उच्चध्वजः मकरस्य प्रतीकं धारयति । ध्वजस्य वर्णः रक्तः भवति । एते रक्तवस्त्रबद्धाः भवन्ति। तस्मिन् प्रवालरत्नानि उत्कीर्णानि सन्ति। भाग्यघण्टा ध्वन्यते] , सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा [तत् मदनदेवस्य पूजां सूचयन्ति । नित्यं श्रूयमाणः वेदपाठस्य शब्दः पापं हरति] , स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलसीकरासारस्तबकरचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरविकिरणरचितसुरचापचारुषु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिमिराबध्यमानकेका कोलाहला [अस्मिन् नगरे केचन यान्त्रिकजलटङ्कयः सन्ति । ते गुञ्जनशब्दं कुर्वन्ति। एते गृहाणि शब्दनिरुद्धैः भित्तिभिः परितः भवन्ति । ते शब्दाः गभीराः गर्जनाः इव भवन्ति। धारातः पतन्तः जलबिन्दवः मेघयुक्तं दिवसं निर्मान्ति । सूर्यकिरणाः तस्मिन् पतन्ति ,इन्द्रधनुषं च सृजन्ते, सुन्दरं च कुर्वन्ति । मत्ताः मयूराः नृत्यैः कूजन्तैः शब्दैः कोलाहलं कुर्वन्ति] , विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लकुमुदधवलोदरैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः [सहस्रैः सरोवरैः पुरम् इदं विभूषितम् । एते सरोवराः प्रफुल्लितनीलपद्मैः सुन्दरा सन्ति । कुमुदानां विकासः यदा कदा भवति । विविधमत्स्यानां दर्शनेन ते मनोहराः भवन्ति । एते सरोवराः पद्मसदृशाः, पद्मवत् शुक्ला, देवराजस्य इन्द्रस्य सहस्राक्षसदृशाः सन्ति] , अविरलकदलीवनकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता [एतेषान च समन्ततः हस्तिदन्तचन्द्राः सन्ति] , यौवनमदमत्तमालवीकुचकलशलुलितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालोक्योपजातेर्ष्ययेव सततसमाबद्धतरंगभृकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या शिप्रया परिक्षिप्ता [एते सघनकदलीवनैः आवृताः सन्ति । अमृतफेन इव श्वेताः भवन्ति । उज्जयिनीनगरी शिप्रानद्याः परिता अस्ति । यौवनमत्तानां मालवसुन्दरीणां स्तनाः नदीजलं क्षोभयन्ति] , सकलभुवनख्यातयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण [इदं उज्जयिनीनगरं विलासपूर्णानां जनानां निवासः अस्ति । तेषां यशः सर्वं जगत् जानाति। हरजाटालग्ननिशापतिः इव , अस्य नगरस्य जनाः अपि कोटिशसम्पदाम् अधिकारिणः सन्ति] मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना [यथा मैनाकपर्वतः पक्षपातनं न अनुभूयते तथा अस्य नगरस्य जनाः निष्पक्षाः सन्ति । तेषां पद्मसंख्यानां कनकराशिः प्रकाशिता भवति आकाशगङ्गायाः प्रवाहवत्] स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन [स्मृतशास्त्राणि सभाः, विद्यालयाः, कूपाः, मद्यपानं, गृहाणि, उद्यानानि, मन्दिराणि, सेतुः, मन्त्राः इत्यादयः अस्मिन् नगरे अपि प्रवर्तयन्ति] मन्दरेणेवोद्धृतसमग्रसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा स्वलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन [मण्डारपर्वतैः प्राप्तानां सर्वेषां रत्नानां सारं च संगृहीतम् । ते गरुडात् रत्नसङ्ग्रहं कुर्वन्ति, परन्तु 'भुजङ्गाभिरु' अर्थात् वेश्याभिः सह सम्बन्धात् भीताः भवन्ति। यत्र नवतण्डुलानि संगृह्यन्ते तमाश्रित्य ते जीवन्ति । परन्तु तेषां धनं साधुभिः भोज्यते ।] वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन [ते शूराः किन्तु विनयशीलाः सन्ति। प्रियवादिनः सन्तः अपि सत्यवादिनः। विद्वांसः सन्तः अपि स्वपत्नीभिः सन्तुष्टाः भवन्ति। ते

आगन्तुकानाम् आगमनार्थं प्रार्थयन्ति परन्तु अन्येभ्यः धनयाचने अनुभवहीनाः भवन्ति ।] कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदावदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषेणापरिहासपेशलेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन [कामुकत्वेऽपि ते धार्मिकाः। ते अतीव शक्तिशालिनोऽपि परलोकात् भीताः सन्ति। तेषां सर्वकलाशास्त्रज्ञानं किन्तु ते प्रियवादिनः | ते कुशलाः, स्मितवन्तः, विनोदिनः च सन्ति। ते स्वच्छानि वस्त्राणि धारयन्ति। ते भिन्नदेशानां भाषाः वदन्ति । ते कुटिलतायां च कुशलाः सन्ति। आख्यायिकाख्यानविशेषज्ञाने कुशलाः । ते सर्वविधलिपिं परिचिनुवन्ति] महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापपारगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधनानिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता [महाभारतरामायणपुराणेषु तेषाम् अनुरागः अस्ति । ते महत्कार्येषु उत्तमाः सन्ति। ते द्युतक्रीडादिकलासु निपुणाः सन्ति। तेषां शास्त्रानुरागः अपि वर्तते। मधुरशब्दानां व्यसनं कुर्वन्ति। ते न क्रुद्धाः। ते दक्षिणीयाः, उदाराः वा यथा दक्षिणतः वसन्तवाताः प्रवहन्ति । हिमालयवनेषु सरलवृक्षाः सन्ति, तेषाम् अपि सरलहृदयानि सन्ति । लक्ष्मणः रामपूजने निपुणः आसीत्, ते रामायाः अर्थात् सुन्दरस्य रामस्य च प्रीतिकरणे अपि निपुणाः सन्ति। ते भरतस्य नाट्यसाहित्ये अभिव्यञ्जयन्ति यथा शत्रुघ्नः भरतप्रेम दर्शितवान् । यथा दिवसः मित्रं अर्थात् सूर्यम् यथा अनुसृत्य गच्छति तथैव ते मित्रं बन्धुं वा अनुसरन्ति । यथा सर्वज्ञः बौद्धसमुदायः सर्ववस्तूनाम् अस्तित्वं स्वीकृत्य उत्कृष्टः भवति, तथैव अस्य नगरस्य वणिजः सर्वं विद्यते इति वदन्ति । यथा सांख्यदर्शने प्रधानपुरुषौ च स्तः, तथैव एतत् नगरं मुख्यानां, धनिनां, सद्गुणिनां च आश्रयम् अस्ति। ते सर्वजीवेषु दयालवः सन्ति यथा जैनधर्मः जीवेषु दयालुतां दर्शयति] , सशैलेव प्रासादैः [मन्दिरैः प्रासादैः च नगरं पर्वतीमयं दृश्यते] , सशाखानगरेव महाभवनैः [विशालानि गृहाणि नगरस्य शाखा इव दृश्यन्ते] , सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः [सत्पुरुषैः युक्तमिदं नगरं कल्पवृक्षवत्], दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः [नानागृहाणां भित्तिः विश्वरूपं दर्शयति इव] , संध्येव पद्मरागानुरागिणी [सायंकालः पद्मरागमणेः वर्णं दर्शयति], अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता [अस्मिन् नगरे नानास्थानेषु चित्रितपद्मरत्नानां रक्तता अपि अस्ति । अमरेश्वरमूर्तिः इव शतयज्ञस्य अग्निधूमेन पुण्यम् इदं नगरम्] , पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा [पशुपतिलीलासु अमृतवत् श्वेतभवनानि विकसितानि सन्ति] , वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया [नगरे अस्मिन् रजतसुवर्णपूर्णानि गृहाणि पूर्णानि सन्ति । अच्युतावस्थित्या गरुडमूर्तिः मनोहरा,तथैव नगरमिदम् अच्युतस्थित्या मनोहरम् अस्ति] , प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका [सर्वे प्रभाते प्रवुद्धाः सन्ति तद्वत् अस्य नगरस्य जनाः जागरिताः भवन्ति, अर्थात् बुद्धिमन्तः सन्ति] , शबरवसतिरिवावलम्बितचामरनागदन्तघवलगृहा [शवराणां गृहाणि सुन्दराणि हस्तिदन्तैः शुक्लानि, नगरगृहाणि च सङ्गृहीतहस्तिदन्तैः शुक्लानि सन्ति] , शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाघरा [अनन्तनागानां शरीरं तस्य उपरि

स्थितां पृथिवीं धारयति , अस्य नगरस्य उपरि पर्वताः सन्ति] , जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा [महाघोषः अथवा उच्चशब्दः समुद्रस्य मन्थनकाले दशदिश आच्छादयति स्म], प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटकसहस्रा [यथा अलङ्कृते अभिषेकभूमौ सहस्रसुवर्णकलशाः सन्ति तथा अस्मिन् नगरे सहस्रसुवर्णकलशाः सन्ति], गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिः अदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या [महासिंहासनसदृशे आसने उपविष्टुं योग्या दुर्गादेव्याः मूर्तिः , तथैव महासिंहासनसदृशैः आसनैः अपि रमणीया अस्ति इयं नागरी , अदितिः देवैः पूज्यते, अस्य नगरस्य मन्दिराणि अपि पूजनीयानि सन्ति] , महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता [महावराहस्य लीला हिरण्याक्षस्य पतनं दर्शितवान्, अस्मिन् नगरे हिरण्याक्षः अर्थात् सुवर्णद्यूतक्रीडाकन्दुकः क्षिप्यते], कद्रूरिवानन्दितभुजंगलोका [आस्तिकऋषेः शरीरेण नागकुलम् आनन्दं दत्तवान्, अस्मिन् नगरे भुजङ्गाः अर्थात् भोगिलोकाः दुःखिताः अपि आनन्दं प्राप्नुवन्ति] , हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया [बालक्रीडाभिः, हास्यैः च नगरमिदं मुग्धम् अस्ति], प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा [यद्यपि अस्य नगरस्य स्त्रीणां भोगः प्रकटीभवति , अर्थात् यद्यपि नानागन्धं रमन्ते तथापि तेषां चरित्रम् अखण्डम्], रक्तवर्णापि सुधाधवला [श्वेतवर्णीयचूर्णेन शुक्लं नगरं यद्यपि रक्तम्], अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा [मौक्तिकधारणेऽपि बिहारभूषणैः जैनमठैः इव अलङ्कृतम् अस्ति] , बहुप्रकृतिरपि स्थिरा [अनेकप्रकृत्या अपि नगरं स्थिरं भवति अर्थात् अनेकाः नागरिकाः सन्ति तथापि स्थिरमिदं नगरम्], विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी [अमरावत्याः सौन्दर्यम् अपि नगरमिदम् अतिशेते]

अग्रगत्या निरीक्षणम्

प्रश्नः १. उज्जयिनी नगरी कुत्र अवस्थिता वर्तते?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः २. उज्जयिनी नगरी कया नद्या परिवेष्टिता अस्ति?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः ३. महाकालमन्दिरं कुत्र अवस्थितम्?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः ४. कल्पवृक्षः कः?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः ५. अमराधिपः कः?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः ६ . विषमलोचना का?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः ७. सभा का उच्यते?

उत्तरम्- .....

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाधोमुखरथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवसकरः [अस्य नगरस्य उच्छ्रितशौधाङ्के सुन्दर्यः महिलाः शरणं गृह्णन्ति । तेषां मधुरसङ्गीतस्य शब्देन प्रतिदिनं सूर्यः आकृष्टः भवति, तस्य रथस्य अश्वाः प्रणमन्ति इव । अग्रे रथध्वजं अवतारयन् महाकालं प्रणम्य इव] यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्धकमलिनी परिमण्डला इव मरकतवेदिकासु , गगनपर्यस्ता इव वैडूर्यमणिभूमिषु [अस्मिन् नगरे प्रवालरत्नानां गृहभूमौ सन्ध्याज्योतिः इव सूर्यकिरणाः प्रकाशन्ते । अयं रश्मिः मरकतरत्नवेद्यां पतति, नीलपद्मैः परिवृतः इव परितः प्रकाशते । मरकतमणेः भूमेः उपरि व्योमविस्तारितमिव एषः रश्मिः] , तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरुधूममण्डलेषु , अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु, गगनसिन्धुतरंगावलम्बिन इव सितपताकांशुकेषु [कृष्णागरुचन्दनानां धूममध्ये प्रकाशमानाः किरणाः अन्धकारस्य आवरणं दूरीकर्तुं प्रयतन्ते इव । शुक्लध्वजपटे विराजमानाः एते आकाशगङ्गायाः उर्मिमालामाश्रिताः इव] , पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायन विवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः [सूर्यकान्तपणेः उपरि उज्ज्वलिता एते प्रफुल्लिताः प्रकाशिता वा दृश्यन्ते। इन्द्रनीलमणेः जालद्वारेण पतन्तः किरणाः राहोः मुखं प्रविशन्ति इव दृश्यन्ते] यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुनाव्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातमदनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्वालातपपिञ्जरा इव रजन्यः [न चक्रवाकवियोगः न घटति यतो हि बालसूर्यस्य रश्मिषु सुन्दरीणां अलङ्काराः पीताः भवन्ति, तद्वर्णीयनिशायां अन्धकारः नास्ति। रतिक्रियायाः प्रदीपाः अनावश्यकाः इव दृश्यन्ते । ते सर्वतो दहन्ति इव । गृहे हंसेभ्यः नित्यं कोलाहलः भवति] यां च संनिहित विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकुलहंसकुलकोलाहलः ।

यस्यां च निशि निशि वनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवीमुख-कमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः [मकरध्वजदहनहेतोः रतिदेव्याः विलापः इव अयं कोलाहलः त्रिलोचनस्य समीपे अवस्थितं नगरमिदं मुखरितं करोति । अस्य नगरस्य प्रासादेषु ध्वजस्तम्भाः वायुना कम्पिताः भवन्ति । रात्रौ प्रासादाः मालवीसुन्दरीणां मुखकमलप्रभां दृष्ट्वा लज्जितस्य चन्द्रस्य कलङ्कं दूरीकर्तुं ध्वजवत् बाहू प्रसारयन्ति इव दृश्यन्ते । प्रासादस्य शिखरे सुप्तानां नगरसुन्दरीणां मुखं दृष्ट्वा एव शशाङ्कः प्रतिबिम्बच्छलेन चन्दनसिञ्चनेन शीतलमणिमये गृहे पतति इव] यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य तारतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहसारसस्वरामृतेन विस्तारिणा विलासिनी भूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः [अत्र रात्रेः अन्तमकाले गृहे स्थिताः पक्षिणः अमृतशब्दं कुर्वन्ति । विलासिनीनां

आभूषणानानि कोलाहलं कुर्वन्ति। नीडे बद्धाः शूकाः प्रभातगीतं उच्चस्वरेण गायन्ति। एतानि गीतानि सुन्दरीणाम् अलङ्कारस्य शब्देन सह असफलाः इव दृश्यन्ते] यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानाम् रत्नदीपाः अत्र न निर्गच्छन्ति] , अन्तस्तरलताहाराणाम् [केवलं मौक्तिकेषु एव कोमलता लीला वा भवति] , अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम् [केवलं सङ्गीतकाले मुरजशब्दः निवेशं नष्टं करोति] , द्वन्द्वियोगश्चक्रनाम्नाम् [चक्रवाक्मिथुनस्य दम्पत्योः वियोगः भवति] , वर्णपरीक्षा कनकानाम् [सुवर्णेषु वर्णपरीक्षा भवति] , अस्थिरत्वं ध्वजानांम् [ध्वजेषु अस्थिरता वर्तते] , मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् [कुमुदाः मित्रद्वेषं त्यजन्ति । केवलं खड्गाः एव कोष्ठेषु निगूढाः भवन्ति] किं बहुना यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणनखमयूखः [सुरसुरस्य शिरोरत्नस्य तेजः पादनखकिरणान् चुम्बयति] , निशितशूलदारितान्धकमहासुरः [तीक्ष्णेण त्रिशूलेन महासुरस्य अन्धकस्य विदारकः] , गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलः [गौर्याः नूपुरस्य अग्रभागेन तस्याः ललाटस्य चन्द्रकला मर्दयति] , त्रिपुरभस्मरजः कृताङ्गरागः , मकरध्वजध्वंसविधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरयुगविगलितवलयनिकरार्चितचरणः [त्रिपुरराक्षसः भस्माङ्गेन रञ्जितः , कामदेवस्य विनाशेन विलापयुतायाः प्रसन्नाय प्रसारिते रतिदेव्याः करयुगलात् पतितवलयानां चरणवन्दनम्] , प्रलयानलशिखाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिर्भगवान्, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधः स्वयं वसति [प्रलयकालस्य अग्निशिखा इव कपिलवर्णीयजटाभारस्य परितः आकाशगङ्गाभ्रमितः महाकाल इति ख्यात स्वयं अन्धकरिपुः कैलासपर्वतज वस्तिसुखं परित्यज्य अस्मिन् उज्जयिनीनगरे निवसति]

३.२.३ उज्जयिनीवर्णनम्-असमीया-अनुवादः

অৱন্তী ৰাজ্যত উজ্জয়িনী নামেৰে এখন নগৰ আছে। সমগ্ৰ ত্ৰিভুৱনৰ অলংকাৰস্বৰূপা এই নগৰী । ই যেন সত্যযুগৰ উৎপত্তি স্থল। ত্ৰিভুৱনৰ সৃষ্টি স্থিতিপালনৰ কাৰণ মহাকাল নামৰ ভগৱান ভূতনাথে নিজৰ নিৱাসৰ উপযোগীকৈ সৃষ্টি কৰা এই নগৰী যেন দ্বিতীয় পৃথিৱীহে। ই পাতাল-গভীৰ আৱৰণেৰে আবৃতা, যেন দ্বিতীয় পৃথিৱী বুলি শংকা কৰি পাতাল-গভীৰ সাগৰেহে ইয়াক আবৃত কৰিছে। বগা চূৰ্ণৰ দ্বাৰা শুভ্ৰ আকাশলঙ্ঘী শিখৰবোৰৰ দৰে ওখ ওখ প্ৰাচীৰসমূহে ইয়াক আবৃত কৰি ৰাখিছে, যেন পশুপতিৰ নিৱাসৰ প্ৰীতিত অমৃতৰ দৰে ধৱল আকাশলঙঘী শৃঙ্গযুক্ত কৈলাস পৰ্বতেহে ইয়াক আবৃত কৰিছে। বিশাল বিপনিযুক্ত পথবোৰেৰে ই শোভিত হৈ আছে। সেইবোৰত শঙ্খ-শুক্তি, মুক্তা, প্ৰৱাল, মৰকত আৰু মণিসমূহ জিলিকি আছে, সেইবোৰ যেন অগস্ত্য মুনিয়ে জল পান কৰাৰ পিছত শঙ্খ, শুক্তি, মুক্তা,প্ৰৱাল,মৰকত আৰু মণিবোৰ প্ৰকট হৈ থকা, সোণৰ চূৰ্ণ আৰু বালুকাৰাশি থুপ খাই থকা সাগৰহে । এই নগৰী দেৱতা, অসুৰ, সিদ্ধ, গন্ধৰ্ব, বিদ্যাধৰ, নাগৰ চিত্ৰ থকা অলেখ গৃহেৰে অলংকৃত। অনৱৰতে চলি থকা উৎসৱৰ সুন্দৰী নাৰীসকলক চোৱাৰ কৌতূহলতে আকাশৰ পৰা অৱতীৰ্ণ হোৱা দেৱতা, অসুৰ, সিদ্ধ, গন্ধৰ্ব, বিদ্যাধৰ আৰু নাগে অৱস্থান কৰা সেইবোৰ দিব্য বা স্বৰ্গীয় বিমানহে। এই নগৰীৰ চাৰিআলিবোৰত হিমালয়ৰ শিখৰৰ দৰে ওখ দেৱ-মন্দিৰবোৰ বিৰাজ কৰিছে। এইবোৰৰ শোভা যেন সমুদ্ৰ মন্থনৰ সময়ত উত্থিত দুগ্ধবোৰেৰে ধৱলিত বা শুভ্ৰ কৰা মন্দৰ

পর্বতহে। এইবোৰৰ শিখৰত সোণৰ চক্‌চকীয়া কলচি আছে। মন্দিৰবোৰত থকা শুভ্ৰ পতাকা বতাহে দোলায়িত কৰে। যেন আকাশী গঙ্গাহে ওপৰত পৰিছে। নগৰৰ উপকণ্ঠবোৰো চমৎকাৰযুক্ত। সেইবোৰত থকা কুঁৰাবোৰ বগা ৰং দিয়া বেদীৰে জিলিকি আছে। অনৱৰতে ঘূৰাই থকা জলকলসযন্ত্ৰৰে জলসিঞ্চন কৰা সেউজীয়া উপবনে এইবোৰ অন্ধকাৰ কৰি ৰাখিছে । কেতেকীফুলৰ ৰেণুৰে সেইবোৰ ধূসৰিত হৈ আছে। ঘৰবোৰৰ ওচৰতে থকা উপবনবোৰ মধুপান কৰি মত্ততাৰে মুখৰিত মধুকৰবোৰে অন্ধকাৰ কৰি ৰাখে । উপবনত হালি থকা লতাৰ পুষ্পৰাজিৰ পৰিমলে সমীৰণ সুশোভিত কৰি তোলে। নগৰৰ প্ৰতিটো ঘৰতে মকৰচিহ্ন থকা মদন-বৃক্ষ-নির্মিত উচ্চ পতাকা আছে। পতাকাৰ কাপোৰৰ বৰণ ৰঙা। এইবোৰত ৰঙা ৰঙৰ চোঁৰৰ বন্ধা আছে। তাতে প্ৰৱাল মণি আৰি থোৱা হৈছে। সৌভাগ্য ঘণ্টা বাজি থাকে। এইবোৰে মদন-দেৱতাৰ পূজাৰ সূচনা দিয়ে। অনৱৰতে শুনা পোৱা বেদ পাঠৰ ধ্বনিয়ে পাপ দূৰ কৰে। এই নগৰীত কিছুমান যন্ত্ৰযুক্ত সলিলগৃহ আছে। সেইবোৰত মুৰজধ্বনি হয়। এই ঘৰবোৰৰ চাৰিওপিনে বেৰ থকাৰ কাৰণে শব্দবোৰ নিশ্চল হৈ উঠে। সেইবোৰ শব্দ গভীৰ গর্জন যেন হয়। ধাৰাসাৰে পৰা জলকণিকাবোৰে মেঘাচ্ছন্ন দিনৰ সৃষ্টি কৰে। তাৰ ওপৰতে পৰা সূর্যৰ কিৰণে ইন্দ্ৰধনুৰ সৃষ্টি কৰি সুন্দৰ কৰি তোলে । নগৰৰ মত্ত ময়ূৰবোৰে চালি ধৰি নৃত্য কৰি কেকাধ্বনিৰে কোলাহলৰ সৃষ্টি কৰে । সহস্ৰ সৰোবৰেৰে এই নগৰী সুশোভিত । এই সৰোবৰবোৰ প্ৰস্ফুটিত নীলা পদুমেৰে ৰমণীয়। মাজে মাজে বিকশিত কুমুদফুলবোৰ । বহুবিধ মৎস্যৰ দৃশ্যৰে এইবোৰ মনোমোহা হৈ উঠে । নীলোৎপলৰ দৰে কান্ত, কুমুদৰ দৰে শুভ্ৰ মধ্যভাগযুক্ত আৰু অনিমিষ দৃষ্টিৰ দ্বাৰা ৰমনীয় দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ সহস্ৰ নয়নৰ দৰে এই সৰোবৰবোৰ । ইয়াত কেউপিনে হাতীৰ দাঁতেৰে নির্মাণ কৰা চন্দ্ৰশালাবোৰ আছে । এইবোৰ ঘন ঘন কদলীবনেৰে আবৃত । এইবোৰ অমৃতৰ ফেনপুঞ্জৰ দৰে শুভ্ৰ । এই উজ্জয়িনী নগৰীক শিপ্ৰা নদীয়ে আবৃত কৰি ৰাখিছে । যৌৱন মতলীয়া মালৱ দেশৰ সুন্দৰীসকলৰ স্তনকুম্ভই এইনদীৰ পানী আলোড়িত কৰে। ভগৱান মহাকাল শিৱৰ ওপৰত আকাশী গঙ্গা দেখিবলৈ পাই ঈর্ষা উপজিহে যেন এই শিপ্ৰা নদীয়ে অনৱৰতে তৰঙ্গৰ দৰে ভ্ৰুকুটি বান্ধি আকাশখন ধুৰাই আছে ।

এই উজ্জয়িনী নগৰী বিলাসী লোকৰ বসতিস্থল । সমগ্ৰ ভুৱনে তেওঁলোকৰ যশস্যাৰ কথা জানে । হৰজটালগ্ন নিশাপতি অর্থাৎ চন্দ্ৰ কোটিসাৰ অর্থাৎ অগ্ৰভাগযুক্ত, এই নগৰীৰ মানুহো কোটি কোটি দ্ৰব্যৰ গৰাকী । মৈনাক পর্বতে ডেউকাৰ পতন অনুভৱ নকৰাৰ দৰে এই নগৰৰ মানুহো পক্ষপাতশূন্য । আকাশী-গঙ্গাৰ প্ৰৱাহৰ দৰে এওঁলোকৰ পদ্মসংখ্যাৰ কনকৰাশি প্ৰকাশ পাইছে। স্মৃতিশাস্ত্ৰই সভা, বিদ্যালয়, কূপ, মদ্যপান, গৃহ, উদ্যান, দেৱ-মন্দিৰ, সেতু, মন্ত আদিৰ বিধান কৰিছে, এই নগৰতো এইবোৰৰ প্ৰৱর্তন কৰিছে। মন্দৰ পর্বতে সমস্ত ৰত্নৰ সাৰ উদ্ধাৰ কৰিছিল, এওঁলোকেও এইবোৰ সংগ্ৰহ কৰিছে । এওঁলোকে গাৰুড় অর্থাৎ মৰকত ৰত্ন সংগ্ৰহ কৰে যদিও 'ভুজঙ্গভীৰু' অর্থাৎ গণিকাৰ প্ৰতি আসক্তজনৰ সম্পর্কৰ প্ৰতি সন্ত্ৰস্ত । এওঁলোকে 'খলক' অর্থাৎ নতুন ধান থোৱা ঠাইক আশ্ৰয় কৰি জীৱিকা কৰে যদিও এওঁলোকৰ সম্পদৰাশি সাধুসকলে উপভোগ কৰে । এওঁলোক বীৰ হৈয়ো বিনয়ী । এওঁলোক প্ৰিয়বাদী হৈও সত্যবাদী । এওঁলোক বিদ্ধান হৈয়ো নিজৰ পত্নীৰ লগতে সন্তুষ্ট। এওঁলোকে অভ্যাগতসকলৰ আগমন প্ৰার্থনা কৰে যদিও পৰ-প্ৰার্থনাত অর্থাৎ পৰৰ ওচৰত ধন প্ৰার্থনা কৰাত অনভিজ্ঞ। কামার্থপৰ হৈও এওঁলোক ধর্মপ্ৰধান। মহাশক্তিশালী হৈয়ো এওঁলোক পৰলোকভীৰু। এওঁলোকৰ সকলো শিল্প আৰু শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান আছে যদিও

এওঁলোক প্ৰিয়বাদী । এওঁলোক দক্ষ, স্মিতভাষী আৰু পৰিহাসপ্ৰিয়। এওঁলোকে পৰিস্কাৰ বস্তু পৰিধান কৰে। এওঁলোকে নানা দেশৰ ভাষা চৰ্চা কৰে। এওঁলোক বক্ৰোক্তিতো পাৰ্গত । আখ্যায়িকা আৰু আখ্যানৰ বিশেষ জ্ঞানত এওঁলোক কুশল। এওঁলোকে সকলো প্ৰকাৰৰ লিপি চিনি পায় । মহাভাৰত, ৰামায়ণ আৰু পুৰাণৰ প্ৰতি এওলোকৰ অনুৰাগ আছে । এওঁলোক বৃহৎকথাটো কুশল । পাশাখেল আদি কলা-বিদ্যাসমূহত এওঁলোক পাৰদৰ্শী। এওঁলোকৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰতিও অনুৰাগ আছে । এওঁলোক মধুৰ বচনত আসক্ত। এওঁলোকৰ ক্ৰোধ নাই । সুৰভি মাহৰ অৰ্থাৎ বসন্ত কালৰ বতাহ সাধাৰণতে দক্ষিণ দিশৰ পৰা বোৱাৰ দৰে এওঁলোকো দক্ষিণ অৰ্থাৎ উদাৰ । হিমালয়ৰ অৰণ্যৰ ভিতৰত সৰল গছ থাকে, এওঁলোকৰ অন্তৰো সৰল । লক্ষ্মণ আছিল ৰামৰ আৰাধনাত নিপুন, এওঁলোকো ৰামা অৰ্থাৎ সুন্দৰীৰ আৰু ৰামৰ সন্তোষ প্ৰদানত কুশল । শত্ৰুঘ্নই ভৰতৰ প্ৰতি প্ৰেম-পৰিচয় দেখুৱাৰ দৰে বৰ এওঁলোকে ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত ব্যুৎপত্তি প্ৰকাশ কৰে । দিৱসে মিত্ৰ অৰ্থাৎ সূৰ্যক অনুগমন কৰাৰ দৰে এওঁলোকো মিত্ৰৰ অৰ্থাৎ বন্ধুৰ অনুগামী । সৰ্বাস্তিত্ববাদী বৌদ্ধ সম্প্ৰদায়ে সকলো বস্তুৰে অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰাত পাৰ্গত হোৱাৰ দৰে এই নগৰীৰ ব্যৱসায়ী লোকসকলে সকলো বস্তুৱে আছে বুলি কয় । সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰধান আৰু পুৰুষ থকাৰ দৰে এই নগৰীও প্ৰধানপুৰুষৰ অৰ্থাৎ ধনৱান আৰু গুণৱান উত্তমলোকৰ আশ্ৰয় । জৈনধৰ্মই জীৱসকলৰ প্ৰতি দয়া দেখুৱাৰ দৰে এওঁলোকো সমস্ত জীৱৰ প্ৰতি সদয়। এই নগৰী দেৱগৃহ আৰু ৰাজভৱনসমূহেৰে পৰ্বতময়ী যেন হৈ আছে । বিশাল আকাৰৰ ঘৰবোৰক এই নগৰৰ শাখা-নগৰযেন দেখা যায় । সৎপুৰুষসকলেৰে এই নগৰ কল্পবৃক্ষযুক্তা যেন হৈছে । নানা চিত্ৰেৰে বিচিত্ৰ গৃহবোৰৰ বেৰবোৰে যেন বিশ্বৰূপ দেখুৱাইছে । সন্ধ্যা সময়ে পদ্মৰাগমণিৰ ৰং দেখুৱায় । এই নগৰতো পদ্মৰাগৰ অৰ্থাৎ বিভিন্ন স্থানত খচিত পদ্মৰাগ মণিবোৰৰ ৰক্তিমা প্ৰকাশ পাইছে । অমৰাধিপৰ মূৰ্তিৰ দৰে এই নগৰো শতযজ্ঞৰ অগ্নিৰ ধোঁৱাৰ দ্বাৰা পবিত্ৰ । পশুপতিৰ অৰ্থাৎ শিৱৰ লাস্য-ক্ৰীড়াত অমৃতৰ দৰে শুভ্ৰ অট্টালিকাসমূহ বিকশিত হৈ উঠিছে । বৃদ্ধ লোকৰ ৰূপ ক্ষীণ হয়, এই নগৰো জাতৰূপক্ষয়া অৰ্থাৎ জাতৰূপৰ বা সোণৰ ক্ষয়েৰে বা ঘৰবোৰেৰে পৰিপূৰ্ণ । গৰুড়ৰ মূৰ্তি অচ্যুতৰ অৱস্থানৰ দ্বাৰা ৰমণীয়, এই নগৰো অচ্যুত অৰ্থাৎ দৃঢ় অৱস্থানৰ দ্বাৰা ৰমণীয় । প্ৰভাত কালত সকলো লোক প্ৰবুদ্ধ হয়, এই নগৰৰ লোকসকলো প্ৰবুদ্ধ অৰ্থাৎ জ্ঞানী । শৱৰসকলৰ বাসভূমিৰ ঘৰবোৰ আঁৰি থোৱা সুন্দৰ চোঁৰৰ আৰু হাতীৰ দাঁতেৰে ধৱল বা বগা হৈ থাকে, এই নগৰীৰ ঘৰবোৰো গোটাই থোৱা চোঁৰৰ আৰু হাতীৰ দাঁতেৰে শুভ্ৰ হৈ আছে । অনন্ত নাগৰ শৰীৰে ইয়াৰ ওপৰত থকা পৃথিৰীক ধাৰণ কৰে, এই নগৰীৰো ওপৰত বসুধাধৰ অৰ্থাৎ পৰ্বতসমূহ আছে । সমুদ্ৰ মন্থনৰ সময়ত মহাঘোষ অৰ্থাৎ বিপুল ধ্বনিয়ে দশো দিগন্ত ছানি পেলাইছিল, এই নগৰীৰ দিগন্তৰালত মহাঘোষ অৰ্থাৎ বিস্তৃত গুৱালৰ গাওঁ সমূহ আছে। সজ্জিত অভিষেক ভূমিত সহস্ৰ স্বৰ্ণ কলহ থকাৰ দৰে এই নগৰতো সহস্ৰ স্বৰ্ণ কলহ সজায় থোৱা আছে। ভগৱতী দুৰ্গাৰ মূৰ্ত্তি মহাসিংহাসনৰ দৰে আসনত উপবিষ্ট কৰিবলৈ যোগ্যা, এই নগৰীৰ ৰূপো মহাসিংহৰ দৰে আসনসমূহেৰে ৰমনীয় । অদিতিক দেৱকুলে সেৱা কৰে, এই নগৰীৰ দেৱগৃহসমূহো সেৱাৰ যোগ্য। মহাবৰাহৰ লীলাই হিৰণ্যাক্ষৰ নিপাত দেখুৱাইছিল, এই নগৰীত হিৰণ্যাক্ষ অৰ্থাৎ সোণেৰে নিৰ্মিত পাশাখেলৰ গুটি নিক্ষেপ কৰা হয় । আস্তীক মুনিৰ শৰীৰে ভুজঙ্গকুলক আনন্দ দিছিল, এই নগৰীতো ভুজঙ্গলোক অৰ্থাৎ ভোগীসকলে আনন্দ পায় । হৰিবংশ কৃষ্ণৰ বাল্য ক্ৰীড়াৰ কাহিনীৰে ৰমণীয়, এই নগৰীও বালকসকলৰ ক্ৰীড়া, কৌতুকেৰে মনোমোহা হৈছে। এই

নগৰীৰ নাৰীসকলৰ উপভোগ প্ৰকটিত হ'লেও অৰ্থাৎ নাৰীসকলে নানাধৰণৰ সুগন্ধি দ্ৰব্য আদি উপভোগ কৰিলেও তেওঁলোকৰ চৰিত্ৰ অখণ্ডিত । ৰক্তবৰ্ণ হৈয়ো এই নগৰ শ্বেতবৰ্ণৰ চূণেৰে শুভ্ৰ । মুক্তাকলাপ ধাৰণ কৰিও ই বিহাৰভূষণা অৰ্থাৎ জৈন বিহাৰসমূহেৰে শোভিত । বহু প্ৰকৃতিৰ অৰ্থাৎ বহু নাগৰিকযুক্তা হৈয়ো এই নগৰী স্থিৰ । এই নগৰে অমৰাৱতীৰ সৌন্দৰ্য্যকো চেৰ পেলাইছে। এই উজ্জয়িনীৰ উচ্চ সৌধৰ কোলাত সুন্দৰীসকলে আশ্ৰয় লয় । তেওঁলোকৰ মধুৰ সংগীতৰ ধ্বনিত প্ৰতিদিনে সূৰ্যক আকৃষ্ট হোৱা দেখা যায়, তেওঁৰ ৰথৰ ঘোঁড়া কেইটা যেন তলমুৰা হয় । তেওঁ যেন ৰথৰ পতাকাৰ বস্ত্ৰ আগলৈ অৱনমিত কৰি ভগৱান মহাকালক প্ৰণাম জনাইহে যায় ।

এই নগৰীত সূৰ্যৰ কিৰণবোৰ প্ৰৱাল মণিৰ গৃহভূমিত সন্ধ্যাৰ অৰুণৰাগৰ দৰে জিলিকি উঠে। মৰকত মণিৰ বেদীত এই কিৰণ পৰি নীলা পদুমে আগুৰি থকাৰ নিচিনাকৈ ঘূৰণীয়া হৈ জিলিকি উঠে। বৈদুৰ্য্য মণিৰ ভূমিৰ ওপৰত এইবোৰ আকাশত বিস্তৃত হৈ থকাৰ দৰে শোভা পায়। কৃষ্ণ অগৰু চন্দনৰ ধোৱাঁৰ মাজত জিলিকি উঠা এই কিৰণবোৰক অন্ধকাৰৰ আৱৰণ দূৰ কৰিবলৈ বিচৰা যেন দেখা যায়। শুভ্ৰ পতাকা পটত জিলিকা উঠা এইবোৰ যেন আকাশী গংগাৰ উৰ্মিমালাতহে আশ্ৰয় লয়। সূৰ্যকান্ত মণিৰ ওপৰত জিলিকি থকা এইবোৰ যেন পল্লৱিত হৈ উঠে। ইন্দ্ৰনীল মণিৰ খিড়িকীবোৰৰ জলঙাবোৰত পৰা এই কিৰণমালাক ৰাহুৰ মুখত প্ৰৱেশ কৰাৰ নিচিনা দেখা যায়। সুন্দৰীসকলৰ ভূষণ প্ৰভাৱে বালসূৰ্য্যৰ কিৰণত পীতবৰ্ণ অৰ্থাৎ হালধীয়া বৰণৰহোৱাৰ দৰে নিশাবোৰত অন্ধকাৰ নোহোৱাৰ বাবে চক্ৰবাকযুগলৰ বিৰহ নঘটে। ৰতি-ক্ৰিয়াৰ প্ৰদীপবোৰ যেন নিষ্প্ৰয়োজনীয় হয়। মদনানল উপজি যেন চাৰিওদিশ দহন কৰে। অনৱৰতে গৃহস্থিত কলহংসবোৰৰ কোলাহল উঠে। মকৰধ্বজ দহনৰকাৰণে ৰতি-দেৱীয়ে কৰা বিলাপৰ দৰে এই কোলাহলে যেন ত্ৰিলোচনৰ ওচৰতে থকা এই নগৰীক মুখৰিত কৰি তোলে। এই নগৰৰ প্ৰাসাদবোৰৰ ওপৰত থকা পতাকাৰ পাট কাপোৰবোৰ বতাহে কঁপায় । ৰাতি ৰাতি মালৱী সুন্দৰীসকলৰ মুখকমলৰ কান্তি দেখি লাজ পোৱা চন্দ্ৰৰ কলঙ্ক দূৰ কৰিবৰ মনেৰে প্ৰাসাদবোৰে ধ্বজৰ দৰে ভুজবোৰ দূৰলৈ প্ৰসাৰিত কৰা যেন দেখা যায়। ইয়াৰে সৌধ শিখৰত শুই থকা নগৰৰ সুন্দৰীসকলৰ মুখবোৰ দেখি মদনপৰৱশ হৈহে যেন শশাঙ্কই প্ৰতিবিম্বৰ ছলেৰে বিস্তৰ চন্দন দ্ৰব্যৰ ছিটিকণিৰে শীতল হৈ থকা মণিময় গৃহভূমিত বাগৰি পৰে। ইয়াত নিশাৰ অন্তত গৃহত থকা সাৰসপক্ষীবোৰে অৰ্থাৎ অমৃতময় শব্দ কৰে। বিলাসিনী নাৰীসকলৰ অলংকাৰৰ শব্দই সাৰসৰকলৰৰ অভিভূত কৰি তোলে। সঁজাত আৰব্ধ হৈ থকা ভাটৌ পোৱালিবোৰে টান টানকৈ মাত মাতি প্ৰভাতৰ মংগলগীত গায়। সুন্দৰীসকলৰ অলংকাৰৰ শব্দ লগলাগি এই মংগলগীতবোৰ যেন ব্যৰ্থ হৈ পৰে । ইয়াত মণিদীপবোৰ নুনুমায়। তৰুলতা বা চঞ্চলতা মুক্তামালাসমূহৰহে আছে, সংগীতকালত মুৰজৰ ধ্বনিয়েহে থিতাপি হেৰুৱায় । দম্পতীৰ বিৰহ ঘটে চক্ৰবাকমিথুনৰ (চক্ৰবাক চৰাই যুগলৰ)। বৰ্ণপৰীক্ষা হয় সোণবোৰত । অস্থিৰতা আছে ধ্বজসমূহৰ। কুমুদবোৰে মিত্ৰ-দ্বেষ ত্যাগ কৰে । কোষত গোপন কৰি ৰখা হয় তৰোৱালবোৰকহে । আনহাতেদি, সুৰাসুৰৰ শিৰোৰত্নৰ কান্তিয়ে চৰণৰ নখৰ কিৰণক চুম্বিত কৰা, তীক্ষ্ণ ত্ৰিশূলেৰে মহাসুৰ অন্ধকক বিদাৰণ কৰোঁতা, গৌৰীৰ নূপুৰৰ অগ্ৰভাগে কপালৰ চন্দ্ৰকলাক ঘৰ্ষণ কৰা, ত্ৰিপুৰৰ (এজন ৰাক্ষস) ভস্মৰ ছাইৰ দ্বাৰা অংগ ৰঞ্জিত হৈ পৰা, কামদেৱৰ বিনাশত কাতৰ হৈ ৰতি দেৱীয়ে প্ৰসন্ন কৰিবলৈ প্ৰসাৰিত কৰা কৰযুগলৰ পৰা ধহি পৰা বলয়সমূহে বা খাৰুবোৰে চৰণ বন্দনা কৰা,

প্রলয় কালৰ অগ্নিৰ শিখাৰ দৰে কপিল বৰণৰ জটাভাৰৰ চাৰিওফালে আকাশীগঙ্গাই ভ্ৰমণ কৰা মহাকাল নামেৰে খ্যাত স্বয়ং অন্ধকৰিপুৰে কৈলাসপৰ্বতত বসতিৰ সুখ ত্যাগ কৰি এই উজ্জয়িনী নগৰীতে বসতি কৰিছে।

३.२.४ उज्जयिनीवर्णनम्-व्याकरणटिप्पणी

अस्ति = अस् + लट् ति।
कृतयुगस्य = शेषे षष्ठी।
भगवता= भग + मतुप् , अनुक्ते कर्तरि तृतीया।
महाकालाभिधानेन = अनुक्ते कर्तरि तृतीया।
पृथिवी = उक्ते कर्मणि प्रथमा।
समुत्पादिता = सम् - उत् - पद् + क्त , स्त्रीयाम् आप्।
परिवृता = परि - वृत् + क्त ,स्त्रीयाम् आप्।
सागरैरिव = सागरैः + इव।
दिशि = अधिकरणे सप्तमी।
सन्ध्येव = सन्ध्या + इव।
गौरीव = गौरी + इव।
अदितिरिव =अदितिः + इव।
पतितः = पत् + क्त , पुं एकवचनम्।
पठतः = पठ् + शतृ + पुं षष्ठी एकवचनम्।
वसति = वस् + लट् ति।

३.३ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

কাদম্বৰী সংস্কৃত সাহিত্যৰ এখন প্ৰসিদ্ধ কথা গ্ৰন্থ। ইয়াৰ সৃষ্টিকৰ্তা বাণভট্ট । ইয়াৰ কাহিনী গুণাঢ্যই ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ কাহিনীৰ পৰা লোৱা হৈছে । এই গ্ৰন্থখন বাণভট্টৰ জীৱনকালত সম্পূৰ্ণ হ'ব পৰা নাছিল । তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ ভূষণভট্টই (অথবা পুলিন্দভট্টই) সেই কাম সম্পূৰ্ণ কৰি পিতৃয়ে লিখা অংশটোক 'পূৰ্বভাগ' আৰু নিজে লিখা অংশটোক 'উত্তৰভাগ' বুলি নামকৰণ কৰে ।

চমুকৈ কাদম্বৰীৰ কাহিনী এনেধৰণৰ—

ইয়াত এটা কাল্পনিক কাহিনী আছে য'ত চন্দ্ৰাপীড় আৰু পুণ্ডৰীকৰ তিনিটা জন্মৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। কাহিনী অনুসৰি এগৰাকী অতি ধুনীয়া চাণ্ডালকন্যাই বৈশম্পায়ণ নামৰ কপৌ এটাক বিদিশা ৰজা শূদ্ৰকৰ ৰাজসভালৈ লৈ আহে । এই কপৌটোৱে মানুহৰ ভাষা কয়। ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কপৌয়ে কয় যে তেওঁৰ (কপৌৰ) মাতৃৰ মৃত্যু হৈছে আৰু তেওঁৰ পিতৃক চিকাৰীয়ে ধৰিলে আৰু জাবালী মুনিৰ শিষ্যসকলে তেওঁক আশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল । ইয়াৰ

মাজতে ৰজা চন্দ্রাপীড় আৰু তেওঁৰ বন্ধু বৈশম্পায়ণৰ কাহিনী বর্ণিত কৰিছে ঋষি জাবালিয়ে । উজ্জয়িনীত তাৰাপীড় নামৰ এজন ৰজা আছিল যাৰ শুকনাস নামৰ এজন জ্ঞানী মন্ত্রী আছিল । তাৰাপীড়ৰ পুত্র চন্দ্রাপীড় আৰু শুকনাসৰ পুত্র বৈশম্পায়ণ । দিগ্বিজয়ৰ প্রসংগত চন্দ্রাপীড়ে এখন ধুনীয়া অচ্ছোদাসৰোৱৰৰ ওচৰ পালেহি য'ত অকাল মৃত প্রেমিক পুণ্ডৰীকলৈ অপেক্ষা কৰি থকা কামপীড়িত মহাশ্বেতা নামৰ এগৰাকী ধুনীয়া নাৰীক বিচাৰি পায়, মহাশ্বেতাই চন্দ্রাপীড়ক নিজৰ বন্ধু কাদম্বৰীৰ কথা কৈ কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। প্রথম দেখাৰ পৰাই কাদম্বৰী আৰু চন্দ্রাপীড় পৰস্পৰৰ প্রেমত পৰিল। তেনেতে চন্দ্রাপীড়ৰ দেউতাকে তেওঁক পুনৰ মাতি পঠিয়ালে আৰু চন্দ্রাপীড়ে পত্রলেখা নামৰ পৰিচাৰিকা এগৰাকীক কাদম্বৰীৰ ওচৰত এৰি আহি উভতি আহিল। পত্রলেখায়ো কাদম্বৰী সম্পর্কীয় তথ্য প্রেৰণ কৰি চন্দ্রপীড়ক সুখী কৰি ৰাখিছিল । বাণভট্টৰ কৃতি ইমানতেই শেষ হয় ।

কাহিনীভাগৰ ক্ষেত্রত বাণভট্ট বৃহৎকথাৰ ওচৰত ঋণী । সোমদেৱে ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ সংস্কৃত সংস্কৰণত উপলব্ধ সোমদেৱ আৰু কামৰান্দ্রিকাৰ কাহিনী চন্দ্রাপীড় আৰু কাদম্বৰীৰ কাহিনীৰ সৈতে মিল আছে। কিন্তু শুকনাসৰ চৰিত্রায়ন, বৈশম্পায়ণ আৰু মহাশ্বেতা আদিৰ প্রেম কাহিনী বাণভট্টৰ কল্পনা । মানৱীয় আৱেগ-অনুভূতিৰ চিত্রণ আৰু প্রকৃতিৰ সৌন্দর্য্যৰ বাবে বাণভট্টই কবিৰ মাজত উচ্চ স্থান লাভ কৰিছে ।

৩.৪ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवन्तः-

- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य परिचयं ज्ञातवन्तः ।
- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य संस्कृतानुवादं ज्ञातवन्तः ।
- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य असमीया-अनुवादं ज्ञातवन्तः ।
- उज्जयिनीवर्णनम् इति पाठस्य व्याकरणटिप्पणीविषये अवगन्तुं ज्ञातवन्तः ।

৩.৫ জ্ঞানাধিক্যম্

- কাদম্বরী, শ্রীকৃষ্ণমোহনশাস্ত্রী, চৌখম্বা সংস্কৃত সংস্থান , বাৰাণসী , পঞ্চম সংস্করণ বি. সং. ২০৩৮
- সংস্কৃতসাহিত্যস্যেতিহাসঃ , দাহালঃ লোকমণিঃ , চৌখম্বা কৃষ্ণদাস অকাদমী , বাৰাণসী , ২০১৬
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্র প্রকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫
- THE KADAMBARI OF BANABHATTA, Kashinath pandurang parab, Pandurang Jawaji, ১৯২১
- সাহিত্যদর্পণঃ , সিংহঃ সত্যব্রতঃ , চৌখম্বা বিদ্যাভবন, বাৰাণসী

✓ ३.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्न: १. उत्तरम्- अवन्तीराज्ये।

प्रश्न: २. उत्तरम्- शिप्रानद्या।

प्रश्न: ३. उत्तरम्- उज्जयिनीनगरे।

प्रश्न: ४. उत्तरम्- वाञ्छितफलप्रदायकः वृक्षः कल्पवृक्ष इति उच्यते।

प्रश्न: ५. उत्तरम्- इन्द्रः।

प्रश्न: ६ . उत्तरम्- भगवान् शिवः।

प्रश्न: ७. उत्तरम्- धर्मराष्ट्रयोः उन्नतिजनिका परिषद् एव सभा इति उच्यते।

? ३.७ अभ्यासप्रश्नाः

(क) **वस्तुधर्मीप्रश्नाः** (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरं ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. उज्जयिनी नगरी कुत्र अवस्थिता वर्तते?

२. उज्जयिनी नगरी कया नद्या परिवेष्टिता अस्ति?

३. महाकालमन्दिरं कुत्र अवस्थितम्?

४. कल्पवृक्षः कः?

५. अमराधिपः कः?

६. विषमलोचना का?

७. सभा का उच्यते?

(ख) **संक्षेपप्रश्नाः** (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरं १५० - ३०० शब्देषु लिखन्तु)।

टिप्पणी

१. बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्

२ . उज्जयिनी-वर्णनम्

(ग) **रचनाधर्मीप्रश्नाः** (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरं ३०० - ५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. बाणभट्टस्य शैलिगतं वैशिष्ट्यं विलिखत।

२. कथा-आख्यायिकयोः पार्थक्यं विश्लेषयत।

३. गद्यकाव्यस्य परिचयं लिखत।

४. कादम्बरीकथानुसारम् उज्जयिनीवर्णनं कुरुत।

*****

अध्यायः ४ कादम्बरी (चाण्डालकन्यावर्णनम्)

अध्यायस्य संरचना

४.१ उद्देश्यम्

४.२ परिचयः

४.२.१ चाण्डालकन्यावर्णनम्-संस्कृतपाठः

४.२.२ चाण्डालकन्यावर्णनम्-संस्कृतानुवादः

४.२.३ चाण्डालकन्यावर्णनम्-असमीयानुवादः

४.२.४ चाण्डालकन्यावर्णनम्-व्याकरणटिप्पणी

४.३ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

४.४ अध्यायात् किमवगतम्

४.५ ज्ञानाधिक्यम्

४.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

४.७ अभ्यासप्रश्नाः

४.१ उद्देश्यम्

उस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य परिचयं प्राप्नुवन्ति।
- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य संस्कृतानुवादं छात्राः जानन्ति ।
- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य असमीया-अनुवादं छात्राः ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य व्याकरणटिप्पणी विषये अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

४.२ कादम्बरी-परिचयः

भवन्तः पूर्वाध्याये कादम्बरीगद्यकाव्ये अन्तर्गतं शूद्रकस्य वर्णनम पठितवन्तः तथा बाणभट्टस्य परिचयं, तस्य गद्यरीतिशैल्याः च परिचयं प्राप्तवन्तः। अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन भवन्तः कादम्बर्याः अन्तर्गतं चाण्डालकन्यावर्णनविषयस्य अध्ययनं कर्तुं शक्ष्यन्ति। अस्मिन् अध्याये चाण्डालकन्यावर्णनस्य मूलसंस्कृतपाठेन सह

शब्दार्थस्य, असमीया-अनुवादस्य च अध्ययनं कर्तुं शक्ष्यन्ति। अस्य अध्यायस्य माध्यमेन बाणभट्टस्य गद्यलेखनपद्धत्याः तथा तस्य सूक्ष्मनिरीक्षणशक्त्याः परिचयमपि प्राप्स्यन्ति।

४.२.१ चाण्डालकन्यावर्णनम्-संस्कृतपाठः

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोकय' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयः परिणामशुभ्रशिरसा रक्तराजीवनेत्रापाङ्गेना- नवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण शुभ्रवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गत-शुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डाल-दारकेणानुगम्यमानाम्, असुरगहीतामृतापहरणकृत- कपटपटुविलासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम्, संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, गुल्फावलम्बिनीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीराम्, उपरिरक्तां-शुकरचितावगुण्ठनाम्, नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसंध्यातपाम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम्, उद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम्,आकपिलगोरोचना-रचिततिलकतृतीयलोचनामीशानरचितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीम्, उरःस्थलनिवाससंक्रान्तनारायणदेहप्रभा-श्यामलितामिव श्रियम्, कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूम-मलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मदहलिहलाकर्षण-भयपलायितामिव कालिन्दीम्,अतिबहलपिण्डालक्तकरसराग-पल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदितमहिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखाम्, अतिकठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानां क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिता प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ- मालिङ्गितदेहाम्, अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमानेन रोमराजितालवालकेनरशनादाम्ना परिगतजघनाम्, अतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचिनाहारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनाम्, प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवा- वतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्रश्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्, अरण्यभूमिमिव रूपसंपन्नाम्, दिव्ययोषितमिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनग्राहिणीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवाजातिम्, अनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, क्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपारूढयौवनाम्, अतिशयरूपाकृतिमनिमिषलोचनो ददर्श।

ज्ञातव्यम्

कुबेरः — कुबेरस्य पिता अस्ति विश्रवा मुनिः । कुबेरः धनस्य अधिपति इति ज्ञायते । असौ उत्तरदिशः अपि अधिपतिः इति कथ्यते । अस्य पादाः त्रयः , अष्ट दन्ताश्च , अस्य मित्रमस्ति रुद्रः । कैलासपर्वते अवस्थिता अलकानगरी अस्ति अस्य निवासस्थानम् । अलकानगर्याः असौ राजा अस्ति । अस्य विमानस्य नाम अस्ति पुष्पकः । अस्य मणिग्रीवः नलकुवरः चेति द्वौ पुत्रौ स्तः ।

यमुना नदी — यमुना सूर्यस्य पत्न्याः संज्ञायाः गर्भजाता कन्या । इयं नदीरूपं प्राप्नोति । कलिन्दपर्वतात् विनिर्गतहेतोः यमुनानद्या अपरम् अभिधानमस्ति कालिन्दी ।

४.२.२ चाण्डालकन्यावर्णनम्-संस्कृता-अनुवादः

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोकय' इत्यभिधाय ["दूरतः दर्शयतु" इति उक्ते राजानं शूद्रकं] प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां [द्वारपालः चण्डालकन्याम् अदर्शयत्] तां वयः परिणामशुभ्रशिरसा [तस्य वृद्धावस्थायाः कारणात् शिरः श्वेतकेशपूर्णम् आसीत्] रक्तराजीव नेत्रापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया [तस्य नेत्रे रक्तकमले इव आस्ताम्] यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि [यौवनावस्थायां गतायां अपि तस्य शरीरं नित्यकार्यकरणात् दृढम् आसीत्] मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण शुभ्रवाससा [यद्यपि सः चाण्डालवंशीय आसीत् तथापि तस्य रूपं भयानकं नासीत्] पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम् [चण्डालकन्यायाः पुरतः एकः पुरुषः आसीत्] [सः सभ्यः पुरुषः सज्जनः वा इव श्वेतवेशं धारयन् आगतवान् । तयोः पृष्ठभागे आसीत् एकः चाण्डालशिशुः । तस्य हस्ते सुवर्णपञ्जरम्], आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गत-शुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डाल-दारकेणानुगम्यमानाम् [पञ्जरस्य अन्तः शूकशरीरस्य प्रकाशेन सुवर्णदण्डाः प्रकाशन्ते स्म, येन तत् पञ्जरं मरकतमणिना निर्मितमिव दृश्यते स्म], असुरगहीतामृतापहरणकृत-कपटपटुविलासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम् [चाण्डालकन्या विष्णुभगवतः अनुकरणं कुर्वती इव आसीत्, यः श्यामवर्णीयसौन्दर्येन असुरेण हृतं अमृतं हर्तुं मोहिनीरूपं धारितवान्], संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम् [सा इन्द्रनीलमणिना निर्मिता पुत्तलिका इव प्रतिभाति], गुल्फावलम्बिनीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीराम् [तस्याः शरीरं नीलवस्त्रेण आवृतम् आसीत्], उपरिरक्तांशुकरचितावगुण्ठनाम् नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसंध्यातपाम् [तस्याः शिरसि रक्तपटस्य आवरणं नीलपद्मभूमौ अपराह्णकर्णे सूर्यतापच्छत्रम् इव आसीत्] , एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम्

[तस्याः एकस्मिन् कर्णे दन्तपत्रम् आसीत्, यस्य प्रकाशेन चण्डालकन्यायाः कपोलः उज्ज्वलित अभवत्], उद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम् [चन्द्रः रात्रिमुखं प्रकाशयति इव प्रतिभाति स्म], आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनामीशानरचितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीम् [तस्य ललाटे अवस्थितम् ईषद्रक्तवर्णीयं तिलकं तृतीयनेत्रमिव , शिवम् अनुसृत्य किरातवेषधारिणी पार्वती इव सा दृश्यते स्म], उरःस्थलनिवाससंक्रान्तनारायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियम् [चाण्डालकन्या लक्ष्मीः इव दृश्यते स्म, यस्याः शरीरं विष्णुवक्षःस्थलम् आश्रित्य कृष्णं जातम् आसीत्], कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूम-मलिनीकृतामिव रतिम् [महादेवस्य क्रोधाग्निना दग्धस्य कामदेवस्य भस्मीभूतशरीरेण दूषिता मलिना वा कामदेवपत्नी देवी रतिः इव सा दृश्यते स्म], उन्मदहलिहलाकर्षण-भयपलायितामिव कालिन्दीम् [सा बलरामस्य हलस्य आकर्षणभयात् पलायमाना यमुना नदी इव आसीत्],अतिबहलपिण्डालक्तकरसराग-पल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदितमहिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम् [तस्य प्रचुरेण आलक्तकरसेन चित्रितपादौ नवप्रफुल्लिते रक्तवर्णीये कमले इव सद्यः हतस्य महिषासुरस्य रक्तेन सिक्तौ दुर्गादेव्याः पादौ इव आसीत्], आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखाम् [ईषद्रक्ताङ्गुलीप्रकाशेन तस्य नखाः लघुवर्णयुताः अभवन्], अतिकठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानां क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम् [कठिनरत्नेन निर्मितस्य तलस्य स्पर्शं सोढुम् अशक्या इव , पुष्पाणाम् उपरि चरति स्म], आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिता प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-मालिङ्गितदेहाम् [तया धारिता पीतरक्तवर्णीयाः मणयः उपरि उत्थिताः । तेषां प्रकाशेन तस्याः शरीरं प्रकाशितम् आसीत् । सौन्दर्यप्रियः अग्निदेवः प्रजापतिब्रह्मणः कर्तृत्वं नाङ्गीकृत्य जातिशुद्ध्यर्थं केवलं तस्याः शरीरं आलिङ्गितवान् इव प्रतिभाति स्म] , अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमानेन रोमराजितालवालकेनरशनादाम्ना परिगतजघनाम् [कामदेवस्य गजस्य शिरसि नक्षत्रमाला इव तस्याः उरुःस्थलम् करधन्या परितः आसीत् ।तस्याः नाभिस्थानस्य उपरि लोमलतामूले सूक्ष्मजलधारा इव], अतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचिनाहारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम् [तस्य कण्ठे विशालमौक्तिकयुक्तं श्वेतहारं यमुनास्रोतः इति भ्रान्त्या गङ्गादेवी चाण्डालकन्यायाः कण्ठम् आलिंगितमिव आसीत्], शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनाम् [तस्य नेत्रे तथा विकसिते आस्तां यथा शरत्कालः विकसितशुक्लकमलेन विभूषितः भवति] , प्रावृषमिव घनकेशजालाम् [तस्य केशाः तथा स्थूलाः कृष्णाः च मेघसदृशाः आसन्, यथा वर्षाकाले आकाशः केशसदृशान् कृष्णमेघान् धारयति], मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम् [चन्दनपर्वतः मलयपर्वतानां मध्यभागं शोभयति इव तस्याः शिरोभूषणम् आसीत् चन्दनपल्लवः], नक्षत्रमालामिव चित्रश्रवणाभरणभूषिताम् [नक्षत्रमाला यथा चित्रा श्रावणी भरणी चेत्यादिभिः नक्षत्रैः ग्रथिता भवति तथा तस्याः कुण्डलानि नानाभूषणैः अलङ्कृतानि आसन्], श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभाम् [पद्मचिह्नविभूषिता लक्ष्मी इव तस्याः हस्तौ अपि पद्मविभूषितौ आस्ताम्], मूर्च्छामिव मनोहारिणीम् [सा सर्वान् मुग्धवती यथा मूर्च्छा चैतन्यविलोपं करोति], अरण्यभूमिमिव रूपसंपन्नाम् [तस्याः सौन्दर्यम् अक्षुण्णं वृक्षविभूषितं वनम् इव] , दिव्ययोषितमिवाकुलीनाम् [अकुलीना देवकन्या इव पृथिवीं न स्पृष्टा

], निद्रामिव लोचनग्रहिणीम् [सः सर्वेषां ध्यानं आकर्षितवती यथा निद्रा नेत्रम् आकर्षयति], अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम् [यथा वने पद्मपुष्पं गजेन दूषितं भवति तथा चाण्डालवंशे जाता इति कारणेन सा दूषिता भवति], अमूर्तामिव स्पर्शवर्जिताम् [अस्पृश्या सा यथा मूर्तिः न स्पृश्यते], आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम् [तस्य आवश्यकता दर्शने एव समाप्तवती, यथा चित्रितः विषयः समाप्यते], मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवाजातिम् [पुष्परहितं चैत्रमासस्य प्रादुर्भावः इव सा], अनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम् [हस्तमुष्टौ निगूढा कटियुता सा कामदेवधेनुसदृशा आसीत्], क्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम् [अलकानगर्याः सुवर्णोद्याने अलङ्कृताः कुबेरनिधयः इव सा अपि केशालकेन सुशोभिता], अचिरोपारूढयौवनाम् [सा युवती आसीत्, तस्याः सौन्दर्यम् अप्रमेयम् आसीत्], अतिशयरूपाकृतिमनिमिषलोचनो ददर्श [राजा शूद्रकः चण्डालकन्याम् अनिमेषनेत्राभ्यां पश्यति स्म] तां दृष्ट्वा राजा विस्मितः अभवत्। अयोग्येषु प्रजापतिः सौन्दर्यं सृजति इति मनसि चिन्ततवान् । यदि हि तां सर्वसौन्दर्यम् अतिक्रम्य स्वसौन्दर्येन सृष्टवान् तर्हि स्पर्श-मैथुन-सुख-अयोग्ये कुले किमर्थम् अजनयत्? चाण्डालकुलस्य स्पर्शदोषभयात् प्रजापतिब्रह्मणा सा अस्पृश्या सृष्टा इति विश्वासः । अन्यथा कथं तस्याः सौन्दर्यम् अक्षुण्णं तिष्ठति । हस्तस्पृष्टस्य शरीरस्य तादृशी कान्तिः न भवति इति कारणम् । विषमसंयोजकनिर्मातारं सर्वथा निन्दयामि। अतः यद्यपि एषा चाण्डालकन्या नित्यं देवानां निन्दां कुर्वती असुरलक्ष्मीः इव परमसुन्दरी कोमला च तथापि तस्याः संभोगः नित्यं निन्दनीयः इति चिन्ता वर्तते यतः सा चण्डालजातीया अस्ति इति।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १ . चाण्डालकन्या कस्य राज्ञः राजसभायाम् आगच्छति स्म?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः २ . चाण्डालकन्या किम् आनयति स्म?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ३ . चाण्डालकन्यया सह के आगतवन्तः ?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ४ . का नक्षत्रमाला इति उच्यते ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ५ . दन्तपत्रम् इत्यनेन किमुच्यते ?

उत्तरम्- ……..

४ .२ .३ चाण्डालकन्यावर्णनम्-असमीया-अनुवादः

ওপৰত উল্লেখ কৰা মূল সংস্কৃত পাঠৰ অসমীয়া ব্যাখ্যা এতিয়া আপুনি অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। চাণ্ডালকন্যাবর্ণন শীর্ষক সংস্কৃত মূল পাঠৰ অসমীয়া ব্যাখ্যা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল--

"আঁতৰৰ পৰাই দেখুওৱা" এইবুলি ৰজা শুদ্রকে কোৱাত দুৱৰীয়ে তেওঁক চাণ্ডালকন্যাক দেখুওৱাই দিলে। চাণ্ডাল কন্যাৰ আগত এজন পুৰুষ। বৃদ্ধাবস্থাৰ কাৰণে তওঁৰ মস্তক শুভ্ৰ কশেৰে ভৰি আছলি । চকুযুৰি ৰঙা পদুমৰ দৰে। যৌৱন অৱস্থা পাৰ হৈ গ'লেও অনবৰতে পৰিশ্রম কৰি থকা হেতু তেওঁৰ শৰীৰৰ বান্ধ দৃঢ় হৈ আছিল অর্থাৎ শিথিল হৈ যোৱা নাছিল। চাণ্ডাল জাতিৰ হ'লেও তেওঁৰ আকৃতি বৰ ভয়ানক নাছিল। তেওঁ আহিছিল সভ্যলোকৰ বা ভদ্রলোকৰ দৰে শুভ্র বেশেৰে পোছাকেৰে ।তেওঁলোক দুজনৰ পিছত এজন চাণ্ডাল শিশু। সেই শিশুটোৰ মূৰত জুটুলা জুটুল চুলি। হাতত এটা সোণৰ পিঞ্জৰা । সোণৰ শলা কেইডাল পিঞ্জৰাৰ ভিতৰত থকা ভাটৌ চৰাইটোৰ গাৰ পোহৰত জিলিকি উঠাৰ বাবে পিঞ্জৰাটো দেখাত মৰকত মণিৰে নির্মাণ কৰা যেন দেখা গৈছিল। সেই চণ্ডাল কন্যাই নিজৰ শ্যামবৰণীয়া সৌন্দর্য্যৰ দ্বাৰা অসুৰে হাত কৰি লোৱা অমৃত হৰণ কৰিবলৈ ছল কৰি মোহিনী বেশ ধাৰণ কৰা ভগৱান বিষ্ণুকহে যেন অনুকৰণ কৰিছিল। তেওঁ যেন ইন্দ্রনীল মণিৰে গঢ়া গতিশীল এটি পুতলাহে। সৰু গাঁথিলৈকে ওলমি পৰা নীলা ৰঙৰ কাপোৰেৰে তেওঁৰ শৰীৰটো আবৰা। শিৰত ৰঙা কাপোৰৰ ওৰণি এখন যেন নীলা পদুমৰ ভূমিত বিয়লিৰ এখন কাণত ৰ'দ ছাটিহে পৰিছিল। তেওঁৰ এখন কাণত এটি দন্তপত্র ওলমি আছিল তাৰ পোহৰত চাণ্ডালকন্যাৰ গাল উজ্জ্বলি আছিল। এনে লাগিছিল যেন ৰাতিৰ মুখত চন্দ্রই পোহৰহে দিছে। তেওঁৰ কপালত ঈষৎ ৰঙচুৱা ৰঙৰ গোৰোচনাৰে লোৱা ফোটটো তৃতীয় নেত্র যেন লাগিছিল। তেওঁক এনে লাগিছিল যেন ভগৱান শিৱক অনুসৰণ কৰা কিৰাতবেশধাৰিণী পার্বতীহে। চাণ্ডালকন্যাঅ ক দেখিবলৈ এনে লাগিছিল যেন ভগৱান বিষ্ণুৰ বক্ষঃস্থলত জিৰণি লোৱাৰ কাৰণে তেওঁৰ দেহৰ কান্তি লাগি শ্যাম বৰণীয়া হোৱা লক্ষ্মীদেৱীহে। তেওঁ যেন ক্রোধিত হোৱা মহাদেৱৰ ক্রোধাগ্নিত দগ্ধ হোৱা কামদেৱৰ ভস্মীভূত দেহেৰে মলিন হোৱা দেৱী ৰতিহে। তেওঁক পৰাক্রমদর্পী বলৰামৰ নাঙলৰ আকর্ষণৰ ভয়ত পলায়ন কৰা যমুনা নদীৰ দৰে দেখা গৈছিল। প্রচুৰ পৰিমাণৰ আৰু ঘন আলতাৰসেৰে ৰঞ্জিত হোৱা তেওঁৰ চৰণযুগল দেখি ভাৰ হৈছিল যেন নতুনকৈ উৎফুল্লিত হোৱা ৰঙচুৱা পদুমফুল যেন চৰণযুগল সদ্য নিহত মহিশাসুৰৰ তেজেৰে চৰণ সিক্ত হোৱা দেৱী দুর্গাহে। ঈষৎ ৰঙা বৰণৰ আঙুলিৰ পোহৰেৰে তেওঁৰ নখবোৰে পাটল বৰণ ধাৰণ কৰিছিল। কঠিন ৰত্নৰে নির্মিত মজিয়াৰ স্পর্শ সহিব নোৱাৰিহে যেন তেওঁ ফুলৰ পাহি পাৰি তাৰ ওপৰেৰে খোজ দি গৈ আছিল। তেওঁ পৰিধান কৰা হালধীয়া ৰঙা ৰঙৰ নেপুৰৰ মণিকেইটা ওপৰলৈ উঠিছিল। তাৰ পোহৰত তেওঁৰ শৰীৰ জিলিকি উঠিছিল। যেন কেৱল ৰূপ-লাৱণ্যৰ আদৰ কৰোঁতা অগ্নিদেৱে প্রজাপতি ব্রহ্মাৰ কর্তৃত্বক নেওচি জাতি-শুদ্ধিৰ বাবে তেওঁৰ শৰীৰক আলিঙ্গন কৰিছিল। তেওঁৰ জঘনস্থল এডাল কৰধনিৰে আগুৰা আছিল। ই যেন কামদেৱৰ হাতীৰ শিৰত থকা নক্ষত্র মালাধাৰিহে। ই যেন তেওঁৰ নাভিৰ ওপৰত থকা ৰোমৰাশিৰ লতাজুপিৰ গুৰিত থকা ক্ষুদ্র জলধাৰাহে। তেওঁৰ ডিঙিত ডাঙৰ ডাঙৰ মুকুতা মণিৰে এধাৰি শুভ্র হাৰ আছিল যেন গঙ্গাপ্রবাহে যমুনা স্রোত বুলি ভুল কৰি চণ্ডালকন্যাৰ ডিঙিকে সাৰটি ধৰিছিল। শৰৎকাল যিদৰে বিকশিত বগা পদুমফুলেৰে শোভিত তেনেদৰে তেওঁৰ নয়নযুৰিও বিকশিত আছিল। বর্ষাকালত যেনেকৈ আকাশে চুলিৰ দৰে ক'লা মেঘক ধাৰণ কৰে, তেনেদৰে তেওঁৰো মেঘৰ দৰে চুলিটাৰি ঘন আৰু ক'লা আছিল। চন্দন পল্লৱে মলয় পর্বতৰ মাজভাগ অলংকৃত কৰাৰ দৰে তেওঁৰো শিৰোভূষণ আছিল চন্দন পল্লৱ। নক্ষত্রমালা যিদৰে চিত্রা, শ্রাৱণা, ভৰণী আদি নক্ষত্রৰে গঠিত,

তেনেদৰে তেওঁৰো কর্ণযুগলত আছিল চিত্র-বিচিত্র আভৰণ । কমলচিহ্ন শোভিতা লক্ষ্মীদেৱীৰ নিচিনাকৈ তেওঁৰ হাততো পদুমফুলে শোভা পাইছিল। মূর্ছাই চৈতন্য বিলোপ কৰাৰ দৰে তেৱোঁ চণ্ডালকন্যায়ো সকলোকে মুগ্ধ কৰিছিল। অক্ষতৰুশোভিতা অৰণ্যভূমিৰ দৰে তেওঁৰ ৰূপ লাৱণ্য আছিল অক্ষত। পৃথিৱী স্পর্শ নকৰা দেৱকন্যাৰ দৰে তেওঁ অকুলীনা অর্থাৎ স্বর্গীয় দেৱকন্যাসকল যিদৰে অকুলীনা হয়, তেনেদৰে চণ্ডালকন্যাও সৎবংশত জন্মা (অকুলীনা) নহয় । নিদ্রাই যিদৰে চকুক আকর্ষণ কৰে, তেনেদৰে তেওঁ সকলোৰে দৃষ্টি আকর্ষণ কৰিছিল। বনত থকা পদুমফুল যিদৰে হস্তীৰ দ্বাৰা দূষিত হয়, তেনেদৰে তেওঁ চাণ্ডালবংশত জন্মাৰ বাবেই দূষিতা। মূর্তিহীনক যিদৰে স্পর্শ কৰিব নোৱাৰি তেনেদৰে তেৱোঁ অস্পৃশ্যা অর্থাৎ স্পর্শ কৰিব নোৱাৰা । চিত্রিত বিষয়ৰ দৰে দর্শনতে তেওঁৰ প্রয়োজন শেষ হৈছিল। তেওঁ অজাতি যেন জাতী ফুল নুফুলা চ'ত মাহৰ ৰূপহে। হাতৰ মুঠিতে লুকুৱা কঁকালটিৰে তেওঁক কামদেৱৰ পুষ্পধনুৰ দৰে দেখা গৈছিল। অলকামগৰীত শোভা পাই থকা কুবেৰৰ সম্পদৰ দৰে তেৱোঁ চুলিৰ অলকেৰে জিলিকি আছিল। তওঁ নবযৌৱনা, তেওঁৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ সীমা নাছিল। ৰজা শূদ্রকে অনিমেষ নয়নেৰে চণ্ডালকন্যাক চাই আছিল। তেওঁক দেখি ৰজাৰ বিস্ময় উপজিছিল। ৰজাই মনে মনে ভাবিছিল যে— বিধাতাই অপাত্রত সৌন্দর্য্য সৃষ্টিৰ যত্ন কৰিছে। কাৰণ, যদি এওঁক নিজৰ ৰূপ- লাৱণ্যৰে সমস্ত ৰূপ-সম্পদক চেৰ পেলোৱাকৈ সৃজিছেই, তেনেহ'লে কিয় স্পর্শ-সম্ভোগ-সুখৰ অযোগ্য কুলত জন্ম দিলে? ভাৱ হয় চাণ্ডালকুলৰ স্পর্শদোষৰ ভয়তে প্রজাপতি ব্রহ্মাই এওঁক স্পর্শ নকৰাকৈয়ে সৃজন কৰিলে। নহ'লে কেনেকৈ এওঁৰ ৰূপ-লাৱণ্য অক্ষত হৈ থাকিব? কাৰণ হাতেৰে স্পর্শ পীড়িত অবয়ৱৰ এনে দীপ্তি নহয়। বিসদৃশ সংযোগকাৰী বিধাতাক মই সকলো প্রকাৰে নিন্দা কৰোঁ। কাৰণ সদায় দেৱতাসকলক নিন্দা কৰা অসুৰলক্ষ্মীৰ দৰে এই চণ্ডালকন্যা পৰমসুন্দৰী আৰু কোমল হ'লেও চাণ্ডালজাতিৰ বুলি এওঁৰ সম্ভোগ সদায় নিন্দনীয় বুলি উদ্বেগ জন্মিছে। এনেদৰে সকলো চিন্তা কৰি থকা ৰজা শূদ্রকক চাণ্ডালকন্যাই কাণৰ কিশলয়-অলংকাৰ সলাই প্রগল্ভা ৰমণীৰ দৰে প্রণাম জনাইছিল।

४.२.४ चाण्डालकन्यावर्णनम्-व्याकरणटिप्पणी

अवनिपतिः= अवनेः पतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , कर्तरि प्रथमा।

ददर्श= दृश् + लिट् अ।

दूरात् = अपादाने पञ्चमी।

आलोक्य= आ- लोक् ल्यप्।

भगवतः = शेषे षष्ठी।

पावकेनेव= पावकेन - इव।

अभिधाय= अभि- धा + ल्यप्

निधाय= नि- धा + ल्यप्।

प्रतीहार्या= अनुक्ते कर्तरि तृतीया।

सञ्चरन्तीम् = सम्- चर् + शतृ + स्त्रियामीप्।

दृष्ट्वा = दृश् + क्त्वाच्।

अभूत् = भू + लुङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम्।

मन्ये= मन् + लट् ए।

विधातारम् = धिक् शब्दयोगे द्वितीया विभक्तिः।

क्रुरजातितया= हेतुयोगे तृतीया विभक्तिः।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न: ६. अलका नगरी कुत्र अवस्थिता?

उत्तरम्- ……..

प्रश्न: ७ . कुबेरः कः?

उत्तरम्- ……

प्रश्न: ८ . चाण्डालकन्या राजानं उपहारस्वरूपेण किं प्रदत्तवती?

उत्तरम्- …….

४.३ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

কাদম্বৰী সংস্কৃত সাহিত্যৰ এখন প্ৰসিদ্ধ কথা গ্ৰন্থ। ইয়াৰ সৃষ্টিকৰ্তা বাণভট্ট । ইয়াৰ কাহিনী গুণাঢ্যই ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ কাহিনীৰ পৰা লোৱা হৈছে । এই গ্ৰন্থখন বাণভট্টৰ জীৱনকালত সম্পূৰ্ণ হ'ব পৰা নাছিল । তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ ভূষণভট্টই (অথবা পুলিন্দভট্টই) সেই কাম সম্পূৰ্ণ কৰি পিতৃয়ে লিখা অংশটোক 'পূৰ্বভাগ' আৰু নিজে লিখা অংশটোক 'উত্তৰভাগ' বুলি নামকৰণ কৰে ।

চমুকৈ কাদম্বৰীৰ কাহিনী এনেধৰণৰ—

ইয়াত এটা কাল্পনিক কাহিনী আছে য'ত চন্দ্ৰাপীড় আৰু পুণ্ডৰীকৰ তিনিটা জন্মৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। কাহিনী অনুসৰি এগৰাকী অতি ধুনীয়া চাণ্ডাল কন্যাই বৈশম্পায়ণ নামৰ কপৌ এটাক বিদিশা ৰজা শূদ্ৰকৰ ৰাজসভালৈ লৈ আহে । এই কপৌটোৱে মানুহৰ ভাষা কয়। ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কপৌয়ে কয় যে তেওঁৰ (কপৌৰ) মাতৃৰ মৃত্যু হৈছে আৰু তেওঁৰ পিতৃক চিকাৰীয়ে ধৰিলে আৰু জাবালী মুনিৰ শিষ্যসকলে তেওঁক আশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল । ইয়াৰ মাজতে ৰজা চন্দ্ৰাপীড় আৰু তেওঁৰ বন্ধু বৈশম্পায়ণৰ কাহিনী বৰ্ণিত কৰিছে ঋষি জাবালিয়ে । উজ্জয়িনীত তাৰাপীড় নামৰ এজন ৰজা আছিল যাৰ শুকনাস নামৰ এজন জ্ঞানী মন্ত্ৰী আছিল । তাৰাপীড়ৰ পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড় আৰু শুকনাসৰ পুত্ৰ বৈশম্পায়ণ । দিগ্বিজয়ৰ প্ৰসংগত চন্দ্ৰাপীড়ে এখন ধুনীয়া অচ্ছোদাসৰোৱৰৰ ওচৰ পালেহি য'ত অকাল মৃত

প্রেমিক পুণ্ডৰীকলৈ অপেক্ষা কৰি থকা কামপীড়িত মহাস্বেতা নামৰ এগৰাকী ধুনীয়া নাৰীক বিচাৰি পায়, মহাস্বেতাই চন্দ্রাপীড়ক নিজৰ বন্ধু কাদম্বৰীৰ কথা কৈ কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। প্রথম দেখাৰ পৰাই কাদম্বৰী আৰু চন্দ্রাপীড় পৰস্পৰৰ প্রেমত পৰিল। তেনেতে চন্দ্রাপীড়ৰ দেউতাকে তেওঁক পুনৰ মাতি পঠিয়ালে আৰু চন্দ্রাপীড়ে পত্রলেখা নামৰ পৰিচাৰিকা এগৰাকীক কাদম্বৰীৰ ওচৰত এৰি আহি উভতি আহিল। পত্রলেখায়ো কাদম্বৰী সম্পৰ্কীয় তথ্য প্রেৰণ কৰি চন্দ্রপীড়ক সুখী কৰি ৰাখিছিল। বাণভট্টৰ কৃতি ইমানতেই শেষ হয়।

কাহিনীভাগৰ ক্ষেত্রত বাণভট্ট বৃহৎকথাৰ ওচৰত ঋণী । সোমদেৱে ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ সংস্কৃত সংস্কৰণত উপলব্ধ সোমদেৱ আৰু কামৰান্দ্রিকাৰ কাহিনী চন্দ্রাপীড় আৰু কাদম্বৰীৰ কাহিনীৰ সৈতে মিল আছে। কিন্তু শুকনাসৰ চৰিত্রায়ন, বৈশম্পায়ণ আৰু মহাশ্বেতা আদিৰ প্রেম কাহিনী বাণভট্টৰ কল্পনা । মানৱীয় আৱেগ-অনুভূতিৰ চিত্রণ আৰু প্রকৃতিৰ সৌন্দর্য্যৰ বাবে বাণভট্টই কবিৰ মাজত উচ্চ স্থান লাভ কৰিছে ।

৪.৪ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवन्तः-

- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य परिचयं प्राप्तवन्तः।
- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य संस्कृतानुवादं ज्ञानवन्तः ।
- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य असमीया-अनुवादं ज्ञानवन्तः ।
- चाण्डालकन्यावर्णनम् इति पाठस्य व्याकरणटिप्पणीविषये ज्ञानवन्तः ।

৪.৫ ज्ञानाधिक्यम्

- कादम्बरी, श्रीकृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान , वाराणसी , पञ्चम संस्करण वि. सं. २०३८
- संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः , दाहालः लोकमणिः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१६
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্র প্রকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫
- THE KADAMBARI OF BANABHATTA, Kashinath pandurang parab , Pandurang Jawaji , 1921
- साहित्यदर्पणः , सिंहः सत्यव्रतः , चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

৪.৬ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्न: १ . उत्तरम्- चाण्डालकन्या विदिशानगर्याः राज्ञः शूद्रकस्य राजसभायाम् आगतवती।

प्रश्न: २ . उत्तरम्- चाण्डालकन्या शुकमेकम् आनीतवती।

प्रश्न: ३ . उत्तरम्- चाण्डालकन्यया सह एकः वृद्धः चाण्डालः तथा एकः चाण्डालशिशुः आगतवान्।

प्रश्न: ४ . उत्तरम्- सप्तविंशतिसंख्यकैः मणिभिः निर्मितः हारः नक्षत्रमाला इति उच्यते। तथा आकाशे विद्यमानानां नक्षत्राणां समष्टि अपि नक्षत्रमाला इत्यभिधीयते।

प्रश्न: ५ . उत्तरम्- पुरा करिणः दन्तैः एषः विशेषः कर्णालङ्कारः निर्मीयते स्म। तादृशः अलङ्कारः दन्तपत्र इति उच्यते।

प्रश्न: ६ . उत्तरम्- अलकानगरी कैलासपर्वते अवस्थिता।

प्रश्न: ७ . उत्तरम्- कुबेरः धनाधिपतिः अस्ति।

प्रश्न: ८ . उत्तरम्- चाण्डालकन्या राजानम् उपहास्वरूपेण शूकमेकं प्रदत्तवती।

४ .७ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कथायाः लक्षणं विलिख्य व्याख्यात।

२ . कादम्बरी-कथायाः मङ्गलाचरणे कस्य स्तुतिः विधीयते?

३ . शूद्रकसभायां शुकः केन आनीतः?

(ख) संक्षेपप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१ . कुबेरः

२ . दन्तपत्रः

३ . नक्षत्रमाला

४. चाण्डालकन्या

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. गद्यकाव्यस्य परिचयं लिखत।

२. कादम्बरीकथायाः अन्तर्गतायाः चाण्डालकन्यायाः वृत्तान्तं लिखत

*****

अध्यायः ५ : कादम्बरी (शुकनासोपदेशः)

अध्यायस्य संरचना

५.१ उद्देश्यम्

५.२ परिचयः

५.२.१ शुकनासोपदेश-संस्कृतपाठः

५.२.२ शुकनासोपदेश-संस्कृत-अनुवादः

५.२.३ शुकनासोपदेश-असमीया-अनुवादः

५.२.४ शुकनासोपदेश-व्याकरणटिप्पणी

५.३ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

५.४ अध्यायात् किमवगतम्

५.५ ज्ञानाधिक्यम्

५.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

५.७ अभ्यासप्रश्नाः

५.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन —

- बाणभट्टस्य गद्यकाव्यशैलीम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति ।
- चन्द्रापीडस्य राज्याभिषेकवृत्तान्तम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति।
- यौवनप्रभावं लक्ष्मीमदस्य अनर्थपरम्पराम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति।
- सज्जनानां दुर्जनानां च व्यवहारम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति ।

५.२ परिचयः

भवन्तः पूर्वाध्यायेषु संस्कृतसाहित्यस्य उज्ज्वलनक्षत्रस्वरूपस्य गद्यकारस्य बाणभट्टस्य परिचयं प्राप्तवन्तः। तस्य प्रसिद्धगद्यकाव्यस्य कादम्बरीकथायाः विषये अपि सम्यक् अधीतवन्तः। कादम्बर्यां शुकनासोपदेशः इत्याख्यः एकः भागः अस्ति। शुकनास अस्ति अवन्तीदेशस्य राजधान्याः उज्जयिन्याः राज्ञः

तारापीडस्य मन्त्री। तारापीडस्य पुत्र अस्ति चन्द्रापीडः। चन्द्रापीडस्य युवराजाभिषेकावसरे मन्त्री शुकनासः निपुणतया राज्ञः कर्तव्य-अकर्तव्यविषये विविधान् उपदेशान् विहितवान्। भवन्तः अस्मिन् अध्याये शुकनासप्रदत्तान् उपदेशान् ज्ञास्यन्ति।

५.२.१ शुकनासोपदेश-संस्कृतपाठः

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरण-सम्भारसंङ्गहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच - "तात! चन्द्रापीड! विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलं च निसर्गत एवातिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्र- क्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्क- पत्रं समुद्भूतरजो भ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका। नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम्। अपगतमले हि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । हरत्यतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव। गुरूपदेश: प्रशमहेतुर्वय: परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालमीकुर्वन्गुरूपेण तदेव परिणमयति। अयमेव चानास्वादित विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनल: ? किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा ? गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरूकरणम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दाम-दर्पाश्च पृथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहंकारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि खड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवं विधमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणसंदाननिस्प- न्द्रीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलता-पञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटित-घनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढ-मन्दर- परिवर्तावर्त-भ्रान्ति-जनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनी संचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्येयेव नालि- ङ्गति । जनं गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्वम-मङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं चेन्द्र- जालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि । संततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति। उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना ।

ज्ञातव्यम्

अधीतसर्वशास्त्रस्य — अधीतानि सर्वशास्त्राणि येन सः अधीतसर्वशास्त्रः इति , तस्य बहुव्रीहिसमासः , अधीतसर्वशास्त्रस्य ।

अभानुभेद्यम् — भानुना भेद्यं भानुभेद्यम् इति तृतीयातत्पुरुषः समासः । न भानुभेद्यम् इति नञ्तत्पुरुषः समासः।

अरत्नालोकोच्छेद्यम् — रत्नानाम् आलोकः रत्नालोकः इति षष्ठीतत्पुरुससमासः । रत्नालोकेन उच्छेद्यं रत्नालोकोच्छेद्यम् इति तृतीया तत्पुरुषः समासः । न रत्नालोकोच्छेद्यम् अरत्नालोकोच्छेद्यम् इति नञ्-तत्पुरुषः समासः।

पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति। यथा- यथा चेयं चपला दीप्यते तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्रमति । तथाहि । इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषव- ल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरित- चित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घ-निद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुर:पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणाम्, आपानभूमिर्विषयमधूनाम्, संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्, उत्सारणवेत्र- लता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृड् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापिविप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति । एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तथाहि -- अभिषेकसमय एव चैतेषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहित- कुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापह्रियते क्षान्तिः, उष्णीष पट्ट-बन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापसार्यते परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलरवैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः। ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । तथाहि – केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचटुलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दोषासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्र-संख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति, अधर्मभन्नगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते, मृषावाद विपाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति, सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैः पार्श्ववर्तिनां शिरः-शूलमुत्पादयन्ति, आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति, उत्कम्पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते, कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चली कृता न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव पानवर्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति। अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाष्मातमूर्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च

व्यसनशतसख्यतामुपगता वस्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थान नलिनी-धूर्तबकैर्द्यूतं विनोद इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वदारपरित्यागमव्यसनितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमिति, अजित भृत्यतां सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यगीतवाद्यवश्याभिसक्तिरेसिकतेति, महापराधावकर्णनं महानुभावतेति, पराभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति, बन्दिजनख्यातिं यश इति, तरलता- मुत्साह इति, अविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषलोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणा- मभिनन्दन्ति । मनसा देवताभ्यारोपणविप्रतारणादसद्भूत-संभावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभाव- यन्ति । त्वगन्तरिततृतीय लोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति। दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान् नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नांभिवादयन्त्यभिवादनान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकाया सान्तरितोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निश-मनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्य कर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाः क्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्मकेषु शस्त्रेष्वभियोगः, सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः । तदेव प्रायाति कुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि चं यौवने कुमार ! तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रिय- से गुरुभिः, नोपलभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रतार्यसेऽकुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसेविषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवदुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनःपुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि ।

उन्नमयस्वबन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्ध- दिग्विजय: परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीप भूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति' इत्येतावदभिधायोपशशाम । उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीउस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, उम्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलंकृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ज्ञातव्यम्

अप्रदीपप्रभापनेयम् — प्रदीपस्य प्रभा प्रदीपप्रमा इति षष्ठीतत्पुरुससमासः । प्रदीपप्रभया अपनेयं प्रदीपप्रभापनेयम् इति तृतीयातत्पुरुषः समासः । न प्रदीपप्रभापनेयम् अप्रदीपप्रभापनेयम् इति नञ्-तत्पुरुषः समासः ।

अक्षपावसानप्रबोधा — क्षपायाः अवसानं क्षपावसानम् इति षष्ठीतत्पुरुससमासः । नास्ति क्षपावसाने प्रबोधः यस्यां सा अक्षपावसानप्रबोधा इति बहुव्रीहिसमासः।

५.४.२ संस्कृत-अनुवादः

गुरूणाम् आदेशाः विचारणीयाः सन्ति। गुरूपदेशः नद्याः नाविकः इव अस्ति। तस्य परामर्शः सर्वदा सम्पूर्णतया अस्माकं रक्षकः एव अस्ति। उज्जयिनीप्रदेशस्य राजा तारापीडः स्वपुत्रं चन्द्रपीडं तस्य उत्तराधिकारिणं कर्तुम् इच्छति स्म। अतः सः सेवकान् द्रव्यसंग्रहनणाय आज्ञापयति स्म । चन्द्रापीडः प्रधानमन्त्रिणः शुकनासस्य साक्षात्कारार्थं गच्छति स्म। ततः शुकनासः विनयशीलं चन्द्रापीडम् अधिकं विनयशीलं राज्यशासनयोग्यं च भवितुम् उपदिशति स्म । चन्द्रापीडः युवराजपदे राज्याभिषेकाय उपयुक्तः अस्ति। परन्तु सद्गुणे सति अपि यौवनधनप्रभावात् अभिमानः क्रोधः च विकसतः । मनसि प्रमादवशात् मत्तः च भवति। अत एव जनाः अशास्त्रीय-अनैतिक-मार्गेषु प्रवर्तन्ते । धनप्रभावे ईर्ष्यारूपः ज्वरः औषधेन न दूरीकर्तुं शक्यते । स्त्रीत्यादिविषयाणां सम्पर्कात् समुद्भुता आसक्तिः अपि दूरीकर्तुम् अतीव क्लेशः अनुभूयते । राज्यं प्राप्य बहवः राजानः आत्मानं परमदेवं मन्यन्ते । भोगनिद्रां भङ्गयितुं असमर्थाः भवन्ति। अतः राज्यं प्राप्य शुकनासः चन्द्रापीडम् एतादृशि कार्ये अप्रवृत्तये धनस्य प्रभावस्य विषये वक्तुं आरब्धवान् ।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १. चन्द्रापीडः कस्य पुत्रः अस्ति?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः २. कः कस्य राज्याभिषेकम् इष्टवान् ?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ३. राजा उपकरणसंग्रहाय कान् आदिष्टवान्?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ४. चन्द्रापीडः कदाः आगतवान्?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ५. ताडापीडस्य प्रधानमन्त्री कः?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ४. कादम्बरी कथा अस्ति अथवा आख्यायिका?

उत्तरम्- ……..

गर्भेश्वरः, नवीनयौवनः, अतुलरूपः, अमानवीयबलं च एतानि चत्वारि आपदानां मुख्यकारणानि सन्ति। एतेषु एकः एव गुणः मनुष्यम् अधःगतिं प्रदातुं शक्नोति। एते सर्वे गुणाः मनुष्ये वर्तन्ते तर्हि तस्य मनुष्यस्य विनाशः निश्चितः एव। प्रारम्भे यौवनकाले बुद्विभ्रमः भवति। यथा प्रबलः वायुः शुष्कपत्रं बहुदूरं वहति। तथा इन्द्रियाणि बुद्धिं दूरं नयन्ति। धनं, युवती इत्यादिषु विषयेषु मनः अतीव आकृष्टं भवति। एतेषु प्रवृत्तं मनः अन्यं कञ्चित् न अन्वेषयति। अनेन प्रतिदिनं राजानां शक्तिः दुर्बला भवति। तेषां दुष्प्रभावाः कथिताः अतः तेषां प्रति आकृष्टाः मा भवन्तु इति। एवं शुकनासः चन्द्रपीडम् उपदिष्टवान्। यथा चन्द्रप्रकाशः विशुद्धरत्ने साक्षात् प्रविशति। तथा चन्द्रपीडसदृशानां जनानां शुद्धमनसि गुरूपदेशाः सम्यक् प्रविशन्ति। कदाचित् जनेभ्यः सद्वस्तूनि अपि शोककारणानि भवन्ति। यथा जलं प्राणप्रदम्। तथापि तज्जलं कर्णे प्रविश्य पीडां जनयति। तथैव गुरूपदेशः दुष्टानां मनसि अशान्तिं जनयति। चन्द्रप्रकाशेन तमः तथैव अपहृतः भवति, यथा गुरूपदेशः लोभमोहादिदुष्टाचारान् दूरीकरोति। गुरुपरामर्शः जलं विना स्नानम् इव भवति। गुरूपदेशेन भद्रजनानां मनः शुद्धं भवति। गुरूपदेशः आनन्ददायकः सुन्दरः च अस्ति। गुरुशिक्षां श्रुत्वा सज्जनानां हृदयं प्रसन्नं भवति। अहङ्कारी मनुष्यः उपदेशं न शृणोति, तं तुच्छज्ञानं करोति। तादृशः पुरुषः विषयभोगेन निवष्टो भवति। तस्य राज्यलक्ष्मी अहोरात्रं अधोगतिं नीत्वा राज्यं विनाशयति। अतः विनयस्वभावं ज्ञात्वा साधुस्मरणं कृत्वा स्वस्य दुष्कार्यं श्रेयस्करं प्रति परिवर्तयेत्। गुरोः आशीर्वादः उपदेशः च राज्ञः दुःखं निवारयति। अतः गुरुणाम् आदेशा, उपदेशाः च नित्यं अनुसरणं कर्तव्यम् इति शुकनासस्य नीतिः सिद्धान्तो वा। एवं सः राजकुमारं चन्द्रापीडं उपदेशं दत्तवान्।

৫.২.৩ অসমীয়া-অনুবাদঃ

গুৰুসকলৰ আদেশ বিবেচনাৰ যোগ্য । গুৰুপদেশ নদীৰ নাৱৰীয়াৰ দৰে। তেওঁৰ উপদেশ সদায় আৰু সম্পূৰ্ণৰূপে আমাৰ ৰক্ষক। উজ্জয়িনীৰ ৰজা তাৰাপীড়ে তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড়ক ৰাজপাটত অধিস্থিত কৰিব বিচাৰে। সেয়ে তেওঁ সেৱকসকলক সামগ্ৰী সংগ্ৰহ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। চন্দ্ৰাপীড় ৰাজ্য অভিষেকৰ আগত প্ৰধান মন্ত্ৰী শুকনাসৰ সৈতে সাক্ষাৎকাৰ ল'বলৈ গৈছিল। তাৰ পিছত বিনয়ী চন্দ্ৰাপীড়ক অধিক বিনয়ী আৰু ৰাজ্য শাসনৰ বাবে উপযোগী কৰিবলৈ শুকনাসে উপদেশ দিয়ে। যোগ্য গুণ বিশিষ্ট চন্দ্ৰাপীড় যুৱৰাজ পদত অভিষেকৰ বাবে উপযোগী । কিন্তু সত্ত্বগুণতো যৌৱন আৰু ধন-সম্পত্তি আদিৰ প্ৰভাৱৰ বাবে অহংকাৰ অভিমান আদিৰ বিকাশ ঘটে । মনত অবিবেচকতা আৰু মদমত্ততাৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ বাবেই মানুহ অশাস্ত্ৰীয় তথা অনীতিকৰ পথত প্ৰবৃত্ত হয় । ধনৰ প্ৰভাৱত হোৱা অভিমানসদৃশ সেই জ্বৰ ঔষধিৰেও দূৰ কৰিব পৰা নাযায় । বনিতা আদি বিষয়ৰ সংস্পৰ্শৰ প্ৰভাৱত যি মোহৰ সৃষ্টি হয়, সেয়া দূৰ অৰাটো অত্যন্ত কঠিন হৈ পৰে । ৰাজ্য লাভ কৰাৰ পিছত বহু ৰজাই নিজকে পৰম ঈশ্বৰ বুলি গণ্য কৰে । তেওঁলোকে ভোগৰূপী নিদ্ৰা ভংগ কৰাত অসমৰ্থ হৈ পৰে । সেয়েহে ৰাজ্য লাভ কৰাৰ পিছত চন্দ্ৰাপীড়ে যাতে এইধৰণৰ কাম নকৰে তাৰ কাৰণে শুকনাসে ধনৰ প্ৰভাৱৰ কথা কবলৈ লয় । গৰ্ভেশ্বৰ, অভিনৱ যৌৱন, অতুলনীয় ৰূপ, অমানৱীয় শক্তি, এই চাৰিটা দুৰ্যোগৰ মূল কাৰণ । এইবোৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ এটা গুণেই মানুহক তললৈ নমাই আনিবলৈ সক্ষম হয় । যদি এই গুণসমূহৰ সমুদায় কোনো ব্যক্তিৰ মাজত থাকে তেন্তে ধ্বংস নিশ্চিত । যৌৱনৰ আৰম্ভণিতে বুদ্ধি বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি হয় । তীব্ৰ বতাহে যেনেদৰে শুকান পাত এটা অতি দূৰলৈ কঢ়িয়াই নিব পাৰে । ঠিক তেনেদৰে ইন্দ্ৰিয়ই বুদ্ধিক বহু দূৰলৈ লৈ যায় । ধন আৰু যুৱতী আদি বিষয়ত চিত্ত অতিকৈ আকৃষ্ট হয় । এইবোৰত নিয়োজিত মনটোৱে আন কাকো নিবিচাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা ৰজাসকলৰ শক্তি প্ৰতিদিনে দুৰ্বল হৈ পৰে । ইয়াৰ দুষ্প্ৰভাৱ বৰ্ণনা কৰা হ'ল বাবে ইহঁতৰ লগত আকৃষ্ট হ'ব নালাগে । এনেধৰণে শুকনাসে চন্দ্ৰাপীড়ক উপদেশ দিলে । যেনদৰছ চন্দ্ৰৰ পোহৰ পোনপটীয়াকৈ বিশুদ্ধ ৰত্নত প্ৰৱেশ কৰে । একেদৰে চন্দ্ৰাপীড়ৰ দৰে মানুহ বিশুদ্ধ মানুহৰ মনত গুৰুৰ শিক্ষা ভালদৰে প্ৰৱেশ কৰে । কিছুমান মানুহৰ পৰা ভাল বস্তুও দুঃখৰ কাৰণ হৈ পৰে । যেনেকৈ পানী জীৱনদায়ক । কিন্তু কাণত প্ৰৱেশ কৰাৰ লগে লগে ই বিষৰ কাৰণ হৈ পৰে । সেইদৰে গুৰুপদেশে দুষ্ট লোকৰ ওচৰত অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰে । চন্দ্ৰৰ পোহৰৰ দ্বাৰা আন্ধাৰ ঠিক তেনেকৈয়ে গুচি যায় । যেনেকৈ গুৰুপদেশে লোভ আৰু মোহৰ দৰে কু-অভ্যাস দূৰ কৰে । ভাল ৰজা তেৱে হয় যিজনে গুৰুৰ হিতোপদেশ পালন কৰে।গুৰুপদেশ পানী অবিহনে স্নানৰ নিচিনা । ই মনক শুদ্ধ কৰি তুলে । গুৰুপদেশ নিজেই আনন্দদায়ক আৰু সুন্দৰ । গুৰুপদেশৰ শুনিলে ভদ্ৰলোকৰ হৃদয় সুখী হয় । অহংকাৰী মানুহে হিতোপদেশ নুশুনে আৰু তুচ্ছজ্ঞান কৰে । বিষয় উপভোগৰ দ্বাৰা বিনাশ প্ৰাপ্ত হয় । তেওঁৰ ৰাজ্যলক্ষ্মীয়ে তেওঁক দিন ৰাতি তললৈ নমাই আনি তেওঁৰ ৰাজ্য ধ্বংস কৰে । সেয়ে নম্ৰ স্বভাৱক জানি বুজি আৰু সাধুক স্মৰণ কৰি নিজৰ বেয়া কৰ্মক ভাললৈ পৰিবৰ্তন কৰিব লাগে

। গুৰুজনাৰ আশীৰ্বাদ আৰু উপদেশে ৰজাৰ কষ্ট দূৰ কৰে । গুৰুসকলৰ আদেশ আৰু শিক্ষা অহৰহ পালন কৰিব লাগিব এয়াই শুকনাসৰ নীতি । এনেদৰে তেওঁ ৰাজকুমাৰ চন্দ্রাপীড়ক পৰামর্শ দিলে।

५.२.४ व्याकरणटिप्पणी

चिकीर्षुः = कर्तुमिच्छुः, कृ + सन् + उ + प्रथमा विभक्तिः एकवचनम्।

उपकरणसम्भारसङ्ग्रहार्थम् = उपक्रियन्ते एभिः इति उपकरणानि, उपकरणानाम् सम्भारः = उपकरणसम्भारः (षष्ठीतत्पुरुषः समासः) उपकरणसम्भारस्य सङ्ग्रहार्थम्। उप + कृ + ल्युट् = उपकरणम्, सम्भारः = सम् + भृ + घञ्।

अपरिणामोपशमः=परिणामे उपशमः परिणामोपशमः। न परिणामोपशमः अपरिणामोपशमः (नञ् तत्पुरुषः समासः)।

विदितवेदितव्यस्य = विदितम् वेदितव्यम् येन असौ विदितवेदितव्यः तस्य (बहुव्रीहिसमासः) , विद् + क्त = विदितम्, विद् + तव्यत् = वेदितव्यम्।

गर्भेश्वरत्वम् = गर्भतः एव ईश्वरः = गर्भेश्वरः तस्य भावः गर्भेश्वरत्वम्।

भवादृशा = भवत् + दृश् + क्विप् , प्रथमा विभक्तिः ।

अपगतमले = अपगतः मलः यस्मात् तत् अपगतमलम् तस्मिन् अपगतमले (पञ्चमीतत्पुरुषसमासः)

उपदेष्टारः =उप + दिश् + तृच् प्रथमा विभक्तिः बहुवचनम्।

अवधीरयन्तः = अव + धीर + णिच् + शतृ प्रथमा विभक्तिः बहुवचनम्।

कल्याणाभिनिवेशी — कल्याणे अभिनिवेष्टुं शीलं यस्य स बहुब्रीहिसमासः।

परिपाल्यते=परि + पाल + कर्मणि यक् लट्लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम्।

वैदग्ध्यम् = विदग्धस्य भावो वैदग्ध्यम्, विदग्ध + ष्यञ्।

अनुरुध्यते = अनु + रुध् + लट् , प्रथमपुरुषः एकवचनम्।

नोपसर्पति= न उपसर्पति नोपसर्पति। पार्शेन गच्छति।

लघिमानमापादयति=लघिमानम् = लघोर्भावः लघिमा (लघु + इमनिच्) तम् **आपादयति** = आ + पद् + णिच् + लट् प्रथमपुरुषः एकवचनम्।

प्रतारणकुशलैः= प्रतारणासु कुशलाः प्रतारणकुशलाः तैः, सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

प्रतार्यमाणा= प्र + तृ + कर्मणि यक् + शानच् + प्रथमा विभक्तिः एकवचनम्।

जरावैक्लव्यप्रलपितम् =जरसः वैक्लव्यं = जरावैक्लव्यम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) तेन प्रलपितम्।

प्रयतेथाः= प्र + यत् + लिङ्, मध्यमपुरुषः एकवचनम्।

अभिजातम् =अभि + जन् + क्त, द्वितीया विभक्तिः एकवचनम् । प्रशस्तं जातं यस्य स अभिजातः तम् अभिजातम्, बहुव्रीहिः समासः।

अभिधीयसे = अभि + धा + यक् + लट्, मध्यमपुरुषः एकवचनम्।

खलीकरोति = न खलम् अखलं, अखलं खलं करोति इति, खल + च्वि + कृ + ल्, प्रथमपुरुषः एकवचनम्।

उपशशाम = उप + शम् + लिट्, प्रथमपुरुषः एकवचनम्।

प्रक्षालित इव = प्र + क्षाल + क्त, प्रथमपुरुषः एकवचनम्।

उद्भावयति = उद् + भू + णिच् + लट्, प्रथमपुरुषःएकवचनम्।

नोपहस्यसे जनैः =उप + हस् + यक् + लट्, मध्यमपुरुषः एकवचनम्।

अनास्वादितविषयरसस्य = न आस्वादितः अनास्वादितः इति नञ् तत्पुरुषः । विषयस्य रसः विषयरसः इति षष्ठीतत्पुरुससमासः। अनास्वादितः विषयरसः येन सः अनास्वादितविषयरसः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य अनास्वादितविषयरसस्य।

कुसुमशरशरजर्जरिते = कुसुमशरस्य शरः इति षष्ठीतत्पुरुससमासः । तेन जर्जरिते कुसुमशरशरजर्जरिते इति तृतीयातत्पुरुषः।

उद्दामदर्पाश्वयथुस्थगितश्रवणविवराः = उद्दामा दर्पा उद्दामदर्पा इति कर्मधारयसमासः, उद्दामदर्पा एव अश्वयथवः उद्दामदर्पाश्वयथवः इति कर्मधारयसमासः । तैः स्थगितानि श्रवणविवराणि येषां ते उद्दामदर्पाश्वयथुस्थगितश्रवणविवराः इति बहुव्रीहिसमासः ।

अहडारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता = अहडार एव दाहज्वरः अहडारदाहज्वरः इति कर्मधारयसमासः । तेन मूर्च्छा अहडारदाहज्वरमूर्च्छा इति तृतीयातत्पुरुषः समासः। तया अन्धकारिता अहडारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता इति तृतीयातत्पुरुषः समासः।

५.३ कादम्बरीकथायाः परिचयः असमीयाभाषायाम्

কাদম্বৰী সংস্কৃত সাহিত্যৰ এখন প্ৰসিদ্ধ কথা গ্ৰন্থ। ইয়াৰ সৃষ্টিকৰ্তা বাণভট্ট । ইয়াৰ কাহিনী গুণাঢ্যই ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ কাহিনীৰ পৰা লোৱা হৈছে । এই গ্ৰন্থখন বাণভট্টৰ জীৱনকালত সম্পূৰ্ণ হ'ব পৰা নাছিল । তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ ভূষণভট্টই (অথবা পুলিন্দভট্টই) সেই কাম সম্পূৰ্ণ কৰি পিতৃয়ে লিখা অংশটোক 'পূৰ্বভাগ' আৰু নিজে লিখা অংশটোক 'উত্তৰভাগ' বুলি নামকৰণ কৰে ।

চমুকৈ কাদম্বৰীৰ কাহিনী এনেধৰণৰ—

ইয়াত এটা কাল্পনিক কাহিনী আছে য'ত চন্দ্ৰাপীড় আৰু পুণ্ডৰীকৰ তিনিটা জন্মৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। কাহিনী অনুসৰি এগৰাকী অতি ধুনীয়া চাণ্ডাল কন্যাই বৈশম্পায়ণ নামৰ কপৌ এটাক বিদিশা ৰজা শূদ্ৰকৰ ৰাজসভালৈ লৈ আহে । এই কপৌটোৱে মানুহৰ ভাষা কয়। ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কপৌয়ে কয় যে তেওঁৰ (কপৌৰ) মাতৃৰ মৃত্যু হৈছে আৰু তেওঁৰ পিতৃক চিকাৰীয়ে ধৰিলে আৰু জাবালী মুনিৰ শিষ্যসকলে তেওঁক আশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল। ইয়াৰ মাজতে

ৰজা চন্দ্রাপীড় আৰু তেওঁৰ বন্ধু বৈশম্পায়ণৰ কাহিনী বর্ণিত কৰিছে ঋষি জাবালিয়ে । উজ্জয়িনীত তাৰাপীড় নামৰ এজন ৰজা আছিল যাৰ শুকনাস নামৰ এজন জ্ঞানী মন্ত্রী আছিল। তাৰাপীড়ৰ পুত্র চন্দ্রাপীড় আৰু শুকনাসৰ পুত্র বৈশম্পায়ণ । দিগ্বিজয়ৰ প্রসংগত চন্দ্রাপীড়ে এখন ধুনীয়া অচ্ছোদাসৰোৱৰৰ ওচৰ পালেহি য'ত অকাল মৃত প্রেমিক পুণ্ডৰীকলৈ অপেক্ষা কৰি থকা কামপীড়িত মহাস্বেতা নামৰ এগৰাকী ধুনীয়া নাৰীক বিচাৰি পায়, মহাস্বেতাই চন্দ্রাপীড়ক নিজৰ বন্ধু কাদম্বৰীৰ কথা কৈ কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। প্রথম দেখাৰ পৰাই কাদম্বৰী আৰু চন্দ্রাপীড় পৰস্পৰৰ প্রেমত পৰিল। তেনেতে চন্দ্রাপীড়ৰ দেউতাকে তেওঁক পুনৰ মাতি পঠিয়ালে আৰু চন্দ্রাপীড়ে পত্রলেখা নামৰ পৰিচাৰিকা এগৰাকীক কাদম্বৰীৰ ওচৰত এৰি আহি উভতি আহিল। পত্রলেখায়ো কাদম্বৰী সম্পর্কীয় তথ্য প্রেৰণ কৰি চন্দ্রপীড়ক সুখী কৰি ৰাখিছিল। বাণভট্টৰ কৃতি ইমানতেই শেষ হয়।

কাহিনীভাগৰ ক্ষেত্রত বাণভট্ট বৃহৎকথাৰ ওচৰত ঋণী । সোমদেৱে ৰচনা কৰা বৃহৎকথাৰ সংস্কৃত সংস্কৰণত উপলব্ধ সোমদেৱ আৰু কামৰান্দ্রিকাৰ কাহিনী চন্দ্রাপীড় আৰু কাদম্বৰীৰ কাহিনীৰ সৈতে মিল আছে। কিন্তু শুকনাসৰ চৰিত্রায়ন, বৈশম্পায়ণ আৰু মহাশ্বেতা আদিৰ প্রেম কাহিনী বাণভট্টৰ কল্পনা । মানৱীয় আৱেগ-অনুভূতিৰ চিত্রণ আৰু প্রকৃতিৰ সৌন্দর্য্যৰ বাবে বাণভট্টই কবিৰ মাজত উচ্চ স্থান লাভ কৰিছে ।

৫.৪ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः –

- शुकनासोपदेशस्य परिचयं ज्ञातवन्तः।
- शुकनासोपदेशस्य संस्कृतानुवादं ज्ञातवन्तः।
- शुकनासोपदेशस्य असमीया-अनुवादं ज्ञातवन्तः।
- शुकनासोपदेशस्य व्याकरणटिप्पणीविषये ज्ञातवन्तः।

৫.৫ জ্ঞানাধিক্যম্

- কাদম্বরী, শ্রীকৃষ্ণমোহনশাস্ত্রী, চৌখম্বা সংস্কৃত সংস্থান , বাৰাণসী , পঞ্চম সংস্করণ বি. সং. ২০৩৮।
- সংস্কৃতসাহিত্যস্যেতিহাসঃ , দাহালঃ লোকমণিঃ , চৌখম্বা কৃষ্ণদাস অকাদমী , বাৰাণসী , ২০১৬।
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্র প্রকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫
- THE KADAMBARI OF BANABHATTA , Kashinath pandurang parab , Pandurang Jawaji , 1921

- साहित्यदर्पणः , सिंहः सत्यव्रतः , चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

✓५.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्न: १. उत्तरम्- चन्द्रापीडः तारापीडस्य पुत्रः अस्ति।

प्रश्न: २. उत्तरम्- राजा तारापीडः पुत्रचन्द्रापीडस्य राज्याभिषेकम् इष्टवान्।

प्रश्न: ३. उत्तरम्- सेवकान् ।

प्रश्न: ४. उत्तरम्- राज्याभिषेकात् पूर्वम् ।

प्रश्न: ५. उत्तरम्- शुकनासः।

प्रश्न: ६. उत्तरम्- कादम्बरी कथाग्रन्थः अस्ति ।

⍰५.७ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. लक्ष्मीमदः कीदृशः?

२. चन्द्रापीडं कः उपदिशति?

३. अनर्थपरम्परायाः किं कारणम्?

४. कीदृशे मनसि उपदेशगुणाः प्रविशन्ति?

५. लब्धापि दुःखेन का परिपाल्यते?

६. केषाम् उपदेष्टारः विरलाः सन्ति?

७. लक्ष्या परिगृहीताः राजानः कीदृशाः भवन्ति?

८. वृद्धोपदेशं ते राजानः किमिति पश्यन्ति?

९. रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(क) लक्ष्मीः ..... न रक्षति।

(ख) ..... दुःस्वप्नमिव न स्मरति ।

(ग) सरस्वतीपरिगृहीतं .....।

(घ) उपदिश्यमानमपि ..... न शृण्वन्ति ।

(ङ) अवधीरयन्तः..... हितोपदेशदायिनो गुरून् ।

(च) तथा प्रयतेथा: ..... नोपहस्यसे जनैः।

(छ) चन्द्रापीडः प्रीतहृदयो .....आजगाम ।

(ख) संक्षेपप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. प्रसङ्गसङ्गतिपूरस्सरं व्याख्या कार्या।

(क) गर्भेश्वरत्वमभिनवयोवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा।

(ख) हरति अतिमलिनमपि दोषजातं गुरूपदेशः।

(ग) विद्वांसमपि सचेतसमपि, महासत्वमपि, अभिजातमपि, धीरमपि, प्रयत्नवन्तमपि पुरुषं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति।

*****

अध्यायः ६ : कादम्बरी (साहित्यिकालोचनम्)

अध्यायस्य संरचना

६.१ उद्देश्यम्

६.२ परिचयः

६.२.१ प्रमुखगद्यकाव्यानां परिचयः

६.३.बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम्

६.४. बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्

६.५ कादम्बरीकथायाः परिचयः

६.६ कादम्बरीकथायाः काव्यिकसौन्दर्यम्

६.७ बाणभट्टस्य तत्प्रणीतकाव्यस्य च परवर्तिकाले प्रभावः

६.८ गद्यसाहित्यस्य परिचयः भेदाश्च असमीयाभाषायाम्

६.९ अध्यायात् किमवगतम्

६.१० ज्ञानाधिक्यम्

६.११ अग्रगत्याः निरूपणम्

६.१२ अभ्यासप्रश्नाः

६.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवन्तः -

- बाणभट्टविरचितग्रन्थानां परिचयं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- कादम्बरी-परिचयं प्राप्नुवन्ति।
- कादम्बरीकथायाः शैलीम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति।
- कादम्बरीकथायाः काव्यिकसौन्दर्यम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति।
- बाणभट्टस्य तत्प्रणीतकाव्यस्य च परवर्तिकाले प्रभावं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

६.२ परिचयः

भवन्तः पूर्वेषु अध्यायेषु बाणभट्टस्य तथा तत्कृतिभिस्सह परिचिताः अभवन्। अस्मिन् अध्याये कादम्बर्याः विभिन्नानि वैशिष्ट्यानि अत्र आलोच्यन्ते। अस्मिन् अध्याये कादम्बर्यां प्रयुक्तः पदानां समुचितप्रयोगः भावानाम् सञ्चारः, उपमा-श्लेष-परिसंख्या–उत्प्रेक्षा-रुपक-विरोधाभासः– समासोक्तिप्रभृतीनाम्, अलङ्काराणां स्वाभाविकसमावेशः, देशकालपात्रानुसारं भाषासन्निवेशः इत्यादीनां विषये आलोचनं भवति। अस्मिन् अध्याये प्रमुखगद्यकाव्यानां आलोचनमपि विधीयते।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न: १. _____ कवीनां निकषं वदन्ति।
उत्तरम्- ……..
प्रश्न: २. कादम्बरीकथा केन रचिता?
उत्तरम्- …….
प्रश्न: ३. बाणोच्छिष्टं _____।
उत्तरम्- …….
प्रश्न: ४. कथाख्यायिके कस्य भेदौ स्तः ?
उत्तरम्

६.२.१ प्रमुखगद्यकाव्यानां परिचयः

प्रमुखगद्यकाव्यानां परिचयः अधः उल्लिख्यते —

१. वासवदत्ता — गुणाढ्यस्य बृहत्कथाम् आधारीकृत्य सुबन्धुः वासवदत्ता इति गद्यग्रन्थं विरचितवान्। अस्मिन् ग्रन्थे कन्दर्पकेतु-वासवदत्तयोः प्रणयकथा वर्णिता अस्ति।

२. दशकुमारचरितम् — गद्यकविदण्डिना विरचितं दशकुमारचरितम् इति ग्रन्थः त्रिषु खण्डेषु विभक्तो वर्तते। तद्यथा – पूर्वपीठिका , दशकुमारचरितम् , उत्तरपीठिका चेति। पूर्वपीठिकायां पञ्चोच्छ्वासाः सन्ति , दशकुमारचरिते अष्टोच्छ्वासाः सन्ति , उत्तरपीठिकायाम् एक उच्छ्वास अस्ति। पूर्वपीठिकायाः पञ्चोच्छ्वासेषु अवन्तीसुन्दर्याः कथावस्तु वर्णितम् अस्ति , मध्यभागस्य अष्टोच्छ्वासेषु राजकुमाराणां चरित्रवर्णनम् अस्ति , तथा उत्तरपीठिकायाः एकस्मिन् उच्छ्वासे कुमारद्वयस्य वर्णनं समुपलभ्यते।

३. कादम्बरी— कादम्बर्याः वर्ण्यविषयः गुणाढ्यस्य बृहत्कथातः संगृहीतः । अस्यां कथायां जन्मत्रयस्य वर्णनं प्राप्यते । अस्य नायकः प्रथमजन्मनि चन्द्रमाः , द्वितीयजन्मनि चन्द्रापीडः , तृतीयजन्मनि शूद्रकः जातः । प्रथमजन्मनः पुण्डरीकः , द्वितीयजन्मनि वैशम्पायनः , तृतीयजन्मनि शुकः सञ्जातः । अस्यां कथायां भागत्रयं वर्तते । तद्यथा – कथामुखः , पूर्वभागः , उत्तरभागश्च ।

४. हर्षचरितम् — अष्टोच्छ्वासेषु विभक्तं हर्षचरितम् इति एक आख्यायिकाग्रन्थो वर्तते । ग्रन्थोऽयं बाणभट्टेन विरचितः । अस्य ग्रन्थस्य प्रारम्भे एकविंशतिसंख्यकश्लोकेषु भगवतः शिवस्य देव्याः पार्वत्याश्च वन्दनं विधीयते । तदनन्तरं संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखकवीनां तथा ग्रन्थानां स्तुतिः परिलक्ष्यते । प्रथमोच्छ्वासे बाणः स्वस्य वर्णनं मित्रवर्णनं च विदधाति । त्रयाणाम् उच्छ्वासानां पश्चात् असौ हर्षचरितकथायाः प्रारम्भं करोति ।

५. शिवराजविजयः—शिवराजविजयस्य रचकः अम्बिकादत्तव्यासः आधुनिकसाहित्यिकेषु अग्रगण्योऽस्ति । शिवराजविजयस्य कथानकः धाराद्वयेन प्रवाहितो दृश्यते । एकतः महाराष्ट्रस्य अधीश्वरशिवाजीत्याख्यस्य वीरस्य अपरतश्च नायकस्य रघुवीरसिंहस्य वर्णनं परिलक्ष्यते । कथानकोऽयं त्रिषु विरामेषु विभक्तोऽस्ति। प्रत्येकेषु विरामेषु चत्वारो निश्वासाः सन्ति । पाञ्चालीरीत्यां विरचिते शिवराजविजये क्वचित् समासबहुलपदानां प्रयोगः परिलक्ष्यते ।

६. मन्दारमञ्जरी— मन्दारमञ्जरी विश्वेश्वरपाण्डेयवर्येण विरचितो भवति । अस्मिन् ग्रन्थे बाणभट्टस्य कादम्बरीग्रन्थ इव पूर्वभागः उत्तरभागश्च इति भागद्वयं प्राप्यते । कथ्यते यत् कादम्बरीग्रन्थस्य पूर्वभागः विश्वेश्वरपाण्डेयवर्येण निर्मितः तथा उत्तरभागः तस्य शिष्यैः निर्मितः । राजशेखरमलयवत्योः पुत्रस्य चित्रभानोः तथा चन्द्रकेतुचन्द्रलेखयोः सुतायाः मन्दारमञ्जर्याः प्रणयकथा अस्मिन् ग्रन्थे वर्णिता अस्ति ।

७. गद्यचिन्तामणिः — गद्यचिन्तामणिग्रन्थस्य रचकः अस्ति वादीभसिंहः । महाराजस्य जीवन्धरस्य जीवनाधारिते गद्यचिन्तामणिग्रन्थे एकादशलम्भकाः सन्ति । गद्यचिन्तामणिः एका आख्यायिका अस्ति । अस्य उपजीव्यमस्ति गुणभद्रकृतम् उत्तरपुराणम् ।

८. तिलकमञ्जरी — तिलकमञ्जरी धनपालेन विरचिता वर्तते । उज्जयिन्याः निवासी सर्वदेवस्य पुत्रः धनपालः मुंजराज्ञः सभाकविः आसीत् । कादम्बर्याः शैल्यां विरचितायां तिलकमञ्जर्यां तिलकमञ्जर्याः समरकेतोश्च प्रणयकथा वर्णिता अस्ति।

९. प्रबन्धचिन्तामणिः — चन्द्रप्रभमुनेः शिष्यस्य मेरुतुङ्गाचार्यस्य कृतिः प्रबन्धचिन्तामणिः इति ग्रन्थः एकादशप्रबन्धेषु निबद्धोऽस्ति । प्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थे प्रसिद्धानाम् ऐतिहासिकविदुषां कवीनाम् आचार्याणां च वर्णनं वर्तते ।

१०. प्रबन्धकोशः— प्रबन्धकोशः इति ग्रन्थः राजशेखरसूरिणा विरचितो वर्तते । राजशेखरसूरिः चतुर्दशशताब्देः कविः आसीत् । अनेन विरचितः प्रबन्धकोशः इति ग्रन्थः चतुर्विंशतिप्रबन्धः इत्याख्यया अपि अभिधीयते । अनेन नामकरणेन एव ज्ञायते यत् अस्मिन् ग्रन्थे चतुर्विंशतिसंख्याकानां महापुरुषाणां जीवनवृत्तान्तं वर्णितमस्ति ।

११. वेमभूपालचरितम् — वत्सगोत्रीयः वामनभट्टबाणः वेमभूपालचरितमिति ग्रन्थं विरचितवान्। अस्मिन् ग्रन्थे वेमभूपालस्य यशोगानमेव वर्ण्यविषयः अस्ति।

असौ नलाभ्युदयकाव्यं , रघुनाथचरितम् इति महाकाव्यम् , पार्वतीपरिणयनाटकं , शब्दचन्द्रिका शब्दरत्नाकरश्चेति कोशग्रन्थद्वयं विरचितवान्।

६.३ बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम्

बाणभट्टो गद्यकाव्यस्य सम्राट् अस्ति। अस्य गद्यशैली गद्यकवीनां कृते आदर्शो वर्तते। असौ गद्यस्य समस्तगुणान् परित्यज्य पाञ्चालीशैल्यां गद्यकाव्यं निर्माति। असौ पाञ्चालीशैलीप्रयोगे तादृशो निपुण आसीत् यत् सर्वे पाठकाः बाणभट्टं प्रति नतमस्तकाः अभवन्। असौ कलापक्ष-भावपक्ष-अर्थगौरवादिषु सिद्धहस्त आसीत्। कादम्बरीकथायाः शुकनासोपदेशे राजकुमारं प्रति मन्त्रिणा शुकनासेन पाञ्चालीरीत्यां प्रदत्त उपदेशः निश्चयेन प्रशंसनीयो वर्तते। बाणभट्टः लक्ष्म्याः वर्णनप्रसङ्गे उल्लिखति — ' लब्धापि दुःखेन पाल्यते। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। '

इत्थं बाणभट्टः स्वकाव्ये अल्पसमासप्रयोगेन पाञ्चालीरीतेः अलौकिकसौन्दर्यं निरूपयति। चरित्रचित्रणे सजीवताम् आनेतुं तथा प्रभावशीलताम् उत्पादयितुं बाणभट्टः समासबहुल-ओजोगुणयुक्तशैल्याः स्थाने स्थाने आश्रयं गृहीतवान्। तथैव अन्यत्र लघुलघुवाक्यानां प्रयोगं विधाय असौ स्वशैलीं प्रभावोत्पादिनीं सशक्तां च कृतवान्। असौ कादम्बर्याम् अटवी-सन्ध्यावर्णने दीर्घसमासानां प्रयोगं विदधाति। तथैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां प्रयोगं विदधाति। बाणस्य लेखनशैल्यां पाञ्चालीरीतेः सुन्दरं निदर्शनं समुपलभ्यते। यथा —

शब्दार्थयोः समोगुम्फः पांचालीरीतिरिष्यते।
शिलाभट्टारिका वाचि बाणोक्तिषु च सा यदि॥

वर्ण्यविषयस्य अनुरूपं पदविन्यासःअर्थात् यथा अर्थः तथा शब्दः इति पाञ्चालीरीतेः प्राणो वर्तते। घनघोरवन इव वर्ण्यविषयः भवति चेत् कवेः वाणी अपि उत्कृष्टपदावल्या मण्डिता स्यात्। यदि तत् कामिनीनां लावण्यरूपचित्रणं भवति तर्हि कवेः पदविन्यासः नितान्तललितः तथा कमनीयः स्यात्। शब्दोपरि अखण्डसाम्राज्यं कवेः बाणभट्टस्य विशेषता वर्तते। त्रिलोचनकवेः दृष्टौ बाणस्य रसभावयुतकवितायाः प्राक् अन्यकवीनां रचना केवलं चपलतामात्रं भवति।

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः।
भवेत् कविकुरंगाणां चापलं तत्र कारणम्॥

बाणः रससिद्धः कविः अस्ति। शृंगाररसः बाणस्य प्रियः अस्ति। तस्य रचनायां प्रकृतेः ममनोरमं वर्णनं , मनोभावानाम् मार्मिकविवेचनं च विधीयते। बाणः दीर्घसमास-अल्पसमास-समासरहितैः पदैः प्रत्येकमपि वर्णनं विदधाति। भावभाषयोः सुन्दरसमन्वय एव बाणस्य विशेषत्वं वर्तते।

६.४ बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्

संस्कृतसाहित्यस्य महाकविषु बाणभट्टः अप्रतिद्वन्द्वी आसीत् । सः कवीनां कविः, लेखकानां लेखकः भारतीयविद्वद्भिः सः बहु प्रशंसितः अस्ति । विद्वांसः अङ्गीकृतवन्तः यत्--'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ' इति। अर्थात् जगति सर्वं वस्तु बाणेन उच्छिष्टं स्पृष्टं वा । लोके तादृशं किमपि नास्ति यत् तस्य कृतिषु न वर्णितम्। तस्य सर्वेऽपि साहित्यकृतयः सर्वविषयाणां कुशलवर्णनं प्रतिबिम्बयन्ति । बाणभट्टः वर्णनसम्राट् आसीत् । तस्य विषयवर्णनपद्धतिः अतुलनीया अस्ति । सः कस्यापि वस्तुनः साधारणवर्णनस्य पक्षपाती नास्ति । कवेः मनः किमपि नूतनं प्रस्तोतुं, किमपि असाधारणं विचित्रं वा वर्णयितुम् उद्विग्नं दृश्यते । एतत् चिन्तनं , एषा व्याकुलता च तं अविस्मरणीयकथां वर्णयितुं साहाय्यं करोति । कथावर्णनावसरे सः भविष्यति किं भविष्यति इति वक्तुं त्वरितगतिं नाङ्गीकरोति , सः स्वस्य लेखनकार्यं मन्दं चालयति। घटनानां वर्णनमेव कथा उच्यते । परन्तु बाणभट्टः क्षणं क्षणं भाषाचित्राङ्कणं कृत्वा स्वकथानां निर्माणं कृतवान् । अत एव तस्य कार्यं गतिशीलं नास्ति यथा कादम्बरीकथाग्रन्थस्य उज्जयिनीवर्णनप्रसङ्गे 'अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता..... उज्जयिनी इति नाम नगरी' इति अस्मिन् गद्यांशे लेखकस्य मुख्यम् उद्देश्यमस्ति अवन्तिदेशे उज्जयिनी इति नगरम् आसीत् इति पाठकेभ्यः सूचनाप्रदानम् । किन्तु बाणभट्टः उज्जयिनीवर्णनम् 'अस्ति' इति पदेन आरभते , ततः नगरस्य अनेकविशेषणानां प्रयोगं करोति । बहु पश्चात् वक्ष्यमाणं नगरं उज्जयिनी इति कथयति। एवं च अतिदीर्घसमासगद्यस्य प्रयोगेन, बहुविशेषणानां प्रयोगेन च बाणभट्टस्य वर्णनं बहु मन्दं गच्छति। कवेः रवीन्द्रनाथटैगोरदेवस्य मतानुसारं 'यदा अन्ये लेखकाः घटनाभिः कथां कथयन्ति तदा बाणः रेखाचित्रैः कथयति। बाणभट्टः स्वस्य कृतिषु पात्राणां प्रस्तुतीकरणे अपि निपुणः अस्ति । तस्य कृतिषु राजा-राज्ञी, राजकुमार-राजकुमारी, मन्त्री, तपस्वी,अप्सरा इत्यादीनि चरित्राणि चित्रितानि सन्ति । यद्यपि सः एतानि पात्राणि न्यूनाधिकं रूढिगतरूपेण प्रस्तुतं करोति तथापि पात्राणि स्वव्यक्तित्वेन महान्ति भवन्ति । बाणभट्टः स्वजीवने विभिन्नेषु कालेषु अनेकस्थानेषु यात्रां कृतवान् । अस्यां यात्रायां सः बहु अनुभवं प्राप्तवान् । सः अनेकेषां जनानां सम्पर्कम् अपि प्राप्तवान् । सः मानवस्वभावं बहु निकटतया अवलोकयति स्म । अत एव सः स्वकृतिषु प्रयुक्तानां पात्राणां सजीवचित्रणे निपुणत्वम् आप्नोति । काव्यस्य आत्मा रसः। बाणभट्ट अपि स्वकृतिषु रसस्य आवश्यकतां नोपेक्षते । तस्य हर्षचरितम् कादम्बरी चेत्यनयोः प्रसिद्धयोः ग्रन्थयोः प्रायः सर्वे रसाः सन्ति । कादम्बरी कथा शृङ्गाररसप्रधाना अस्ति । तदतिरिक्ताः अन्ये रसाः अपि अस्मिन् ग्रन्थे समानरूपेण रमणीयाह्लादप्रदायकाः सन्ति । तथा च 'हर्षचरितम्' इत्यस्य मुख्यविषयः वीर इति । अस्मिन् काव्ये नानापात्राणाम् अद्भुतः संयोगः अस्ति । बाणभट्टस्य कृतिषु प्रकृतेः अनेकानि सुन्दराणि वर्णनानि सन्ति । सः पाठकस्य समक्षं सजीवं स्वाभाविकं वर्णनं प्रस्तोतुं सर्वदा प्रयतते । हर्षचरितम् कादम्बरी चेति काव्यद्वये सः नदीनां, वृक्षाणां, नगराणाम्, आश्रमाणां, प्रभातस्य सायंकालस्य च अद्वितीयचित्रणं विदधाति । प्रकृतिस्त्रीपुरुषाणां सौन्दर्यं विस्तरेण वर्णयति । प्रकृत्या सह

मनुष्यस्य सम्बन्धः अतीव आध्यात्मिकः शाश्वतः च इति अपि सः स्वरचनानां माध्यमेन प्रकटितवान् । नानालङ्कारप्रयोगद्वारा प्रकृतेः विविधतत्त्वानां चित्रणद्वारा सः वृक्षाणां पशूनां पक्षिणां च यत् वर्णनं विदधाति तत् अद्वितीयम् अस्ति । बाणभट्टः स्वस्य कृतिषु पात्राणां समुचितं संयोजनं दर्शयति । यथा 'रक्तवर्णस्य' कृते भिन्न-भिन्न-कालेषु भिन्नानां पर्यायवाचिशब्दानां विशेषणानां वा प्रयोगं करोति । यथा - पद्मरागपाटलः, प्रतापलाक्षरहितः,गजरोधिरविद्रुमः, पाटलः, तथा च शुक्लवर्णस्य वर्णनार्थं न केवलं श्वेतः धवलः चेति शब्दद्वयं प्रयुङ्क्ते, अपि तु हंसचित्तं , जरथमृणालः, दण्डधवलः, मुक्ताफलधवलः , अमृतफेनः च इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगं विदधाति। बाणस्य शब्दसम्भारस्य प्रचुरत्वं यथार्थतया आश्चर्यजनकम् अस्ति। तस्य शब्दावलीविषये गहनं ज्ञानम् आसीत् इति भाति । सः स्वग्रन्थेषु सामान्यशब्दानां प्रयोगं करोति तथा च अप्रचलितानां दुर्लभशब्दानां प्रयोगं करोति । तस्य काव्यं कोशानां निधिः इव सन्ति। संस्कृतभाषायां बहुप्रवीणः बाणः अनेकान् शब्दान् समानार्थस्य बोधनाय प्रयुक्तवान् । यथा - 'निनाद' (अर्थात् ध्वनिः) इत्यस्य शब्दस्य प्रायः सर्वान् समार्थकान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते असौ । यथा - ध्वनिः, रणितः , नादः , रसितः , घर्घरः , झङ्कारः, झण्झणः , कोलाहलः ,रवः ,केङ्कारः , शब्दः , निःस्वनः, विरुतः कलकलः , हुङ्कृतः, क्वनितः, गर्जित , कूजितः, टङ्कारः , स्वनः , ह्लादः , चीत्कृतः , आक्रन्दितः । तथा च भगवतः शिवस्य वर्णनार्थं ये केचन शब्दाः प्रयुक्ताः ते यथा - हरः , ईशानः, पशुपतिः, शम्भुः, शेखरः, शितिकण्ठः, महाकालः, महेश्वरः, पिनाकी, नीलकण्ठः, स्थाणुः, विरुपाक्षः, धुर्जटिः,, प्रमथनाथः, त्रिलोचनः, त्रिपुरारिः, गौरीनाथः, शङ्करः, त्रिनयनः, कामजितः, शुलपाणिः इत्यादयः।

संक्षेपेण बाणभट्टः सर्वेश्वरः आसीत् । सः स्वस्य कृतिषु जगतः प्रायः सर्वं वर्णयति । अतः तस्य विषये सम्यक् उक्तम्--- 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ' इति।

६.५ कादम्बरीकथायाः परिचयः

बाणभट्टः गद्यकाव्यस्य विशिष्टः कविर्विद्यते । अनेन विरचिता हर्षचरितम् इति आख्यायिका कादम्बरीकथा च अतिप्रसिद्धा वर्तते । पदानां समुचितप्रयोगः भावानाम् सञ्चारः, उपमा-श्लेष-परिसंख्या–उत्प्रेक्षा-रूपक-विरोधाभासः– समासोक्तिप्रभृतीनाम्, अलङ्काराणां स्वाभाविकसमावेशः, देशकालपात्रानुसारं भाषासन्निवेशः, पाञ्चालीरीतिश्च कादम्बरीं विहाय अन्यत्र नावलोक्यते । अत्र राज्ञः शूद्रकस्य वर्णनम्, चाण्डालकन्यावर्णनम्, जाबालिवर्णनम्, विन्ध्याटवीवर्णनम्, महाश्वेतावर्णनम्, आच्छोदसरोवरवर्णनम्, चन्द्रापीडस्य दिग्विजयवर्णनमित्यादीनि मनोरमाणि वर्णनानि, वीक्ष्य केनचित् उक्तम्- वाणी बाणो बभूव । गद्यकाव्येषु कादम्बर्याः सर्वोत्तमं स्थानम् अस्ति । शास्त्रीयपाण्डित्यदृष्ट्या विषयाणां व्यापकतायाश्च दृष्ट्या कथाग्रन्थोऽयं प्रसिद्धो वर्तते । कादम्बरी बाणस्य सर्वेत्कृष्टा रचनाऽस्ति । अस्याः कथा कौतूहलपूर्णा अस्ति । पठनसमये पाठकानां कौतूहलमुत्तरोत्तरं वर्धते एव । बाणस्य सर्वोत्कृष्टां शैलीं परिलक्ष्य एव केचन विद्वांसः बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् इति उल्लिखन्ति ।

६.६ कादम्बरीकथायाः काव्यसौन्दर्यम्

'कादम्बरी' बाणभट्टस्य सर्वश्रेष्ठा कृतिः वर्तते । गद्यसाहित्यस्य उद्याने कादम्बरी अतुलनीया दृश्यते । कवेः बहुमुख्यप्रतिभायाः अद्भुतम् उदाहरणम् अस्ति । कवे अवलोकनशक्तिः, विस्तृतः अनुभवः, कथनकौशलं च कादम्बरीकथाग्रन्थस्य पाठकानां मध्ये सर्वजनसमादृताः वर्तन्ते । प्रत्येकं वर्णनं पाठकस्य हृदयं स्पृशति। कादम्बरी इत्यस्य मुख्यं कथानकम् अस्ति - कादम्बर्याः चन्द्रापीडस्य च तथा महाश्वेतायाः पुण्डरिकायाश्च प्रेमकथा अस्ति । अस्य मुख्यः रसः शृङ्गाररसः अस्ति । अनेन रसेन तु अन्येषां रसानाम् अपि स्फुरणं परिलक्ष्यते। सम्भोगशृङ्गारस्य मुख्यतया द्वौ प्रकारौ स्तः — सम्भोगशृङ्गारः विप्रलम्भः शृङ्गारः च । शृङ्गाररसस्य उभौ प्रकारौ एव कदम्बर्यां व्यज्येते । अच्छोदसरोवरस्य तटे पुण्डरीकामहाश्वेतयोः दर्शनं, परस्परं प्रति आकर्षणम्,स्पर्शसुखम् इत्यादिषु सम्भोगशृङ्गारस्य प्रयोगः दृश्यते । कादम्बरीचन्द्रापीडयोः प्रथमदर्शनस्य वर्णनप्रसङ्गे अपि अस्य रसस्य समुद्भवः परिलक्ष्यते । परन्तु अस्य रसस्य वर्णने अपि अश्लीलतायाः सङ्केतः नास्ति । कादम्बर्यां विप्रलम्भश्रृङ्गारस्य वर्णनमपि रोचकम् अस्ति । अच्छोदसरोवरस्य तटे प्रथमवारं पुण्डरीकं दृष्ट्वा महाश्वेता स्वप्रासादं प्रति प्रत्यागतवती । अथ पुण्डरीकं स्मृत्वा महाश्वेतायाः मनसः चञ्चलावस्थायाः वर्णनं विप्रलम्भशृङ्गारं स्पष्टतया प्रतिबिम्बयति। अपरपक्षे चन्द्रापीडस्य प्रस्थानानन्तरं मदनार्तायाः कादम्बर्याः अवस्था अपि अस्य रसस्य सुन्दरमव उदाहरणम् अस्ति । प्रेम्णः रत्याः वा दशावस्थाः अलङ्कारकाः उल्लिखन्ति । विश्वनाथकविराजः तस्य 'साहित्यदर्पणः ' इति काव्यशास्त्रस्य तृतीयपरिछेदे उल्लिखति यत् —

अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाश्च ।
उन्मद्योऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशाऽत्र कामदशाः ॥

अर्थात् अभिलाषः , चिन्ता , स्मरणः, गुणकीर्तनः , उद्वेगः , प्रलापः , उन्मादः , व्याधिः , जडता ,मृत्यु च एताः दश कामावस्थाः । संस्कृतसाहित्ये प्रायः मृत्युः मरणावस्था वा न वर्ण्यते । परन्तु बाणभट्टः कादम्बरीग्रन्थे अस्याः दशमावस्थायाः चित्रणं करोति । महाश्वेताविियोगं सोढुम् असमर्थः पुण्डरीकः मृतः । तथा चन्द्रापीडस्य विरहेन कादम्बर्याः सन्तप्तावस्थायां व्याधिः समागता । एतस्य निवारणाय हिमगृहस्ण व्यवस्था विहिता । अयं रोगः कार्यावस्थायाः अष्टमः चरणः अस्ति । इत्थं शृङ्गाररसस्य सुन्दरं उदाहरणम् अस्ति कादम्बरी ग्रन्थः। कादम्बरीग्रन्थे यद्यपि शृङ्गारः मुख्यरसत्वेन स्थानम् आप्नोति तथापि अन्ये रसाः समानरूपेण प्रमुखाः सन्ति ।

६.७ बाणभट्टस्य तत्प्रणीतकाव्यस्य च परवर्तिकाले प्रभावः

संस्कृतसाहित्यस्य कवीनां कृतिषु बाणभट्टस्य प्रबलः प्रभावः अस्ति । तस्य कृतयः बीजानि इव दृश्यन्ते, विशेषतः बाणभट्टस्य उत्तरकवीनां कृते । वस्तुतः बाणभट्टस्य कृतिषु रचनासु वा तादृशं किमपि वस्तु

नावशिष्टं यत् परवर्तिनां कवीनां रचनासु न वर्णितम् , अत एव संस्कृतजगति 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' अर्थात् लोकस्य सर्वाणि वस्तुनि बाणभट्टेन स्पृष्टानि इति समीचीनतया उक्तम् । बाणानुसरणं कुर्वतां कवीनां कृतीषु किमपि विशेषनूतनत्वं न लभ्यते। विषये अस्मिन् गद्यकारस्य सुबन्धोः नाम वक्तुं शक्यते । सुबन्धुम् अनेके समीक्षकाः बाणस्य पूर्ववर्ती इति स्थापयितुम् इच्छन्ति । यतो हि बाणः तस्य रचनायां वासवदत्ता इति ग्रन्थस्य उल्लेखं विदधाति । सुबन्धुः 'वासवदत्ता' इत्याख्यं गद्यकाव्यं विरचितवान् । किन्तु बाणोक्ता वसवदत्ता न सुबन्धुकृता 'वसवदत्ता'। वार्तिककारः कात्यायन अपि वासवदत्त-उदयनयोः कथाम् आश्रित्य 'वासवदत्ता' इति ग्रन्थं विरचितवान् । अयं ग्रन्थः बाणभट्टस्य काले वर्षे उपलभ्यते स्म । परन्तु अधुना विलुप्तो जातः । एतदतिरिक्तं सुबन्धुना स्वस्य कृत्यां बाणस्य कादम्बरी इत्यस्य कथाग्रन्थस्य अनेकाः घटनाः अनुकृताः दृश्यन्ते । अतः सुबन्धुना विरचिता 'वासवदत्ता' इति गद्यकाव्यम् बाणभट्टेन प्रभावितम् इति अनुमीयते । दण्डी, त्रिविक्रमभट्टः, सोमदेवः, सोड्ढलः, अम्बिकादत्तव्यासः च प्रारम्भिकाः गद्यकाराः बाणभट्टम् आदर्शरूपेण मन्यन्ते । अतः तेषां कृतिषु बाणस्य स्पष्टः प्रभावः दृश्यते । श्रीहर्षस्य 'नैषधचरितम्' इति काव्ये अपि बाणभट्टस्य कादम्बरीकथाग्रन्थस्य प्रभावः परिलक्ष्यते । तदतिरिक्तं विद्वांसः बाणभटस्य विशालसाहित्यकार्याणां कृते अनेकप्रशंसाम् कुर्वन्ति । बाणभट्टस्य कृते नैकप्रशस्तयः लिखिताः। सोड्ढल 'उदयसुन्दरीकथा' इत्याख्ये काव्ये बाणभट्टः 'सर्वेश्वरः' इति निर्दिशति । यथोच्यते तत्र — 'रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वयमानतोऽस्मि ।'अर्थात् कालिदासः 'रसेश्वरः' उच्यते तथा बाणः 'सर्वेश्वरः' इति । गोवद्धनाचार्यः 'आर्यसप्तशति' इत्याख्ये ग्रन्थे बाणभट्टं मूर्तिमयसाहित्यप्रतिभा इति वर्णयति । यथा--

जटा शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाहवागच्छामि।
प्रागलव्यमधिकामापदुंवाणी बाणो बभुवेति।।

श्लोकार्थः- 'यथा प्रथमं शिखण्डीनी भूत्वा ततः शिखण्डी अभवत्, अतः सम्भवतः प्रकाशस्य आधिक्यलाभाय वाणी (साहित्यलेखनस्य प्रतिभा) एव बाणः सञ्जातः । अनेके संस्कृतविद्वांसः सन्ति ये बाणभटस्य साहित्यकृतिम् प्रशंसन्ति । एतादृशाः उत्साहवर्धकाः मन्तव्याः बाणभट्टं समुचितसम्मानं प्रदत्तवन्तः । तथा असौ विश्वसाहित्ये सर्वजनसम्मानितत्वेन कवित्वेन स्थापितः ।

६.८ गद्यसाहित्यस्य परिचयः भेदाश्च असमीयाभाषायाम्

গদ্ ধাতুৰ লগত য়ৎ প্রত্যয় যোগ কৰিলে গদ্য শব্দ নিষ্পন্ন হয় । ভাৱৰ অভিব্যক্তিৰ প্রক্রিয়াই হ'ল গদ্য । গদ্য শব্দৰ কাব্যশাস্ত্রীয় স্বৰূপো পোৱা যায় । যেতিয়া গদ্যত কাব্যশাস্ত্রীয় সিদ্ধান্তৰ সমাৱেশ ঘটে , তাৰ পিছৰ পৰাই গদ্যকাব্যৰ সৃষ্টি ও অতি কষ্টকৰ হৈ পৰে । অষ্টম শতাব্দীৰ পিছত গদ্য কাব্যৰ সৃষ্টি মানেই হ'ল অসাধাৰণ পাণ্ডিত্যৰ প্রদর্শন । সেয়েহে কোৱা হয় যে - গদ্য কবীনাং নিকষং বদন্তি । সংস্কৃত ভাষাত গদ্য কাব্যৰ অন্যতম স্থান আছে । সাধাৰণতে গদ্য কাব্যক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি । প্রথমতে প্রাচীন সংস্কৃত গদ্য সাহিত্য, দ্বিতীয়তে আধুনিক সংস্কৃত গদ্য

সাহিত্য । প্রাচীন সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যত সুবন্ধুৰ বাসবদত্তা হ'ল প্রথম সৃষ্টি। কবিৰ গদ্যত উপমা উৎপ্রেক্ষা ইত্যাদি অলংকাৰৰ ব্যৱহাৰে কাব্যৰ সৌন্দর্য দুগুণ বৃদ্ধি কৰিছে । তথা শ্লেষ আদি অলংকাৰৰ সংযোজনে কবিৰ গদ্যত চমৎকাৰৰ সৃষ্টি কৰিছে । সুবন্ধুৰ পিছত বাণভট্টৰ কাদম্বৰী হ'ল অদ্বিতীয় ৰচনা ।বাণভট্টই কাদম্বৰী গ্ৰন্থত যেনেধৰণৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ প্রস্তুত কৰিছে তাৰ কাৰণ আজিও কবিসমাজে তেওঁৰ প্রশংসা কৰে । বর্ণনীয় বিষয় অনুসৰি শব্দৰ প্রয়োগ কৰাই হৈছে বাণভট্টৰ বৈশিষ্ট্য । অর্থৰ নতুনত্ব , স্বভাবোক্তিৰ চাৰুতা , শ্লেষৰ স্পষ্টতা , অক্ষৰৰ বন্ধন কাদম্বৰী গ্ৰন্থৰ বৈশিষ্ট্য । যেনে — 'ক্রমেণ চ কৃতং মে বপুষি বসন্ত ইব মধুমাসেন , মধুমাস ইব পল্লবেন , নবপল্লৱ ইৱ কুসুমেন , কুসুম ইৱ মধুকৰেণ , মধুকৰ ইৱ মদেন , মদ ইৱ নবযৌৱনেন পদম্ । ' তেনেদৰে পৰিসংখ্যা অলংকাৰৰ চাৰুতা বাণভট্টৰ গদ্যৰ অন্য এক বৈশিষ্ট্য। প্রাচীন গদ্য সাহিত্যত প্রণয় বর্ণনা , ৰজাসকলৰ গুণ তথা যশস্যাৰ বর্ণনা অধিক পৰিলক্ষিত হয় । কিন্তু আধুনিক গদ্য সাহিত্যত কবিয়ে সামাজিক ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ বর্ণনা , স্বতন্ত্রতা সংগ্রাম ৰ বর্ণনা ইত্যাদিৰ বর্ণনা অধিকভাৱে কৰা দেখা যায় । আধুনিক গদ্য সাহিত্যত অনেক বর্ণনীয় বিষয়ৰ সমাবেশ ঘটা দেখা যায়। গদ্য সাহিত্যৰ কথা , লঘু কথা , উপন্যাস , যাত্রা সাহিত্য , জীৱনবৃত্তৰ বর্ণনা ইত্যাদি বিভিন্ন ভাগ দেখিবলৈ পোৱা যায় । আধুনিক গদ্য সাহিত্যত কথা , লঘু কথাৰ প্রাধান্য থাকে । একবিংশ শতিকাৰ অন্তিম দশকত সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যত লঘুকথা ৰচনাৰ প্রয়াস কৰা হয় । সর্বপ্রথম শিৱৰাজবিজয়কাৰ অম্বিকাদত্ত ব্যাসদেৱে এই প্রচেষ্টা হাতত লয় । তেওঁ ৰচনা কৰা ৰত্নাষ্টক নামৰ কথাসংগ্রহত হাস্যৰস প্রধান আৰু উপদেশমূলক আঠটা কথাৰ সংকলন দেখা পোৱা যায় ।

সাহিত্যদর্পন শীর্ষক গ্রন্থখনত আচার্য বিশ্বনাথে কাব্যৰ স্বৰূপ বর্ণনাৰ প্রেক্ষাপটত কাব্যৰ দুটা ভেদ প্রদর্শন কৰিছে। দৃশ্য কাব্য আৰু শ্রব্য কাব্য দৰে দৃশ্য কাব্যত নাটক, প্রহসন আদি ৰূপক আৰু উপৰূপকৰ বিষয়ে বিতংভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে । তেওঁ পুনৰ শ্রব্য কাব্যৰ দুটা ভেদ দাঙি ধৰিছে। যেনে - গদ্য কাব্য আৰু পদ্য কাব্য । গদ্য কাব্যৰ পৰিভাষা তেওঁ এনেদৰে প্রকাশ কৰিছে — বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যং । তথা গদ্যৰ চাৰিটা ভেদ প্রকাশ কৰিছে । সেয়া হল — মুক্তক , বৃত্তগন্ধি , উৎকলিকাপ্রায় আৰু চূর্ণক । সাহিত্যদর্পণৰ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদত কোৱা আছে —

বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যং মুক্তকং বৃত্তগন্ধি চ ।
ভবেদুৎকলিকাপ্রায়ং চূর্ণকং চ চতুর্বিধম্ ।।

এই ভেদ সমূহ ৰচনাশৈলী , সমাসশৈলী , পদ সন্নিৱেশ আদিৰ আধাৰত কৰা হৈছে ।

১. মুক্তক - গদ্যৰ প্রথম ভেদ হ'ল মুক্তক । অসমসস্ত পদৰ দ্বাৰা মুক্তক গদ্যৰ ৰচনা কৰা হ'ল । লঘু পদ আৰু লঘু বাক্যৰ দ্বাৰা মণ্ডিত তথা সৰল আৰু সৰস পদাৱলীযুক্ত ৰচনাই হ'ল মুক্তক গদ্য । যেনে - গুৰুর্বচসি পৃথুৰসি। অর্থাৎ বাণীত যাৰ গুৰুতা থাকে সেয়া পৃথুৰ সমান শক্তিশালী হয়।

২. বৃত্তগন্ধি- বৃত্তস্য গন্ধো যস্মিন্ স: বৃত্তগন্ধি: । বৃত্ত মানে হৈছে ছন্দ , আৰু গন্ধ শব্দৰ অর্থ হল প্রতীতি। বৃত্তগন্ধি গদ্যৰ এনেকুৱা এটা ভেদ য'ত বৃত্তাংশ বিভিন্ন স্থলত পোৱা যায় । যেনে 'সমৰকণ্ডুলনিবিড়ভুজদণ্ডকুণ্ডলীকৃতকোদণ্ডশিংজিনীটংকাৰোজ্জাগৰিতৱৈৰীনগৰ' প্রস্তুত বৃত্তগন্ধিৰ উদাহৰণত 'কুণ্ডলীকৃতকোদণ্ড' এই অংশ অনুষ্টুপ্ ছন্দৰ এটা চৰণত সংঘটিত হৈছে । দ্বিতীয়তে 'সমৰকণ্ডুল' এই অংশৰ প্রাক্ ভাগত দুটাকৈ অক্ষৰ থাকিলে এই অংশটো ও অনুষ্টুপ্ ছন্দৰ এটা চৰণক পূৰণ কৰিলেহেতেন ।

৩. উৎকলিকাপ্রায় - গদ্যৰ তৃতীয় ভেদটো হ'ল উৎকলিকাপ্রায় । গদ্যৰ এই ভাগটো দীর্ঘ সমাসবদ্ধ হয়। যেনে- 'অণিসবিসুমৰণিসিদসৰসবিসৰবিদলিদসমৰপৰিগদপৰৰপৰৰল' ইথি প্রস্তুত গদ্যাংশত দীর্ঘ সমাসযুক্ত পদ পৰিলক্ষিত হয় । এনেধৰণৰ দীর্ঘ সমাসযুক্ত পদ উৎকলিকাপ্রায়গদ্যত দেখা পোৱা যায় ।

৪. চূর্ণক - গদ্যৰ চতুর্থ ভেদ হ'ল চূর্ণক । যি গদ্য শৈলীত অল্প সমাসযুক্ত পদৰ প্রয়োগ কৰা হয় , তেনে গদ্যক চূর্ণক বুলি কোৱা হয় । তথা ইয়াত লঘু লঘু পদ প্রয়োগ কৰা হয় । যেনে - 'গুণৰত্নসাগৰ ! জয়দেৱনাগৰ! কামিনীমদন! জনৰঞ্জন ! ' প্রস্তুত উদাহৰণত স্বল্প সমাস যুক্ত পদৰ প্রয়োগ কৰা হৈছে ।

আচার্য্য বিশ্বনাথ কবিৰাজে এই ভেদ সমূহৰ লক্ষণ একেটা শ্লোকতে এনেদৰে উপস্থাপন কৰিছে —

আদ্যং সমাসৰহিতং বৃত্তভাগযুতং পৰম্ ।
অন্যৎ দীর্ঘসমাসাঢ্যং তুর্য্যং চাল্পসমাসকম্ ।।

আচার্য্য বিশ্বনাথ কবিৰাজে কথা আৰু আখ্যায়িকা নামৰ গদ্যৰ অবান্তৰ দুটা ভেদৰ উল্লেখ কৰিছে । তাৰ ভিতৰত কথাৰ লক্ষণ এনেদৰে প্রকাশ কৰে —

কথায়াং সৰসং বস্তু গদ্যৈৰ্বৈর বিনির্মিতম্ ।
ক্বচিদত্র ভবেৎ আর্য্যা ক্বচিদ্ বক্ত্রাপবক্ত্রকে
আদৌ পদ্যৈর্নমস্কাৰ: খলাদের্বৃত্তকীর্তনম্ ।

অর্থাৎ গদ্যকাব্যৰ এটা ভেদ হ'ল কথা । কথাৰ ইতিবৃত্ত ৰসযুক্ত হয় । কথাত ক'ৰবাত আর্য্যা ছন্দ , কৰবাত বক্ত্র ছন্দ আৰু আন ক'ৰবাত অপবক্ত্র ছন্দ থাকে । কথাৰ প্রাৰম্ভ নমস্কাৰাত্মক মংগলাচৰণৰ দ্বাৰা কৰা হয় । কথাত দুর্জন লোকৰ নিন্দা তথা সৎ লোকৰ প্রশংসা কৰা হয় ।

তথা আখ্যায়িকাৰ লক্ষণ বিশ্বনাথ কবিৰাজে এনেদৰে উপস্থাপন কৰিছে —

আখ্যায়িকা কথাবৎস্যাৎ কবের্বংশানুকীর্তনম্।
অস্যামন্যাং কবীনাং চ বৃত্তং পদ্যং ক্বচিৎ ক্বচিৎ ।
কথাংশানাং ব্যবচ্ছেদ আশ্বাস ইতি বধ্যতে ।
আর্য্যাবক্ত্রাপবক্ত্রাণাং ছন্দসা যেন কেনচিৎ ।।
অন্যাপদেশেন আশ্বাসমুখে ভাব্যর্থসূচনম্ ।

এনেদৰে আখ্যায়িকাও গদ্যৰ আন এক ভেদ বুলি উল্লেগ কৰিছে । এই ভাগটোত প্রায় কথাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহেই দেখা পোৱা যায় । ঐতিহাসিক বিষয়ক আধাৰ কবি নির্মাণ কৰা আখ্যায়িকা নামৰ গদ্যত কবিয়ে নিজৰ বংশৰ গুণানুকীর্তন কৰে । অন্যান্য কবিসকলৰ চর্চাও কৰা দেখা যায় । আখ্যায়িকাত কথাংশৰ বিভাজন আশ্বাস নামেৰে কৰা হয় । আর্য্যা , বক্ত্র তথা অপবক্ত্র ছন্দৰ যিকোনো এটা ছন্দৰে বর্ণনীয় বিষয়ৰ উপস্থাপন কৰা হয়। আখ্যায়িকাৰ উদাহৰণ হৈছে – হর্ষচৰিতম্ । গদ্যৰ কথা আৰু আখ্যায়িকা নামৰ ভেদ দুটা আচার্য্য দণ্ডিৰ কাব্যাদর্শতো পোৱা যায় ।

৬.৯ অধ্যায়াত্ কিমবগতম্

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- कादम्बरी-परिचयं ज्ञातवन्तः।
- कादम्बरीकथायाः शैलीम् अवगन्तुं ज्ञातवन्तः।
- कादम्बरीकथायाः काव्यसौन्दर्यम् ज्ञातवन्तः।।
- बाणभट्टस्य तत्प्रणीतकाव्यस्य च परवर्तिकाले प्रभावं ज्ञातवन्तः।
- बाणभट्टस्य शैलीगतवैशिष्ट्यम् अवगन्तुं ज्ञातवन्तः।

६.१० ज्ञानाधिक्यम्

- कादम्बरी, श्रीकृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान , वाराणसी , पञ्चम संस्करण वि. सं. २०३८
- संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः, दाहालः लोकमणिः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१६
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্র প্রকাশ, পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫
- THE KADAMBARI OF BANABHATTA, Kashinath pandurang parab, Pandurang Jawaji , 1921
- साहित्यदर्पणः , सिंहः सत्यव्रतः , चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

६.११ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्नः १. उत्तरम्- गद्यम्।

प्रश्नः २. उत्तरम्- बाणभट्टेन।

प्रश्नः ३. उत्तरम्- जगत्सर्वम्।

प्रश्नः ४. उत्तरम्- गद्यस्य।

६.१२ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. गद्यशब्दः कथं निष्पन्नो भवति?

२. विश्वनाथाचार्येण काव्यस्य कति भेदाः प्रदर्शिताः?

३. गद्यस्य लक्षणं विश्वनाथकविराजेन किं प्रदत्तम्?

४. विश्वनाथमतानुसारं गद्यस्य कति भेदाः सन्ति?

(ख) संक्षेपप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१.बाणभट्टः

२. कादम्बरी

३. गद्यकाव्यम्

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. बाणभट्टस्य शैलीगतं वैशिष्ट्यं विलिखत।

२. कादम्बरीकथायाः शैलीं व्याख्यात।

३. गद्यसाहित्यस्य प्रमुखकाव्यानां परिचयः प्रदेयः।

४. कादम्बरी इति कथाग्रन्थस्य काव्यसौन्दर्यं विश्लेषयत।

५. बाणभट्टस्य तत्प्रणीतकाव्यस्य च परवर्तिकाले कथं प्रभावः परिलक्ष्यते ? विश्लेषयत।

*****

अध्यायः ७ : दशकुमारचरितम् (सामान्याध्ययनम्)

अध्यायस्य संरचना

७.१ उद्देश्यम्

७.२ परिचयः

७.३ कविपरिचयः

- ७.३.१ दण्डीनः कालः
- ७.३.२ दण्डीनः ग्रन्थसूची
- ७.३.३ दण्डिनः पदलालित्यम्

७.४ दशकुमारचरितम् इति गद्यकाव्यस्य शीर्षकस्य तात्पर्यम्

७.५ दशकुमारचरितस्य उच्छ्वासानां सामान्यपरिचयः

- ७.६.१ पूर्वपीठिका
- ७.६.२ मूल-अंशानां सारांशः
- ७.६.३ उत्तरपीठिका

७.७ दशशकुमाराणां परिचयः

७.८ अध्यायस्य असमीयाभाषायां सारांशः

७. ९ अध्यायात् किमवगतम्

७. १० ज्ञानाधिक्यम्

७.११ अग्रगत्याः निरूपणम्

७.१२ अभ्यासप्रश्नाः

७.१ उद्देश्यम् :

अस्य अध्यायस्य अध्ययनादनन्तरं भवन्तः –

- संस्कृतसाहित्यस्य महतो गद्यकारः दण्डीविषये ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- दण्डीनः लेखनानां सम्यक् अवलोकनं कर्तुं शक्नुवन्ति।
- दण्डीनः "दशकुमारचरितम्" इति प्रसिद्धकाव्यस्य विषये ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- 'दशकुमारचरितम्' इति गद्यकाव्यस्य मूलकथायाः तथा च आधारभूतादिकथायाः ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।

७.२ परिचयः :

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः दण्डिकृतं यत् प्रसिद्धं गद्यकाव्यं दशकुमारचरितम् इति तेन परिचिताः भविष्यन्ति । काव्यत्रयं – बाणभट्टस्य "कादम्बरी" , सुबन्धोः "वासवदत्ता" दण्डिनः च "दशकुमारचरितम्"– "गद्यत्रयम्" इति नाम्ना प्रसिद्धाः ग्रन्थाः सन्ति । अस्मिन् अध्याये दशकुमारचरितस्य सम्यक् अवलोकनं भविष्यति । भवन्तः दण्डिनः संक्षिप्तपरिचयम् अपि प्राप्नुयुः।

७.३ कविपरिचयः

दण्डी लौकिकगद्यसाहित्यस्य प्रथमः गद्यलेखकः आसीत् । तस्य जीवनं स्वस्य अवन्तिसुन्दरीकथा इति पुस्तके प्राप्यते । दण्डिनः पूर्वजाः मूलतः गुजरातराज्यस्य निवासिनः आसन् इति ज्ञायते । पश्चात् ते दक्षिणभारतस्य काञ्ची-नगरे निवसन्ति स्म । वपता श्रीबीरदत्तः माता गौरीप्रिया च । सः अतीव अल्पवयसि एव स्वमातापितरौ त्यक्तवान् । पश्चात् सरस्वतीश्रुता च तं पालितवन्तौ । परन्तु चालक्यराजस्य विक्रमादित्यस्य काञ्ची-नगरस्य आक्रमणं कृत्वा ६५५ क्रि..श. सः विविधस्थानानि गत्वा शिक्षां प्राप्तवान् । पश्चात् पल्लवराजनरसिंहः यदा सिंहासनारोहणं कृतवान् तदा सः पुनः काञ्चीं गत्वा राजसंरक्षणं प्राप्तवान् ।

७.३.१ दण्डिनः कालः

दण्डी स्वलेखेषु स्वसमयस्य उल्लेखं न करोति । अत एव विद्वांसः दण्डिनः समयविषये भिन्नमता भवन्ति। कृष्णमाचार्यस्य विदुषो मते दण्डिनः लेखनानि बाणैः प्रभावितानि सन्ति । परन्तु अन्ये बहवः मन्यन्ते यत् एतत् बाणात् पूर्ववर्ती अस्ति । शोधकर्त्ता मार्क कोलिन्स् दशकुमारचरितम् इत्यस्मिन् भौगलिकवर्णनं दृष्ट्वा सम्राजः हर्षवर्धनस्य पूर्ववर्ती दण्डी आसीत् इति वदति । अतः ६ शताब्द्याः अन्त्यतः ७ शताब्द्याः प्रथमार्धपर्यन्तं दण्डिकालः इति वक्तुं शक्यते ।

७.३.२ दण्डिनः ग्रन्थसूची

दण्डिनः त्रयः उल्लेखनीयाः ग्रन्थाः सन्ति - दशकुमारचरितम् , काव्यादर्शः, अवन्तिसुन्दरीकथा च । दशकुमारचरितम् गद्यकाव्यं, काव्यालंकारस्य कृतिः ।

७.३.३ दण्डिनः पदलालित्यम्

तस्य "काव्यदर्श" इतिग्रन्थः भारतीयकाव्यस्य महत्वपूर्णेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति । पदलालित्यशब्दस्य अर्थः शब्दानां माधुर्यम् ,उत्तमः शब्दप्रयोगः, लयः च । काव्ये शब्दानां माधूर्यस्य भूमिका अतीव महत्वपूर्णा अस्ति। दण्डी तुकान्तस्य महत्त्वं ज्ञात्व काव्ये शब्दानां सक्त सुव्यवस्थितव्यवस्थायाः माध्यमेन श्रोतुः पाठकस्य वा मनसि सुखदम् अनुभवं निर्मातुं बलं ददाति। सः छन्दसः अलङ्कारस्य, ध्वनिगुणस्य च

भागत्वेन अङ्गीकरणं कृतवान्, येन काव्यस्य सौन्दर्यं वर्धते। दण्डिनो मते स्थानानुसारं शब्दानां सम्यक् चयनं, सार्थकप्रयोगः च काव्यस्य गुणवर्धनं करोति। संस्कृतसाहित्ये उच्यते –

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।

नैषधे पदलालित्यम् माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।

अस्मिन् पद्ये पदलालित्यविषये नैषधस्य स्थाने "दण्डिनः पदलालित्यम् " इति वाक्यमपि प्रयुक्तम् । संस्कृतसाहित्यस्य प्रसिद्धः समीक्षकः कीथः दण्डिविषये कथयति— तस्य भाषाप्रयोगः अद्वितीयः इति। आक्षेपार्हः कठिनः वा यः शब्दः सः तं शब्दं परिहरति। अतः तस्य लेखनं सार्थकं सौम्यं, सुन्दरं च अस्ति।

७.४ दशकुमारचरितम् इति गद्यकाव्यस्य शीर्षकस्य तात्पर्यम्

दशकुमारचरितम् इति गद्यकाव्यस्य नामः – दश च ते कुमाराश्च इति दशकुमाराः, तेषां चरितानि दशकुमारचरितानि। तान्यधिकृत्य कृतं काव्यम् दशकुमारचरितम्। तात्पर्यम् - दशकुमाराणां जीवनानां वर्णनं यत्र भवति तत् दशकुमारचरितम् भवति। दण्डिनः पुस्तके दशयुवकानां कथा अस्ति। अत एव काव्यस्य नाम "दशकुमारचरितम्" इति। शिरोनाम्नः तथा काव्यस्य मूलकथायाः गम्भीरसम्बन्धः अस्ति। अतः शिरोनाम तात्पर्यपूर्णं तथा सफलं भवति।

७.५ दशकुमारचरितस्य उच्छवासानां सामान्यपरिचयः

दशकुमारचरितम् इति काव्यं त्रिधा विभक्तम्—पूर्वपीठिका अथवा भूमिका, दशकुमारचरितम् अथवा मूलांशः, उत्तरपीठिका च। काव्ये चत्वारिंशत् उच्छवासाः (अध्यायाः) आसन्।

७.५.१ पूर्वपीठिका

प्रथमः उच्छवासः- मगधस्य राजा राजहंसः आसीत्। तस्य राजधानी पुष्पपुरी इति। मन्सरेण सह युद्धे मालवराजः पराजितः सन् विन्ध्यपर्वतमाश्रितः। तस्य चत्वारः मन्त्रिणः सन्ति—सुमन्त्रः, सुमित्रः, सुमतिः, सुश्रुतः च। राज्ञः पुत्रस्य नाम राजवाहनः आसीत्। मन्त्रिणः मित्रगुप्तः पुत्राः मन्त्रगुप्तः प्रमती विश्रुतः च। समिथिलाराजः प्रहारवर्मा राजहंसस्य साहाय्यार्थम् आगतः परन्तु शबराणाम् आक्रमणेन स्वपुत्रद्वयं नष्टवत्, तयोर्द्वयोर्नाम उपहारवर्मा, अपहारवर्मा च। अपरौ कुमारौ रत्नोद्भवपुत्रः पुष्पोद्भवः मन्त्रिणो धर्मपालस्य पुत्रः अर्थपालोऽपि अन्ते राजहंसेन सह सम्मिलितः रीसहम्स् समीपम् आगच्छतः। सोमदत्तो नाम कुमारोऽपि आगच्छति।

द्वितीयः उच्छवासः - ततः दशकुमाराः दिग्विजयाय बहिः गच्छन्ति। कुमाराः यात्रां प्रारभ्य विन्ध्यवनं प्राप्तवन्तः। तत्र राजवाहनः मातङ्गनामकं ब्राह्मणं मिलितवान्। मातङ्गः पातालस्य कन्यया कालिन्द्या सह विवाहाय राजवाहनस्य साहाय्यं याचते। राजवाहनस्य साहाय्येन तया सह विवाहं कृत्वा पातालाधिपः अभवत्।

कालिन्दी राजवाहनं "क्षुधापिपासाहरं मणिम्" ददाति अपरतः राजवाहनं न प्राप्य अन्ये कुमाराः राजवाहनम् अन्वेष्टुं गच्छन्ति उज्जयिन्यां सोमदत्तो मिलितः। राजवाहनः अपि पातालात् आगत्य राजपुत्रान् अन्वेषयति।

तृतीयः उच्छवासः- सोमदत्तः स्वकथाम् आरभते। सोमदत्तः रत्नं प्राप्य शिवमन्दिरं नयति। तत्र सः रत्नं ब्राह्मणाय ददाति । सैनिकाः ब्राह्मणं ताडयित्वा अन्ते सोमदत्तं बन्दीकृत्य लाटदेशराजं मत्तकालं प्रति नीतवन्तः । सः कारागारे अन्येषां बहूनां बन्दिनां साक्षात्कारं करोति, रत्नस्य महत्त्वं च अवगच्छति । ते कारागाररक्षकान् पराजित्य विराटकेतोः मन्त्रिणः मनपालस्य शिबिरं प्राप्तवन्तः । युद्धं भवति, मत्तकालः च पराजितः भवति। विराटकेतुः सोमदत्तेन सह स्वपुत्र्या विवाहम् अकरोत् । सः स्वपत्न्या सह महाकालमन्दिरं गच्छन् राजवाहनेन सह मिलितवान् । तस्मिन् समये पुष्पोद्भवः तत्र प्रादुर्भूतः ।

चतुर्थः उच्छवासः- पुष्पोद्भवः राजवाहनस्य अन्वेषणार्थं पतनात् व्यक्तिम् उद्धारयति। पश्चात् सः ज्ञातवान् यत् सः तस्य पिता रत्नोद्भवः एव अस्ति । सः मात्रा पित्रा च सह पुनः मिलति । तस्य बालचन्द्रिकया सह विवाहो भवति, बहुविघ्नानन्तरम् पश्चात् बन्धुपालनाम्नः भविष्यद्वादिनो वचनानुसारं सः राजवाहनेन सोमदत्तेन च मिलितवान् ।

पञ्चमः उच्छवासः : राजवाहनः स्वस्य साहसिकं वृत्तं कथयति । सः अवन्तीनगरं गतः यत्र सः राजकुमारीम् अवन्तिसुन्दरीं (पितुः शत्रोः मानसारस्य पुत्रीं प्रति) आकृष्टः अभवत् । एतस्मिन्नन्तरे मानसारः अस्थायीरूपेण राज्यं त्यक्त्वा चण्डवर्मणे राज्यं समर्प्य अगच्छत् । राजवाहन-अवन्तिसुन्दर्योः विवाहः एकेन मित्रवता मायाविना चण्डवर्मणा कृतः मोह इति विश्वासं जनयति।

७.५.२ मूल अंशानां सारांशः

प्रथमः उच्छवासः - प्रेमिणः राजपरिचरैः आविष्कृत्य चण्डवर्मणं प्रति सूचितं भवति, सः क्रुद्धः भूत्वा राजवाहनं निगृह्य काष्ठपञ्जरे कारागारे स्थापयति। ततः चण्डवर्मणः स्वप्रतिद्वन्द्विनः सिंहवर्मणराजस्य विरुद्धं (काष्ठपञ्जरेण सह युद्धक्षेत्रं प्रति नीत्वा) सैन्ययात्राम् आरभ्य तं पराजितवान् । एतस्मिन्नन्तरे मंसरतः राजवाहनाय मृत्युदण्डस्य आदेशरूपः सन्देशः आगतः । एकस्य गजस्य पादतलेन हन्तुमुद्यते तस्य बन्धनशृङ्खला पतति, तद्रूपं धारयितुं पूर्वं शप्ता सा अप्सरा इति प्रकाश्यते । पीडितस्य चन्दबर्मा इति परिचयः अभवत् । सिंहवर्मणः अनेके सैन्यसहयोगिनः तत्र आगताः, येषु राजवाहनस्य अवशिष्टाः सर्वे लुप्ताः मित्राणि प्राप्तानि । अधुना अपहरवर्मणः स्वस्य साहसिककार्यक्रमं कथयितुं प्रार्थ्यते।

द्वितीयः उच्छवासः - अपहारवर्मा चम्पानगरं गत्वा कुलपालिकां चोरितधनेन समृद्धां कर्तुं प्रेमिणं प्राप्तुं च साहाय्यं कर्तुं गेमस्टरः चोरः च भवति । कामनमञ्जरी नाम कुटिलवेश्या तस्मिन् नगरे अनेकान् जनान् वञ्चितवती आसीत् । अपहारवर्मा स्वभगिनीं रागमञ्जरीं प्रति आकृष्टो भवति, कामनामञ्जरीं पूर्वप्रेमिणः कृते धनं प्रत्यावर्तुं छलं कृत्वा भगिन्या सह विवाहं करोति । पश्चात् सः स्तब्धः भूत्वा एकं सैनिकम् आक्रम्य कारागारं गतः । कर्णाटकराजकुमारीं प्रति मोहितः सन् गुप्तरूपेण तया सह मिलितुं इच्छन् कारागारात् बहिः गत्वा प्रासादं प्रति सुरङ्गं खनितुं स्वसेवानां उपयोगं करोति परन्तु अपहारवर्मा रक्षकान् मारयित्वा सुरङ्गद्वारा पलायितवान् ।

तृतीयः उच्छ्वासः : तदनन्तरं अपहारवर्मा स्वस्य साहसिककार्यक्रमाणां विषये कथयति। सः राजपुत्रस्य अन्वेषणार्थं स्वदेशं प्रत्यागतवान् । सः स्वस्य वृद्धां परिचारिकां मिलति यया सः सूच्यते यत् तस्य पितुः राज्यं विकटवर्मणा अपहृतम् इति । सः राजानं स्वस्य (राज्ञः) पुरातनस्य संकुचितस्य च शरीरस्य नूतनेन शरीरेण विनिमयार्थं मायासंस्कारं कर्तुं मोहयति, ततश्च तं मारयितुं स सफलः भवति। तस्य पित्रे राज्यं पुनः समर्पयत् ।

चतुर्थः उच्छ्वासः : अर्थपालः स्वस्य साहसिकस्य कार्यस्य वर्णनं करोति। सः काशीं गतः यत्र सः कम्पालस्य (तस्य पिता, पूर्वराजमन्त्री च) दुर्दशां श्रुतवान् । दुष्टेन राज्ञा सिंहघोषेण हतः । यदा कम्पालः वधाय तयोः परवर्त्तिजनः नीयमानः आसीत् तदा अर्थपालः तस्य शरीरे विषयुक्तं सर्पं क्षिपति, तं संज्ञाशून्यं करोति । मृतप्रतीतं शवम् अपहृत्य पश्चात् अर्थपालः (यः विषविरोधी मन्त्रं जानाति) पुनः तं जीवितं करोति । पश्चात् अर्थपालः सिंहघोषं पातयित्वा राजकुमारीं मणिकर्णिकां विवाहितवान् ।

पञ्चमः उच्छ्वासः - प्रमतिः स्वस्य साहसिकस्य विषये कथयति। विन्ध्यपर्वतेषु गच्छन् सः वृक्षस्य अधः निद्रां गतः । रात्रौ सः कदाचिद् अप्सरया राजकुमार्याः नवमालिकायाः प्रासादं प्रति नीतः भवति, तस्याः प्रेम्णि च पतितः । सः एकेन ब्राह्मणेन सह (येन श्वयुद्धे मिलितः) राजकुमारीं प्राप्तुं योजनां कल्पयति। ब्राह्मणः प्रमतिं स्त्रीवेषं कृत्वा त्यक्त्वा राज्ञः रक्षणार्थं सा इत्युक्त्वा ब्राह्मणस्य कन्या इति कथयति। प्रासादे स्थित्वा प्रमतिः राजकुमार्याः प्रेम्णः विजयं प्राप्नोति, परन्तु ततः पलायनं कृत्वा ब्राह्मणैः सह सम्मिलितः भवति । तौ राज्ञः समीपं गच्छतः, ब्राह्मणः प्रमतिं स्वस्य सम्भाव्यं जामातृरूपेण प्रस्तुतं करोति यः स्वस्य भाविभार्यायाः प्रस्तावार्थम् आगतः अस्ति। राजा तु तां उत्पादयितुं असमर्थः, ब्रह्मणः (अन्यथा आत्मनः स्तुतिं तर्जयति) स्तोतुं स्वपुत्रीं त्यक्तुं बाध्यः भवति। एवं प्रमतेः नवमालिकया विवाहः भवति।

षष्ठः उच्छ्वासः - मित्रगुप्तः स्वस्य साहसिककार्यक्रमाणाम् विषये कथयति। सः सुहामादेशं गतवान् यत्र देवीदुर्गाप्रसादेन राज्ञः पुत्रः (भीमधन्वः) पुत्री (काण्डुकवती) च द्वौ बालकौ अभवताम् । पुत्रः कन्यायाः भर्तुः अधीनः भवेत् इति देवी नियमं कृतवती । राजकुमारी सार्वजनिकपर्वणि मित्रगुप्तं पतिं चिनोति । एतेन भीमधन्वः क्रुद्धः (अपरिचिते वशीकृतः इति क्रुद्धः) मित्रगुप्तं च समुद्रे क्षिप्तवान्। दासत्वेन धारयितुम् इच्छतां यवनानां पारं गच्छता पात्रेण उद्धारितः भवति। तथापि तस्मिन् एव काले तेषां पोते भीमधन्वसमूहेन आक्रमणं क्रियते । मित्रगुप्तः आक्रमणप्रतिरोधाय यवनानां साहाय्यं कृत्वा तेषाम् अनुग्रहं प्राप्तवान् । नौः एकं द्वीपं प्रति गच्छति, मित्रगुप्तः च तीरे अवतरति । तत्र सः एकं राक्षसं मिलति यः तं खादितुम् तर्जयति यावत् सः निम्नलिखितचतुर्णां प्रश्नानाम् उत्तरं न ददाति- १. स्वभावतः क्रूरः कः ? २. गृहस्थस्य सुखं किं सुनिश्चितं करोति ? ३. प्रेम किम् ? तथा ४) कठिनकार्येषु कः उत्तमः उपायः ? उत्तरं ददाति १. स्त्रीहृदयम्, २. स्त्रीगुणः, ३. कल्पना च ४. सामर्थ्यम्। चतुर्भिः कथाभिः (पाठे पूर्णतया कथिताः) स्वस्य उत्तराणि दृष्टान्तरूपेण दर्शयति। एतैः उत्तरैः दानवः सन्तुष्टः भवति। तदा एव अन्यः रक्षकः राजकुमारीं काण्डुकवतीं वायुमार्गेण बलात् वहन् दृश्यते । उद्धार्य ततः मित्रगुप्तं विवाहितवान् ।

सप्तम उच्छ्वासः - मन्त्रगुप्तः स्वस्य साहसिककार्यक्रमं कथयति, सर्वथा निरोष्ठ्य (अर्थात् ओष्ठ्यवर्णरहितेन भाषणेन) एकदा रात्रौ सः एकं सिद्धं (मायाविनम्) अलौकिकशक्तीः प्राप्तुं कलिङ्गराजकुमार्या कनकलेखया यष्टुं प्रवृत्तं दृष्टवान् । सः इन्द्रजालिकं हत्वा तस्य प्रेम्नि निमग्नौ राजकुमारीम् उद्धारयति। स्वामिनः मुक्तः सन् एकः दासः (भूतः) मन्त्रगुप्तं गुप्तरूपेण प्रासादं प्रति अनुनयति, तत्र सः राजकुमार्या सह गुप्तरूपेण तस्याः निवासस्थानेषु तिष्ठति एकदा कलिंगस्य राजा (राजकुमारी च) मृगयायाने दूरं गच्छति, तदा तेषां समग्रमपि दलं आश्चर्यचकितः भवति, प्रतिद्वन्द्विना राज्ञा जयसिंहेन च गृहीतं भवति । उत्तरानि राजकुमारीं धारयितुम् इच्छति, या तस्य उन्नतिं प्रतिरोधयति। तस्याः उद्धारार्थं मन्त्रगुप्तः मायाविकस्य क्षुरं, कटितकेशं च धारयित्वा मायाशक्तियुक्तं तपस्विरूपेण आत्मानं प्रस्तुतं करोति । सः जयसिंहं प्रत्याययति यत् सः एकस्मिन् मुग्धसरोवरे स्नानं कर्तुं गच्छेत् येन राजकुमारीं धारयन्तः यक्षाः अपि भयभीताः भविष्यन्ति इति अनुमानं भवति। मन्त्रगुप्तः सरोवरतीरे गुहायां निगूह्य प्रविशन् जयसिंहं मज्जयति। स राजा (नवदीप्तशरीरं प्राप्तः) इति उद्भवति, वृद्धं राजानं मुक्तं कृत्वा राजकुमारीं विवाहयति।

अष्टमः उच्छ्वासः - बिश्रुतः स्वस्य साहसिककार्यक्रमाणाम् कथनं कर्तुं आरभते। विन्ध्यवनं भ्रमन् सः एकेन वृद्धेन भृत्येन सह एकस्य बालकस्य सम्मुखीभवति । बालकः विदर्भराजकुमारः यस्य राज्यं हृतम्। अनेन राज्ञी वसुन्धरा (पुत्रपुत्र्या सह) मित्रवर्मा इत्यस्य शरणं गन्तुं बाध्या जाता, यः द्रोहपूर्णः मित्रः सिद्धः अभवत् । एवं राज्ञी बालकम् अभयस्थानं प्रेषयितुं विवशा भवति । बालकस्य साहाय्यस्य दायित्वं बिश्रुतः गृह्णाति। सः भृत्यं प्रेषयति, युवा राजकुमारः मृतः इति मिथ्यावार्तां प्रसारयितुं तस्मै निर्दिशति । विषमालां च राज्ञी प्रेषितवान् यया सः मित्रवर्मा घातितः । ततः विश्रुतः बालकेन सह नगरं प्राप्य राज्यं पुनः स्थापयति, दुर्गामन्दिरे राज्ञीं च मिलति । बालकः स्वस्य न्याय्यसिंहासने प्रतिस्थापितः, विश्रुतः राजकुमारीं विवाहयति।

७.५.३ उत्तरपीठिका

आख्यानानां समाप्तेः अनन्तरं वृद्धराजा राजहोम्स् (राजकुमारराजवाहनस्य पिता) इत्यस्मात् दूतः आगच्छति । कुमाराः यदा विकीर्णाः सञ्जाताः तदा राजा अतीव दुःखितः अभवत्, परन्तु षोडशवर्षेभ्यः परं आगमिष्यन्ति इति आश्वासनं दत्त्वा आगन्तुकेन सः सान्त्वितः अभवत् । अयं अन्तरालः इदानीं सिद्धः भवति । कुमाराः सेनया सह उज्जयिनीं प्रत्यागत्य, राजानं मानसारं पराजेतुं सफलाः अभवन् । कुमाराणां कृते विविधानि राज्यानि वितीर्णानि सन्ति, येषां शासनं ते न्यायेन सर्वेषां सुखेन च कुर्वन्ति।

ज्ञातव्यम्

काञ्ची नगरी- दक्षिण भारतस्य एका पवित्रा तथा प्राचीना नगरी । हिन्दुनां सप्तपवित्रनगरानां मध्ये एकम् ।

काव्यादर्शः -- दण्डीरचितः अलंकारशास्त्रस्य ग्रन्थः।

७.७ दशशकुमाराणां परिचयः

राजहंसः

राजवाहनः (१)

धर्मपालः (राज्यवाहनमन्त्री)

सुमन्त्रः

सुमित्रः

मित्रगुप्तः (४)

मन्त्रगुप्तः (५)

काम्पालः

अर्थपालः (६)

२. प्रहवर्मा (विदेहराजः)

अपरहवर्मा (२)

उपहारवर्मा (३)

सीतावर्मा (राजवाहनमन्त्री)

सुमतिः (७)

सत्यवर्मा

सोमदत्तः (८)

पद्मोद्भवः (राजवाहनमन्त्री)

रत्नोद्भवः

पुष्पोद्भवः (९)

सश्रुतः

विश्रुतः(१०)

दशराजकुमाराणां नामानि यथा।

राजवाहनः, अपहारवर्मा, उपहारवर्मा, मित्रगुप्तः, महागुप्तः, अर्थपालः, प्रमतिः, सोमदत्तः, पुष्पोद्भवः, विश्रुतः च।

लाटदेशः – नर्मदा नद्याः पश्चिमे अवस्थितः। वर्तमानकाले अस्य स्थले अहमदाबाद इति नगरं स्थितम्। किंचित् दक्षिणगुजरातं च अस्य भागे अन्तर्भवति।

विदेह देशः – मघधस्य उत्तरपूर्वदिशि अवस्थितः। अस्य राजधानी मिथिला नाम अस्ति।

सुमन्त्रदेशः – वर्तमानकालस्य वंग देशे अवस्थितः आसीत्।

श्रावस्ती नगरी – इरावतीनद्याः दक्षिणे अवस्थिता। अयोध्यायाः परे पञ्चाशत्मायले स्थितम्। बौद्धैः एषा नगरी पश्चिमे वर्षे बसितः।

कलिंगः – इयं नगरी उड़िष्यायां दक्षिण अंशः वर्तते। गोदावरी नद्याः मुखे दक्षिणतः प्रवहति।

विदर्भः – कृष्णनद्याः तीरे विस्तृतः। एषः महद् राष्ट्रम् आसीत्।अतः "महाराष्ट्र" नाम्ना जनेषु ख्यातः।

৩.৩ অধ্যায়স্য অসমীয়াভাষায়াং সারাংশঃ

দণ্ডীৰ চমু পৰিচয়

দণ্ডী লৌকিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰথম গদ্যকাৰ। তেওঁৰ জীৱনৰ চমু আভাস তেওঁৰে এখন গ্ৰন্থ 'অবন্তীসুন্দৰীকথা'-ৰ পৰা পাব পাৰি। এই গ্ৰন্থৰ পৰা জনা যায় যে দণ্ডীৰ উপৰিপুৰুষ প্ৰথমতে গুজৰাট ৰাজ্যৰ অধিবাসী আছিল। পিছত তেওঁলোক দক্ষিণ ভাৰতৰ কাঞ্চী নগৰীৰ বাসিন্দা হয়গৈ। তেওঁলোক কৌশিক গোত্ৰীয় আছিল। এই বংশৰে শ্ৰীবীৰদত্ত আৰু গৌৰিপ্ৰিয়াৰ পুত্ৰ আছিল দণ্ডী। অতি কম বয়সতে দণ্ডীয়ে পিতৃ-মাতৃক হেৰুৱায়। পাছত তেওঁক সৰস্বতী আৰু শ্ৰুতই তুলি-তালি ডাঙৰ-দীঘল কৰে। চালুক্যৰাজ বিক্ৰমাদিত্যই আনুমানিক ৬৫৫ খ্ৰীষ্টাব্দত 'কাঞ্চী' নগৰী আক্ৰমণ কৰে। তেতিয়া দণ্ডীয়ে দেশত্যাগ কৰে। তেওঁ বিভিন্ন স্থান ভ্ৰমণ কৰি অনেক শিক্ষা-দীক্ষা লাভ কৰে। পিছত পল্লবৰাজ নৰসিংহ বৰ্মাই পুনৰ সিংহাসন দখল কৰাত দণ্ডী নিজ দেশলৈ উভতি আহে। তেওঁ ৰাজপৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰে। এনেদৰেই দণ্ডী যে কাঞ্চী নগৰীৰে অধিবাসী আছিল তাৰ তথ্য তেওঁৰে ৰচিত 'অৱন্তিসুন্দৰীকথা'ত পোৱা যায়।

দণ্ডীৰ সময়

দণ্ডীয়ে নিজৰ লিখনিত তেওঁৰ আৰ্বিভাৱ কাল সম্বন্ধে একো লিপিবদ্ধ কৰি যোৱা নাই। ফলত তেওঁৰ সময়ক লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ পোৱা যায়। বিখ্যাত লিখক কৃষ্ণ মাচাবিয়াৰে দণ্ডীক বাণভট্টৰ সমকালীন বুলি কয়। তেওঁৰ মতে দণ্ডীৰ লিখনিত বাণৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। কিন্তু আন বহুতৰ মতে দণ্ডী বাণভট্টৰ পূৰ্বসুৰী। বিখ্যাত গবেষক মাৰ্ক কলিন্সে তেওঁৰ গ্ৰন্থত কৈছে যে 'দশকুমাৰচৰিত'-ত যি ভৌগোলিক বৰ্ণনা পোৱা যায় তাৰ পৰা প্ৰমাণিত হয় যে দণ্ডী সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ পূৰ্বৱৰ্ত্তী সময়ৰ লিখক। হৰ্ষবন্ধন বাণভট্টৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজা আছিল। হৰ্ষবন্ধনৰ সময় ৬০৬ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ৬৪৮ খৃষ্টাব্দলৈ। গতিকে ক'ব পাৰি যে দণ্ডীৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতকৰ শেষৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধ পৰ্য্যন্ত।

দণ্ডীৰ গ্ৰন্থ পৰিচয়

দণ্ডীৰ উল্লেখযোগ্য তিনিখন গ্ৰন্থ হৈছে দশকুমাৰচৰিত, কাব্যাদৰ্শ আৰু অৱন্তিসুন্দৰী কথা। 'দশকুমাৰচৰিত' এখন গদ্যকাব্য। 'কাব্যাদৰ্শ' এখন অলংকাৰ গ্ৰন্থ। কিছু কিছু পণ্ডিতৰ মতে 'অৱন্তিসুন্দৰীকথা' গ্ৰন্থখন দশকুমাৰচৰিতৰ মূল।

দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম

সংস্কৃতত কোনো অজ্ঞাত কৰিছে কৈ যোৱা এটি শ্লোক পোৱা যায়। শ্লোকটি হ'ল-

উপমা কালিদাসস্য ভাৰৱেৰ্থগৌৰৱম্।
নৈষধে পদলালিত্যম্। মাঘে সন্তি এয়ো গুণাঃ।।

উক্ত শ্লোকফাঁকিত উল্লিখিত 'নৈষধে পদলালিত্যং' বাক্যটিৰ ঠাইত কোনো কোনোৱে 'দণ্ডীনঃ পদলালিত্যং' বুলি কোৱা দেখা যায়। এতিয়া শ্লোকফাঁকিৰ অর্থ হ'ল, কালিদাস উপমাৰ বাবে বিখ্যাত, ভাৰৱি তেওঁৰ অর্থগৌৰৱৰ বাবে, দণ্ডী পদলালিত্যৰ বাবে বিখ্যাত কিন্তু মাঘৰ কাব্যত এই তিনিওটা গুণৰে (অর্থাৎ উপমা, অর্থগৌৰৱ আৰু পদলালিত্য) সমাহাৰ ঘটিছে।'

দৰাচলতে 'দশকুমাৰচৰিত' কাব্যগ্ৰন্থই সাহিত্যিক ঋণে দণ্ডীক চিৰন্তনতাৰ মর্যাদা দিয়াৰ পক্ষে যথেষ্ট। এই কাব্যত ব্যবহাৰ হোৱা সুললিত পদসমূহৰ সমতা আন কোনো সংস্কৃত গদ্যকাব্যতেই পোৱা নাযায়। দশকুমাৰচৰিতৰ ৰচনাশৈলী সৰল আৰু প্ৰসাদ গুণযুক্ত। দণ্ডীৰ শব্দচয়ন বর্ণবিন্যাস আৰু ৰচনাৰ পৰিপাটী গুণে তেওঁক পদলালিত্যৰ অনুপম শিল্পীৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। তেওঁ লিখনিত প্ৰয়োগ কৰা ভাষা স্বাভাৰিক আৰু প্ৰবাহময় লগতে প্ৰবচনপূর্ণ। তেওঁৰ গদ্য সঙ্গীৰ, সংযত, শিল্প আৰু ব্যৱহাৰিক। বাক্যসমূহো বৰ দীঘলীয়া নহয়, দীর্ঘ সমাসৰ ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়। তেওঁৰ বাক্যসমূহ ললিত আৰু সুব্যক্ত। দণ্ডীৰ ৰচনাশৈলীৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিখ্যাত সাহিত্য-সমালোচক কীথ মহোদয়ে যথার্থভাৱে এনেদৰে ব্যক্ত কৰি গৈছে- 'ভাষাৰ প্ৰয়োগত দণ্ডী নিঃসন্দেহে এজন দক্ষ শিল্পী। তেওঁ যিদৰে সুনির্দিষ্ট পদাৱলীৰ পক্ষপাতী, তেনেদৰে অর্থৰ স্পষ্টতাৰ প্ৰতিও তেওঁৰ সমান লক্ষ্য। শ্ৰুতিকটু বা কর্কশ ধ্বনি তেওঁ সযত্নে পৰিহাৰ কৰে আৰু শব্দৰ বান্ধলাকো তেওঁ প্ৰশ্ৰয় নিদিয়ে। তেওঁৰ লিখনিত সেয়েহে কোমল সৌন্দর্যযুক্ত, অর্থপূর্ণ শব্দ তথা ৰসৰ সার্থক বাগবিন্যাসৰ উপস্থিতি দেখা পোৱা যায়।'

দশকুমাৰচৰিত: কাব্যৰ চমু পৰিচয়

বাণভট্ট ৰচিত 'কাদম্বৰী', সুবন্ধু বিৰচিত 'বাসবদত্তা' আৰু দণ্ডী ৰচিত 'দশকুমাৰচৰিত এই তিনিওখন গ্ৰন্থক সংস্কৃত সাহিত্যত 'গদ্যত্ৰয়' বুলি কোৱা হয়। উক্ত কাব্যকেইখন সংস্কৃত সাহিত্যৰ আকাশত উজ্জ্বল জ্যোতিষ্কৰূপে জিলিকি আছে। ইয়াৰ ভিতৰত আমাৰ আলোচ্য গ্ৰন্থখন হৈছে দণ্ডীবিৰচিত 'দশকুমাৰচৰিত'। দহজন ৰাজকুমাৰৰ বৈচিত্র্যপূর্ণ জীৱনৰ বর্ণনা এই গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু। গ্ৰন্থখন তিনিটা ভাগত বিভক্ত। সেই ভাগকেইটা হৈছে পূর্বপীঠিকা,

মূলাংশ বা দশকুমাৰচৰিত আৰু উত্তৰপীঠিকা। পূৰ্বপীঠিকাত পাঁচটা উচ্ছ্বাস, মূলাংশত আঠটা আৰু উত্তৰপীঠিকাতো এটা উচ্ছ্বাস পোৱা যায়। গতিকে গ্ৰন্থখন সৰ্বমুঠ চৌধ্যটা (১৪) উচ্ছ্বাসত বিভক্ত।

'দশকুমাৰচৰিত'ৰ মূল কাহিনী ভাগ তলত বৰ্ণনা কৰা হ'ল-

এবাৰ মগধদেশৰ অধিপতি ৰাজহংসই মালৱৰাজ মানসাৰক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰে। সেই পৰাজয়ৰ পোটক তুলিবলৈ মানসাৰে কঠোৰ তপস্যা কৰে। কালক্ৰমে তপস্যাত সিদ্ধি লাভ কৰি তেওঁ মগধৰ ৰাজধানী পাটলিপুত্ৰ আক্ৰমণ কৰে আৰু ৰণত ৰাজহংসক পৰাস্ত কৰে। তাৰ পিছত পৰাজিত হৈ ৰাজহংসই বনত আশ্ৰয় লয়গৈ। তেওঁৰ পত্নীয়ে সেই বনতে এটি পুত্ৰ সন্তানৰ জন্ম দিয়ে। সন্তানটিৰ নাম ৰখা হয় ৰাজবাহন। ৰাজহংসৰ সহচৰ ৰূপে সেই বনতে তেওঁৰ চাৰিজন মন্ত্ৰীও আছিল। সেই চাৰিওজন অমাত্যৰো বনতে এটি এটিকে পুত্ৰ সন্তানৰ জন্ম হয়। ঘটনাক্ৰমে তেওঁলোকৰ সৈতে আৰু পাঁচজন কোঁৱৰ লগলাগেহি। এনেদৰে সেই দহজন কুমাৰে একেলগে সেই বনতে ডাঙৰ দীঘল হয়। তাতে তেওঁলোকে সকলো প্ৰকাৰৰ বিদ্যা-শিক্ষাও লাভ কৰে। ডাঙৰ হৈ সেই দহোজন কুমাৰে দিগ্বিজয়ৰ বাবে যাত্ৰা কৰে। সেই যাত্ৰাতে ৰাজবাহনে বিন্ধ্যাৰণ্যত মাতঙ্গ নামে এজন ব্ৰাহ্মণক লগ পায়। তেওঁ মাতঙ্গক সহায় কৰাৰ উদ্দেশ্যে আন নজন কুমাৰক এৰি পাতাললৈ যাত্ৰা কৰে। আন কুমাৰসকলেও তেওঁক বিচাৰি বিভিন্ন দিশলৈ ঢাপলি মেলে। ৰাজবাহনেও কাৰ্য সিদ্ধি কৰি উভতি আহি তেওঁৰ লগীয়াসকলক বিচৰাত লাগে। অৱশেষত তেওঁ এখন উপবনত উপস্থিত হয়হি। দৈবিকভাৱে আন নজন কুমাৰো তাত আহি উপস্থিত হয়হি। তাৰ পিছত দহোজনে প্ৰত্যেকেই বিভিন্ন প্ৰান্তত লাভ কৰা নিজৰ নিজৰ ৰোমাঞ্চকৰ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনীসমূহ বিৱৰি কয়। এনেদৰে 'দশকুমাৰচৰিত' গ্ৰথিত হৈছে।

শিৰোনামৰ তাৎপর্য

সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ নিয়ম অনুসৰি যিকোনো গ্ৰন্থৰ শিৰোনাম বিশেষ তাৎপর্যপূর্ণ হোৱা উচিত। দণ্ডীয়েও এই নিয়ম অনুসৰিয়েই তেওঁৰ গদ্যকাব্যৰ শিৰোনাম 'দশকুমাৰচৰিতম্' ৰাখিছে বুলি ভাব হয়।

'দশকুমাৰচৰিতম্ গদ্যকাব্যৰ নামটি এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যায়- দশ চ তে কুমাৰাশ্চ দশকুমাৰাঃ, তেষাং চৰিতানি দশকুমাৰচৰিতানি। তানাধিকৃত্য কৃতং কাব্যম্ দশকুমাৰচৰিতম্। অর্থাৎ দহজন কুমাৰৰ চৰিত বা জীৱন চৰিত বর্ণনা কৰা কাব্যই 'দশকুমাৰচৰিতম্'। শিৰোনামৰ ব্যাখ্যা আৰু এনেধৰণেও কৰিব পাৰি- দশকুমাৰাণাং চৰিতানি যস্মিন্তব্যে তদ্ দশকুমাৰচৰিতম্। অর্থাৎ দহজন কুমাৰৰ চৰিত বর্ণনা কৰা কাব্যই দশকুমাৰচৰিতম্।

দণ্ডীয়ে 'দশকুমাৰচৰিতম্' নামৰ উক্ত কাব্যখনত দহজন কুমাৰৰ ৰোমাঞ্চকৰ তথা বৈচিত্র্যপূর্ণ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী লিপিবদ্ধ কৰিছে। সেইবাবেই কাব্যৰ নাম 'দশকুমাৰচৰিতম্' ৰখা হৈছে। শিৰোনাম আৰু কাব্যৰ মূল কাহিনীভাগৰ গভীৰ সম্বন্ধ আছে। গতিকে উক্ত শিৰোনাম তাৎপর্যপূর্ণ আৰু সফল বুলি ক'ব পৰা যায়।

'দশকুমাৰচৰিত'ৰ উচ্ছ্বাসসমূহৰ সাৰাংশ

আপুনি ইতিমধ্যে আভাস পালে যে দণ্ডী বিৰচিত 'দশকুমাৰচৰিত'ত দহজন কুমাৰৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই বৰ্ণনা ৰোমাঞ্চকৰ, কৌতূহল উদ্দীপক তথা বৈচিত্র্যপূৰ্ণ। কাব্যখন তিনিভাগত বিভক্ত- পূৰ্বপীঠিকা বা ভূমিকা, দশকুমাৰচৰিত বা মূল অংশ আৰু উত্তৰ পীঠিকা। কাব্যখনত সৰ্বমুঠ চৌধ্যটা (১৪) উচ্ছ্বাস (অধ্যায়) আছে। তলত প্রতিটি অধ্যায়ৰ সাৰাংশ আপোনাৰ অধ্যয়নৰ বাবে আগবঢ়োৱা হ'ল।

পূৰ্বপীঠিকা

প্রথম উচ্ছ্বাসঃ মগধদেশৰ ৰজা ৰাজহংস। তেওঁৰ ৰাজধানীৰ নাম পুষ্পপুৰী। এবাৰ মালবৰাজ মানসাৰৰ লগত যুদ্ধ লাগে। যুদ্ধত ৰাজহংস পৰাজিত হয়। তেওঁ নিজ পত্নীৰ সৈতে বিন্ধ্যপর্বতত আশ্রয় লয়। লগত তেওঁৰ চাৰিজন মন্ত্রীও যায়। মন্ত্রীকেইজনৰ নাম হৈছে সুমন্ত্র, সুমিত্র, সুমতি আৰু সুশ্রুত। সেই সময়তে ৰাজহংসৰ পত্নী বসুমতীয়ে এটি পুত্র সন্তানৰ জন্ম দিয়ে। সন্তানটিৰ নাম ৰখা হয় ৰাজবাহন। ঠিক একেসময়তে ৰাজহংসৰ চাৰিওজন মন্ত্রীৰ এটি এটিকে পুত্র সন্তান জন্ম হয়। এওঁলোকৰ নাম যথাক্রমে- মিত্রগুপ্ত, মন্ত্রগুপ্ত, প্রমতি আৰু বিশ্রুত।

মিথিলাৰ ৰাজা প্রহাৰৱৰ্মাই ৰাজহংসৰ সহায়ৰ বাবে আহে। কিন্তু অৰণ্য পথত শত্রুসকলৰ আক্রমণৰ বলি হয়। ফলত তেওঁৰ দুই পুত্রৰ সৈতে বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে। কিন্তু সেই দুই পুত্র ঘটনাক্রমে ৰাজহংসৰ লগ লাগেহি। তওঁলোকৰ নাম হৈছে উপহাৰৱৰ্মা আৰু অপহাৰৱৰ্মা। ৰাজপুত্র, মন্ত্রীপুত্র আৰু এই দুয়োজন কুমাৰ একেলগে ডাঙৰ-দীঘল হয়। ইয়াৰ উপৰিও আন দুজন কুমাৰ যথাক্রমে ৰত্নোদ্ভৱ পুত্র পুষ্পোদ্ভৱ আৰু মন্ত্রী ধৰ্মপালৰ পুত্র অর্থপালো ৰাজহংসৰ ওচৰলৈ আহে। সোমদত্ত নামৰ আন এটি বালকো এওঁলোকৰ ওচৰলৈ আহে। এনেদৰে উক্ত দহজন কুমাৰে একেলগে বিদ্যা-শিক্ষা লাভ কৰি সমস্ত কলাবিদ্যাত পাৰ্গত হৈ উঠে।

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসঃ দহজন কুমাৰ বয়ঃপ্রাপ্ত হোৱাত ৰাজহংসই তেওঁলোকক দিগ্বিজয়ৰ অনুমতি দিয়ে। কুমাৰসকলে তেওঁলোকৰ যাত্রা আৰম্ভ কৰি বিন্ধ্যাৰণ্যত উপস্থিত হয়। তাতে ৰাজবাহনৰ মাতঙ্গ নামৰ এজন ব্রাহ্মণৰ লগত সাক্ষাৎ হয়। মাতঙ্গই পাতালকন্যা কালিন্দীক বিবাহ কৰাই পাতালৰ অধিপতি হ'বলৈ ইচ্ছা কৰি ৰাজবাহনৰ সহায় বিচাৰে। ৰাজবাহনেও তেওঁক এই ক্ষেত্রত সহায় কৰে। মাতঙ্গই পাতালকন্যা কালিন্দীক বিবাহ কৰাই পাতালৰ অধীশ্বৰ হয়। কৃতজ্ঞতাৰ চিনস্বৰূপে কালিন্দীয়ে ৰাজবাহনক এটি মণি উপহাৰ দিয়ে, যাৰ নাম আছিল 'ক্ষুধাতৃষ্ণাহৰ মণি'। আনফালে আন কুমাৰসকলে ৰাজবাহনক নাপায় তেওঁক বিচাৰি চাৰিও দিশে ঢাপলি মেলে। ৰাজবাহনেও পাতাললোকৰ পৰা উভতি আহি লগৰীয়াসকলক নাপায় তেওঁলোকক বিচাৰি যাত্রা কৰে। তেওঁ ভ্রমণ কৰি কৰি উজ্জয়িনী নগৰীত উপস্থিত হয়গৈ। তাতে তেওঁ সোমদত্তক লগ পায়। ৰাজবাহনক দেখি আনন্দিত সোমদত্তই ঘটনাৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰে।

তৃতীয় উচ্ছ্বাস: সোমদত্তই অনুসন্ধান কৰি ক্লান্ত হৈ তৃষ্ণা নিৱাৰণৰ বাবে এখন নদীৰ তীৰত উপস্থিত হয়। তাতে এটি পৰিত্যক্ত মূল্যবান বতু দেখা পালে। সোমদত্তই সেই ৰত্নটো লৈ ওচৰৰ শিৱ মন্দিৰ এটালৈ যায়। তাতে তেওঁ এজন ব্রাহ্মণক লগ পায়। ব্রাহ্মণৰ দাৰিদ্র দেখি সোমদত্তই বতুটো ব্রাহ্মণক দান কৰে। তাৰ পিছত সোমদত্ত নিদ্রামগ্ন হয়। সাৰ পায় দেখে যে কেইজনমান সৈনিকে সেই ব্রাহ্মণজনক প্রহাৰ কৰি আছে। আৰু ব্রাহ্মণজনে সোমদত্তকে দস্যু বুলি আঙুলিয়াই দিয়ে। তেতিয়া সেই সৈন্যসকলে তেওঁক বন্দী কৰি লাটদেশৰ ৰজা মত্তকালৰ শিবিৰৰ কাৰাগাৰত নিক্ষেপ কৰে। তাতে সোমদত্তই আন বহু বন্দীক লগ পায়। তেওঁলোকৰ পৰা জানিব পাৰে যে এটি বিশেষ মূল্যবান বতু নোপোৱাৰ বাবেই সকলোকে বন্দী কৰি ৰখা হৈছে। সোমদত্তই তেতিয়া তেওঁ পোৱা বতুটিৰ গুৰুত্ব বুজি পায়। তাৰ পিছত তেওঁ আন আন বন্দীসকলৰ সৈতে কাৰাগাৰ ৰক্ষীসকলক পৰাস্ত কৰি উজ্জয়িনীৰ ৰজা বিৰচিকেতুৰ মন্ত্রী মানপালৰ শিবিৰত উপস্থিত হয়। ফলত মণ্ডকালৰ লগত মানপালৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হয়। যুদ্ধত মত্তকাল পৰাজিত হয়। তেতিয়া বিৰাটকেতুৰে কৃতজ্ঞ হৈ সোমদত্তলৈ নিজ কন্যাক বিবাহ দি তেওঁক যুৱৰাজ পাতে। পত্নীসহ মহাকালৰ মন্দিৰলৈ আহোতেই তাতে তেওঁলোকে ৰাজবাহনক লগ পায়। সেই সময়তে তাত পুষ্পোদ্ভবো আহি উপস্থিত হয় তাত ৰাজবাহনৰ ইঙ্গিতত নিজৰ কাহিনী আৰম্ভ কৰে।

চতুর্থ উচ্ছ্বাসঃ ৰাজনাহনক বিচাৰি থাকোতে পুষ্পোদ্ভবে এদিন এজন ব্যক্তিক পতনৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে। পিছত জানিব পাৰে যে সেইজনেই তেওঁৰ পিতৃ ৰত্নোদ্ভৱ কিছুদূৰত নাৰীৰ কান্দোন শুনি তেওঁৰ ওচৰলৈ যায়। ওচৰলৈ গৈ জানিব পাৰে যে তেওঁ ৰত্নোদ্ভৱ পত্নী সুবৃত্তা। সুদীর্ঘ ষোল্লবছৰ অপেক্ষা কৰাৰ পিছতো স্বামী পুত্রৰ দর্শন নোপোৱাৰ বাবে সুবৃত্তাই আত্মজাহ দিবলৈ ওলাইছিল। কিন্তু তেতিয়াই পিতৃ-মাতৃ আৰু পুত্রৰ মিলন হয়। পুষ্পোদ্ভৱে পিতৃ-মাতৃক এজন ঋষিৰ আশ্রমত লৈ উজ্জয়িনীলে যায়। তাতে বালচন্দ্রিকা নামৰ এগৰাকী কন্যাক বিবাহ কৰায় বহু ঘাত-প্রতিঘাতৰ অন্তত। তাৰ পিছত বন্ধুপাল নামৰ এজন ভৱিষ্যৎ বক্তাৰ উক্তি অনুসৰি পুষ্পোদ্ভৱে আহি সোমদত্ত আৰু ৰাজবাহনক লগ পায়হি। তিনিজনে একেলগে বাস কৰিবলৈ লয়।

পঞ্চম উচ্ছ্বাসঃ এদিন বসন্তকালত সুন্দৰ নগৰৰ উদ্যানলৈ আহিল মানসাৰৰ কন্যা অৱন্তিসুন্দৰী। লগত সখীয়েক বালচন্দ্রিকা আৰু নগৰৰ কিছু ৰমনী। তেওঁলোকে কামদেৱক পূজা-অর্চনা কৰাৰ বাবে সেই উদ্যানলৈ আহিছিল। ৰাজবাহনো তেতিয়াই তাত উপস্থিত হয়হি আৰু তেওঁৰ সাক্ষাৎ হয় অৱন্তিসুন্দৰীৰ লগত। দুয়োজনে দুয়োজনৰ প্রতি আকর্ষিত হয়। দুয়োজনৰ মাজত চিনা-পৰিচয় হয়। ৰাজবাহনৰ তেতিয়াই পূর্বজন্মৰ কথা মনত পৰি যায়। অৱন্তিসুন্দৰীয়ে উদ্যানলৈ অহা এটি ৰাজহাঁহক ধৰিব খোজেতে ৰাজবাহনে পূর্বজন্মৰ এটি ঘটনা ব্যক্ত কৰি সেই কার্যক বাধা দিয়ে। ঘটনাটি আছিল যে ৰজা শার্শ্বই তেওঁৰ পত্নী যজ্ঞবতীক সন্তুষ্ট কৰাৰ বাবে এটি ৰাজহাঁহক ধৰি উপহাৰ দিয়ে। ৰাজহাঁহে, তেতিয়া ৰজাক পত্নী বিচ্ছেদৰ অভিশাপ দিয়ে। ৰাজহাঁহটো দৰাচলতে এক ঋষি আছিল। অনেক কাকুতি-মিনতি কৰাৰ পিছত ঋষিয়ে সেই বিচ্ছেদ মাত্র দুমাহৰ বাবে হ'ব বুলি কয়। এই ঘটনা শুনি

অৱন্তিসুন্দৰীৰো পূৰ্বজন্মৰ কথা মনত পৰিল। কাৰণ তেৱে আছিল ৰাণী যজ্ঞৱতী আৰু ৰাজবাহন আছিল ৰজা শাৰ্ঙ্গ ফলত দুয়োজনৰ অনুৰাগ আৰু বাঢ়ি গ'ল। কিন্তু কিছুসময়ৰ পিছতে অৱন্তিসুন্দৰী নিজ গৃহলৈ উভতি যাব লগা হয়।

বিচ্ছেদৰ বিৰহত এনেকৈ ৰাজবাহন সেই উদ্যানলৈ আহোতে এজন ইন্দ্রজালত (যাদুত) পাৰ্থও ব্রাহ্মণক লগ পায়। ব্রাহ্মণে ৰাজবাহনক তেওঁৰ বিষণ্ণ অবস্থাৰ কথা সোধে। তেতিয়া পুষ্পোদ্ভবে সকলো ঘটনা বিৱৰি কয়। সেই ব্রাহ্মণজনে ৰাজবাহন আৰু অৱন্তিসুন্দৰীৰ মিলনত সহায় কৰিব বুলি প্রতিশ্রুতি দিয়ে। পিছদিনা ইন্দ্রজালও পাৰ্থত ব্রাহ্মাণজনে ৰাজপ্রসাদত ইন্দ্রজাল প্রদর্শন কৰাৰ ছলেৰে ছলনা কৰি ৰাজবাহন আৰু অবন্তিসুন্দৰীৰ বিবাহ সম্পন্ন কৰোৱায়।

দশকুমাৰচৰিত বা মূল অংশৰ উচ্ছ্বাসসমূহৰ সাৰাংশ

প্রথম উচ্ছ্বাস: ঘটনাক্রমে ৰাজবাহন আৰু অৱন্তিসুন্দৰীৰ পৰিণয়-ৰহস্য উদঘাটন হ'ল। কথাটো চণ্ড-বর্মাৰো অৱগত হ'ল। ক্রোধান্বিত চণ্ডবর্মাই ৰাজবাহনক বন্দী কৰিলে। ৰজা দর্পসাকক এই সংবাদ পঠিয়াই তেওঁৰ আদেশৰ অপেক্ষা কৰা হ'ল। ইতিমধ্যে চণ্ডনবর্মাই সিংহবর্মাৰ কন্যা অম্বালিকাৰ পানি-প্রার্থনা কৰি প্রত্যাখ্যাত হৈছিল। এই অপমান তেওঁ পাহৰা নাছিল। তেওঁ পিঞ্জৰাবদ্ধ কৰি ৰাজবাহনকো লগত লৈ যায়। অঙ্গৰাজক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি চণ্ডবর্মাই কন্যাসহ তেওঁক বন্দী কৰে। আনফালে কৈলাস পর্বতত থকা দর্পসাৰৰ পৰা আদেশ লৈ দূত আহিল। দর্পসাৰে শীঘ্রে ৰাজবাহনক মৃত্যুদণ্ড দিবলৈ চণ্ডবর্মাক আদেশ দিলে। হাতীৰ ভৰিৰ গচকত মৃত্যুদণ্ড দিয়াৰ বাবে ৰাজবাহনক বাহিৰলৈ লৈ অহা হ'ল। ঠিক সেই সময়তে তেওঁৰ ভৰিৰ ৰূপৰ শিকলি আপোনা-আপুনি খুলি গ'ল। শিকলিডালে অঙ্গৰাৰ ৰূপ ল'লে। মহর্ষি মার্কণ্ডেয়ৰ অভিশাপেই আছিল অঙ্গাৰাৰ অনুৰূপ পৰিণতিৰ কাৰণ। সেই মুহূর্ততে সকলোৱে চণ্ডবর্মাৰ মৃত্যুৰ সংবাদ পালে। সিংহবর্মাৰ কন্যাক স্পর্শ কৰিবলৈ উদ্যত হওতেই কোনোবা দুঃসাহসী এজনে চণ্ডবর্মাক বধ কৰে। পছিত ৰাজবাহনে চিনি পায় যে সেই দুঃসাহসীজন তেওঁৰে মিত্র অপহাৰবর্মা। ৰাজবাহনো বন্দীত্বৰ পৰা মুক্ত হ'ল। তাৰ পিছত ঘঠনাক্রমে তেওঁ পূর্বৰ আন সকলো কুমাৰক লগ পালে আৰু বার্তা বিনিময় আৰম্ভ হ'ল। কুমাৰসকলৰ মাজত অপহাৰবর্মাই প্রথমে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী বর্ণনা কৰিবলৈ ধৰিলে।

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসঃ অপহাৰবর্মাই ভ্রমণ কৰি কৰি এদিন ঋষি মৰীচিক দেখা পালে। ঋষিক ৰাজবাহনৰ বতৰা সুধিলে। ঋষিয়ে তেওঁক চম্পা নগৰীত বাস কৰিবলৈ উপদেশ দিলে। প্রসঙ্গতঃ ঋষিয়ে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনীও অপহাৰবর্মাৰ আগত ব্যক্ত কৰিলে। তেওঁ কিদৰে কামমঞ্জৰী নামৰ এক বাৰাঙ্গনাৰ প্রেমপাশত আবদ্ধ হৈ প্রতাৰিত হ'ল, সেই কথাও ক'লে। আনহাতেদি অপহাৰবর্মাই চম্পানগৰীলৈ গৈ থাকোতে বিমর্দক নামৰ এজন লোকক লগ পায়। সেই বির্মদকেও কামমঞ্জৰীৰ দ্বাৰা প্রতাৰিত হৈ সর্বস্ব হেৰুৱা বুলি জানিব পাৰে। অপহাৰবর্মাই হেৰুৱা সম্পদ পুনৰ উদ্ধাৰৰ প্রতিশ্রুতি বিমদতক দিয়ে। চম্পানগৰীত বাস কৰিবলৈ লৈ অপহাৰবর্মাই পেশা ৰূপে লয় জুৰাবেল আৰু সিন্ধি খনা কাম। এদিন তেওঁ নৈশ অভিযানত যাওঁতে কুলপালিকা নামেৰে এক সুন্দৰী তৰুণীক লগ পায়।

তৰুণীৰ পৰা জানিব পাৰে যে তেওঁ কুবেৰদত্তৰ কন্যা। ধনমিত নামে এজন দৰিদ্ৰ ব্যক্তিক তেওঁ ভাল পায়। কিন্তু পিতৃয়ে কুলপালিকাক অৰ্থপতি নামৰ এজন ব্যক্তিলৈহে বিয়া দিব খোজে। সেয়েহে কুলপালিকাই অবাঞ্ছিত বিবাহ এৰাবৰ বাবে ধনমিত্ৰৰ ঘৰলৈ গৈ আছে। এই সকলো কথা শুনি অপহাৰবৰ্মা আৰু ধনমিত্ৰই কুবেৰদত্ত আৰু অৰ্থপতিক সম্পদ আদি লুণ্ঠন কৰি যথেষ্ঠ হাৰাশাস্তি কৰে। ফলত কুলপালিকা আৰু অৰ্থপতিৰ বিবাহৰ দিন পিছুৰাই দিয়া হয়। আনহাতেদি অপহাৰবৰ্মাৰ চুৰিৰ অৰ্থৰে ধনমিত্ৰও সম্পদশালী হৈ পৰে। তেতিয়া ধনমিত্ৰই এখন আশ্চৰ্য থাল পোৱা বুলি ভুৱা প্ৰচাৰ চলোৱা হয় য'ৰ পৰা প্ৰচুৰ সোণ পাব পাৰি। এই কথা শুনি কুবেৰদত্তই ধনমিত্ৰলৈ নিজ কন্যা কুলপালিকাক বিবাহ দিয়ে। তাৰ পিছত ঘটনাক্ৰমে অপহাৰবৰ্মাই কামমঞ্জৰীকো সৰ্বস্বান্ত কৰিলে আৰু বিমৰ্দকক হেৰুৱা অৰ্থ ঘু�ৰাই দিলে।

এদিন ৰাতি গ্ৰহবাৰত ৰক্ষীৰ হাতত এক সিদ্ধি খন্দা কাৰ্য কৰি থাকোতে অপহাৰবৰ্মা বন্দী হয়। তেওঁক কাৰাগাৰত নিক্ষেপ কৰা হয়। সেই কাৰাগাৰৰে কাৰাধ্যক্ষ আছিল কণ্টক নামৰ এজন যিজন ৰাজকন্যা অম্বালিকাৰ প্ৰতি আসক্ত আছিল। সিদ্ধি খন্দাত অপহাৰবৰ্মা সিদ্ধহস্ত বুলি জানি কণ্টকে কাৰাগাৰৰ পৰা ৰাজপ্ৰসাদ পৰ্যন্ত এক সুৰঙ্গ খন্দায়। কিন্তু সুৰঙ্গ নিৰ্মাণ কৰি অপহাৰবৰ্মাই কণ্টককো বধ কৰে। তাৰ পিছতে নিজে সেই পথেৰে গৈ অম্বালিকাৰ কোঠা পায়গৈ। সেই সময়ত ৰাজকন্যা নিদ্ৰিত আছিল। ৰাজকুমাৰীক দেখি অপহাৰবৰ্মা তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈ পৰে। কিন্তু টোপনিত ব্যাঘাত নকৰাকৈ তেওঁ উভতি যায়। পিছত চণ্ডবৰ্মাই চম্পানগৰী আক্ৰমণ কৰা বুলি শুনি অপহাৰবৰ্মাই চণ্ডবৰ্মাক বধ কৰে। আৰু তেতিয়াই ৰাজবাহনৰ সৈতে সাক্ষাৎ হয়।

তৃতীয় উচ্ছ্বাসঃ উপহাৰবৰ্মাই নিজৰ কাহিনী আৰম্ভ কৰে। তেওঁ ৰাজবাহনক বিচাৰি বিচাৰি বিদেহ দেশ পায়গৈ। তাতে তেওঁ বৃদ্ধা ধাত্ৰীক লগ পায় আৰু নিজৰ পিতৃ-মাতৃৰ কৰুণ বৃতান্ত শুনিবলৈ পায়। তেওঁ জানিব পাৰে উপহাৰবৰ্মাৰে অগ্ৰজৰ পুত্ৰ বিকটবৰ্মাই পিতৃৰাজ্য দখল কৰি তেওঁলোকক বন্দী কৰি ৰাখিছে। লগে লগে তেওঁ পিতৃ-মাতৃক উদ্ধাৰৰ বাবে সচেষ্ট হ'ল। বিকটবৰ্মা এজন কুস্বভাবৰ লোক আছিল। পত্নীয়ে তেওঁক সহ্য কৰিব পৰা নাছিল। উপহাৰবৰ্মাই সেই সুযোগ গ্ৰহণ কৰিলে। উপহাৰবৰ্মাৰ পৰামৰ্শমতে বিকটবৰ্মাৰ পত্নীয়ে তেওঁক এক অদ্ভুত যজ্ঞ কৰিবলৈ প্ৰৰোচিত কৰে। যজ্ঞৰ ফলত তেওঁ এক সুন্দৰ দেহ লাভ কৰিব বুলি কোৱা হয়। অতি সোনকালে বিকটবৰ্মা ফান্দত পৰে আৰু উপহাৰবৰ্মাই তেওঁক বধ কৰে। তাৰ পিছত নিজৰ হেৰুৱা ৰাজসিংহাসন উদ্ধাৰ কৰে। লগতে নিজ পিতৃ-মাতৃকো কাৰাগাৰৰ পৰা মুক্ত কৰে। নজিৰ পতিক ৰজা পাতি নিজে যুবৰাজৰ পথত অভিষিক্ত হয়। নূৰৰাজৰূপে উপহাৰবৰ্মাই মিত্ৰ সিংহবৰ্মাক সহায় কৰিবলৈ আহে আৰু তাতেই ৰাজবাহনক লগ পায়।

চতুৰ্থ উচ্ছ্বাসঃ এইবাৰ অৰ্থপালে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰিবলৈ লয়। অৰ্থপাল কাশীলে গৈ কামপালৰ কথা শুনে। কামপাল আছিল কাশীৰাজৰ মন্ত্ৰী। সেই কামপাল যজ্ঞকন্যা তাৰাৱলীৰ স্বামী তথা অৰ্থপালৰ নিজা পিতৃ বৃদ্ধ কাশীৰাজৰ পিছৰজন নতুন ৰজা সিংহঘোষে কামপালক পদচ্যুত কৰি প্ৰাণদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। এই কথা শুনি অৰ্থপালে পিতৃক উদ্ধাৰ কৰাৰ বাবে সংকল্প লয়। কামপালক বধ্যভূমিলৈ লৈ যাওঁতে এটি সাপ তেওঁৰ গাৰ

ওপৰত অর্থপালে দলিয়াই দিয়ে। লগে লগে সাপোৰ কামোৰত কামপাল সংজ্ঞাহীন হৈ পৰে। ৰজাৰ অনুমতি লৈ অর্থপালে নিজ পিতৃৰ স্পন্দনহীন দেহটি লৈ আহে। অর্থপাল সাপৰ বিষ উলিওৱা মন্ত্র-তন্ত্রত পার্গত আছিল। নিজ মন্ত্রবলত অচিৰেই পিতৃক সুস্থ কৰি তোলে। এইবাৰ বুদ্ধিৰ বলত সিংহঘোষক বন্দী কৰি নিজ পিতাক সিংহাসনত উপবিষ্ট কৰায়। অর্থপালে নিজেও যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত হয়। তাৰ পিছত অঙ্গৰাজ সিংহবর্মাক সাহায্যদানৰ বাবে চম্পানগৰীলৈ আহোতেই ৰাজবাহনক সৌভাগ্যক্রমে লগ পায়।

পঞ্চম উচ্ছ্বাস: এইবাৰ প্রমতিয়ে নিজৰ কাহিনী ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ঘুৰি ঘুৰি তেওঁ বিন্ধ্যাৰণ্য পায়গৈ। ৰাতি টোপনিতে তেওঁ এক স্বপ্ন দেখে। ভাৱ হয় যেন তেওঁ এক ৰাজপ্রাসাদত উপস্থিত হয়গৈ আৰু তাতে এক লাবণ্যময়ী তৰুণীক দেখা পায় আকৃষ্ট হৈ পৰে। সাৰ পায় প্রমতিয়ে দেখে যে তেওঁৰ সমুখত এগৰাকী অপ্সৰা ৰখি আছে। অপ্সৰাই তেওঁক জনালে যে সপোনত দেখা তৰুণীগৰাকী শ্রাবস্তীৰ ৰাজকন্যা নবমল্লিকা। অপ্সৰাই প্রমতিক প্রণয় কার্যত সাফল্যৰ আশীর্বাদ দি বিদায় লয়। তাৰ পিছত প্রমতিয়ে শ্রাবস্তী ৰজালৈ যাত্রা আৰম্ভ কৰে। বাটত এক ব্রাহ্মাণৰ লগত মিত্রতা হয়। ব্রাহ্মণজনে প্রমতিক স্ত্রীবেশত সজ্জায় তোলে আৰু নিজৰ কন্যা বুলি শ্রাবস্তী ৰজাৰ ৰাজপ্রসাদ পায়গৈ। ঘটনাক্রমে ৰজাই প্রমতিলৈ নিজ কন্যাক বিবাহ দিয়ে। অতি সোনকালে প্রমতি ৰজাৰ অত্যন্ত আস্থাভাজন হৈ পৰে। তাৰ পিছত সিংহবর্মাক সহায়ৰ বাবে তেওঁ সৈন্যসহ আহি ৰাজবাহনক লগ পায়।

ষষ্ঠ উচ্ছ্বাস: ইয়াৰ পিছত নিজৰ ৰোমাঞ্চকৰ কাহিনী ক'বলৈ ল'লে মিত্রগুপ্তই। ৰাজবাহনক বিচাৰি বিচাৰি তেওঁ পালেগৈ সুহ্মদেশৰ ৰাজধানী দামলিপ্ত নগৰ। সেই সময়ত নগৰত এক উৎসৱ হৈছিল। মত্রিগুপ্তও সেই উৎসৱ চাবলৈ যায়। তাতে ৰাজকুমাৰীৰ পতি নির্বাচনৰ অনুষ্ঠানো হৈছিল। ঘটনাক্রমে ৰাজকুমাৰীয়ে মিত্রগুপ্তক পতিৰূপে নির্বাচন কৰে। এই কথাত ৰজাৰ পুত্র ভীমধন্ধা অত্যন্ত ক্রুদ্ধ হৈ পৰে কাৰণ ইয়াৰ পিছৰ পৰা তেওঁ মিত্রগুপ্তৰ অনুগত হৈ থাকিব লাগিব। তাৰ পিছত ৰাজকুমাৰৰ নির্দেশমর্মে মিত্রগুপ্তক বন্দী কৰি সাগৰত পেলাই দিয়া হ'ল। অৱশ্যে এখন জাহাজৰ নাবিকসকলে তেওঁক উদ্ধাৰ কৰে। কিন্তু সেই জাহাজ আকৌ জলদস্যুৱে আক্রমণ কৰে। সাহসেৰে যুঁজি মিত্রগুপ্তই জলদস্যুসকলক পৰাজিত কৰে আৰু পত্নীক বন্দী কৰে। দেখা গ'ল যে সেই জলদস্যূপত্নী আছিল ভীমবস্থা। নাবিকসকলে তেওঁক বন্দী কৰি থয়।

তাৰ পিছত প্রতিকূল বতৰৰ বাবে জাহাজখন গৈ এটি দ্বীপত ৰয়গৈ। তাতে মিত্রগুপ্তক এটা ৰাক্ষসে ধৰি পেলায়। ৰাক্ষসে কয় যে যদি চাৰিটা প্রশ্নৰ উত্তৰ মিত্রগুপ্তই দিব নোৱাৰে, তেনেহ'লে ৰাক্ষসে তেওঁক খায় পেলাব। মিত্রগুপ্তই চাৰিওটা প্রশ্নৰ উত্তৰত একোটাকৈ কাহিনী ৰাক্ষসক শুনায়। ৰাক্ষস অতি প্রসন্ন হয়। সেই সময়তে দেখা গ'ল যে আকাশপথেৰে এক ৰাক্ষসে এক তৰুণীক ধৰি নিছে। মিত্রগুপ্তই সেই তৰুণীকো উদ্ধাৰ কৰে। সেই তৰুণীগৰাকী আছিল দামলিপ্ত নগৰৰ ৰাজকুমাৰী যিয়ে মিত্রগুপ্তক পতিৰূপে নির্বাচন কৰিছিল। দুয়োজন নগৰলৈ উভতি যায় আৰু তেওঁলোকৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়। তাৰ পিছত মিত্র ৰজা সিংহবর্মাক সহায় কৰিবলৈ আহোঁতে চম্পানগৰত ৰাজবাহনক লগ পায়।

সপ্তম উচ্ছ্বাসঃ এইবাৰ মন্ত্রগুপ্তই নিজৰ বিচিত্র অভিজ্ঞতাৰ বর্ণনা কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ ঘুৰি ঘুৰি কলিঙ্গৰাজ্যত উপস্থিত হয়গৈ। সেই ৰাজ্যত ৰাজকন্যা কনকলেখাই এক সিদ্ধ পুৰুষৰ হাতত বন্দী হৈ দিন গণি আছিল। মন্ত্রগুপ্তই ৰাজকন্যাক উদ্ধাৰ কৰি ৰাজপ্রাসাদলৈ লৈ যায়। দুয়োজন দুয়োজনৰ প্রতি আকর্ষিত হয়। মন্ত্রগুপ্তই সংগোপনে ৰাজকন্যাৰ বাসগৃহত থাকি যায়। আনপিনে কলিঙ্গৰাজ এবাৰ সমুদ্রতীৰলৈ ফুৰিবলৈ যাওঁতে অঙ্গৰাজ জয়সিংহৰ দ্বাৰা আক্রান্ত হৈ বন্দী হয়। সেই কথা গম পাই মন্ত্রগুপ্তই তেওঁক উদ্ধাৰৰ উপায় উলিয়াই। জয়সিংহই কনকলেখাক বিবাহ কৰাবলৈ বিচাৰে। কিন্তু কনকলেখাক ভুতে ধৰা বুলি প্রচাৰ হয়। চেগ বুজি মন্ত্রগুপ্তই এক মহা তপস্বীৰ বেশ ধৰি ভূত খেদিবলৈ আহে আৰু জয়সিংহও মান্তি হয়। তপস্বীয়ে আদেশ দিলে যে জয়সিংহই প্রথমে সৰোবৰত স্নান কৰি আহিব লাগিব। সেই কাম কৰাৰ লগে লগে জয়সিংহই এক নতুন দেহ ধাৰণ কৰিব যি ভূতক নিঃশেষ কৰিব পাৰিব। তদনুসাৰে জয়সিংহ সৰোৰত নামিলে আৰু মন্ত্রগুপ্তৰ মৃত্যুজালত ভৰি দিলে। সৰোবৰৰ পৰা মন্ত্রগুপ্ত উঠি আহিল। মানুহে ভাবিলে জয়সিংহই নতুন দেহ ধাৰণ কৰিলে। তাৰ পিছত একো অসুবিধা নোহোৱাকৈ কলিঙ্গৰাজক কন্যাৰ সৈতে উদ্ধাৰ কৰে। ইয়াৰ পৰবর্তী পর্যায়ত অঙ্গৰাজক সাহায্য দানৰ বাবে আহোতে মন্ত্রগুপ্তই চম্পা নগৰীত ৰাজবাহনক পুনৰ লগ পায়।

অষ্টম উচ্ছ্বাস: তাৰ পিছতে সকলোৰে আগত বিশ্রুতে নিজৰ অভিজ্ঞতা ব্যক্ত কৰিবলৈ ধৰিলে। বিন্ধ্যাৰণ্যৰ পথত তেওঁ বিদর্ভৰাজ অনন্তবর্মাৰ পুত্র ভাস্কৰবর্মাক লগ পায়। প্রতিবেশী ৰজা বসন্তভানুৱে বিদর্ভৰাজ দখল কৰে। বিশ্রুতে বিদর্ভৰাজ্য উদ্ধাৰৰ প্রতিশ্রুতি বালকক দিয়ে। অনেক ঘাত-প্রতিঘাতৰ অন্তত বিদর্ভৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰি ৰাজকন্যা মঞ্জুবাহিনীক বিবাহ কৰায়। বিশ্রুতে বসন্তভানুকো বধ কৰে। বিদর্ভৰাজ্যৰ ৰজসিংহাসনত ভাস্কৰবর্মাক অধিষ্ঠিত কৰে। তাৰ পিছত মিত্র সিংহবর্মাক সহায় কৰিবলৈ আহোতে ৰাজবাহনক লগ পায়।

উত্তৰপীঠিকা

সকলো কাহিনী কোৱা শেষ হোৱাৰ পিছত ৰাজবাহনৰ বৃদ্ধ পিতৃ ৰাজহংসৰ ওচৰৰ পৰা পত্র লৈ এজন দূত আহিল। পুত্রৰ বিচ্ছেদত তেওঁ অত্যন্ত কাতৰ হৈ পৰিছে। সেয়েহে কুমাৰক শীঘ্রে স্বদেশলৈ ঘুৰি যাবলৈ নির্দেশ দিয়ে। সকলোৱে পুষ্পপুৰ অভিমুখে যাত্রা আৰম্ভ কৰে। কুমাৰসকলে উজ্জয়িনীলৈ আহি মানসাৰক পৰাজিত আৰু নিহত কৰে। লগতে মালবৰাজ্য অধিকাৰ কৰে। পুষ্পপুৰত উপস্থিত হৈ ৰাজহংসক দেখা দিয়াত তেওঁ অত্যন্ত আনন্দিত হৈ পৰে। কুমাৰসকলৰ মাজত বিজিত ৰাজ্যবোৰ ভাগ কৰি দিয়া হয়। উজ্জয়িনী আৰু পুষ্পপুৰক মুক্তভাৱে শাসন কৰি ৰাজবাহনে সুখেৰে দিন অতিবাহিত কৰে।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः१.. दण्डी कस्मिन् नगरे अवसत् ?

प्रश्नः२. दण्डिनः आविर्भावसमयः कः ?

प्रश्नः३. दण्डीकृतग्रन्थानां नामानि लिखतु ।

प्रश्नः४. दण्डी संस्कृतकाव्यजगति कस्मिन् अर्थे प्रसिद्धः ?

प्रश्नः ५. दशकुमारचरितं कस्य कृतिः अस्ति?

प्रश्नः ६. दशकुमारचरितस्य कति भागाः सन्ति? नागानां नामानि लिखत ।

प्रश्नः ७ दशकुमारचरितग्रन्थे कति उच्छवासाः सन्ति ?

प्रश्नः ८ राजहंसः कस्य देशस्य राजा आसीत्?

प्रश्नः ९ पुष्पपुरी कस्य देशस्य राजधान्याः नाम आसीत्?

प्रश्नः १०दशकुमारचरितपदस्य व्युत्पत्तिः उल्लिख्यताम्।

प्रश्नः ११. अवन्तिसुन्दरी कस्य पुत्री आसीत् ?

७.८ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन -

१. संस्कृतसाहित्यस्य महातो गद्यकारसेय दण्डिनः विषये ज्ञातवान्तः ।

२. दण्डीकृतग्रन्थानां विषये ज्ञातवान्तः ।

३. दण्डिनः पदलालित्यस्य विषये ज्ञातवान्तः ।

४. दशकुमारचरितस्य विषये ज्ञातवान्तः ।

७.९ ज्ञानाधिक्यम्

१.काले, एम. आर. (१९१७), दक्षिणापथचरितम् अव दन्ती, पूर्वार्गः, दिल्लीः - मोतीलाल बनारसीदासः।

२.त्रिपाठी, कृष्णमणिः, दक्षिणापथवृत्तम् (पूर्वसंपादितकामग्रम्) (१९८६), वाराणसी - चौखम्बा प्रकाशनः।

३. शर्मा, ज्ञानेश्वरः (१९९५), संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः, गुवाहाटीः - चन्द्रप्रकाशः।

७.१० अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्नः १ उत्तरम् : दण्डी काञ्चीपुरे (काञ्चीनगरे) अवसत्।

प्रश्नः २ उत्तरम् :दण्डिनः आविर्भावः कालः ६ शताब्द्याः अन्त्यतः ७म शताब्द्याः प्रथमार्द्ध पर्यन्तम् ।

प्रश्नः ३ उत्तरम् :दण्डीकृतग्रन्थस्य नामानि – दशकुमारचरितम्, काव्यादर्शः, अवन्तिसुन्दरीकथा च ।

प्रश्नः ४ उत्तरम् : दण्डी संस्कृतकाव्यजगति पदलालित्यस्य अर्थे प्रसिद्धः।

प्रश्नः ५ उत्तरम् : दशकुमारचरितम् इति दण्डिनः कृतिः अस्ति।

प्रश्नः ६ उत्तरम् : दशकुमारचरितस्य त्रयः भागाः सन्ति – पूर्वपीठिका(प्रस्तावना), मूलांशः, उत्तरपीठिका च।

प्रश्नः ७ उत्तरम् : दशकुमारचरितग्रन्थे १४। उच्छ्वासाः सन्ति

प्रश्नः ८ उत्तरम् : राजहंसः मगधदेशस्य राजा आसीत्।

प्रश्नः ९ उत्तरम् : पुष्पपुरी मगधदेशस्य राजधान्याः नाम आसीत्।

प्रश्नः १० उत्तरम् : "दशकुमारचरितम्" इत्यस्य व्युत्पत्तिः – दश च ते कुमाराश्च दशकुमाराः तेषां चरितानि दशकुमारचरितानि। तान्यधिकृत्य कृतं काव्यं दशकुमारचरितम्।

प्रश्नः ११ उत्तरम् : अवन्तिसुन्दरी मालवराजमानसारस्य पुत्री आसीत्।

⍰७.११ अभ्यासप्रश्नाः

क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

प्रश्नः १ : काव्यदर्शः किं शास्त्रम् ?

प्रश्नः २ : विदेहः कुत्र अवस्थितः ?

ख) संक्षेपप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५० शब्देषु लिखन्तु)।

प्रश्नः १ : "दण्डिनः पदलालित्यम्" इत्यस्य वाक्यशैलीं व्याख्यायत।

प्रश्नः २ : दण्डिनः रचनाशैल्याः वैशिष्ट्यसमूहस्य उदाहरणानि लिखन्तु।

ग) नातीदीर्घाः प्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)

प्रश्नः १ : महाकविः दण्डिनः परिचयं लिखन्तु।

*****

अध्यायः ८ : दशकुमारचरितम् (राजवाहनचरितम् , उत्तरपीठिका , प्रथमोच्छ्वासः)

अध्यायस्य संरचना

८.१ उद्देश्यम्

८.२ परिचयः

८.३ कविदण्डिनः परिचयः

८.४ दशकुमारचरितान्तर्गतस्य राजवाहनचरितस्य संस्कृतपाठः

८.५ राजवाहनचरितस्य संस्कृतशब्दार्थः

८.६ व्याकरणटिप्पणी

८.७ अध्यायात् किमवगतम्

८.८ ज्ञानाधिक्यम्

८.९ अग्रगत्याः निरूपणम्

८.१० अभ्यासप्रश्नाः

८.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- दशकुमारचरितम् इति ग्रन्थस्य परिचयं ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- कविदण्डिनः परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- दशकुमारचरितग्रन्थस्य अन्तर्गतस्य राजवाहनचरितस्य आभासं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- राजवाहनचरितस्य संस्कृतानुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति
- राजवाहनचरितस्य असमीया-अनुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति
- व्याकरणटिप्पणी विषये अवगन्तुं शक्नुवन्ति ।

८.२ परिचयः

भवद्भिः पूर्वाध्याये गद्यकारस्य दण्डिनः 'दशकुमारचरितम्' इति ग्रन्थस्य च सम्यक् ज्ञानं प्राप्तम् । अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन भवन्तः 'दशकुमारचरित' इत्यस्यान्तर्गतेन राजवाहनचरितम् इति पाठेन सह परिचिताः

भविष्यन्ति । अस्मिन् अध्याये भवन्तः दण्डिनः लेखनशैल्याः परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति । दशकुमारचरितस्य हस्तलिखितेषु प्रकाशितेषु संस्करणेषु सामान्यतः त्रयः भागाः सन्ति--

(१) पञ्च उच्छ्वासैः युक्तः प्रारम्भिकः वा पूर्वभागः पूर्वपीठिका इति ज्ञायते ।

(२) अष्टौ उच्छ्वासात्मकः मध्यभागः दशकुमारचरितम् इति नाम्ना ख्यातः ।

(३) अन्तिमः परिशिष्टः वा भागः, यः उत्तरापिठिका इति प्रसिद्धः ।

अष्टाध्यायेषु विभक्तस्य ग्रन्थस्यास्य मध्यभागः एव दण्डिनः इति मन्यते, परन्तु तस्मिन् राजवाहनस्य अपूर्णकथा, सप्तमित्रकथाः च सन्ति इति कारणतः तत् अपूर्णम् अस्ति । शेषभागाः अर्थात् पूर्वपीठिका उत्तरपीठिका च अन्येषां लेखकानां रचनाः सन्ति ये कालान्तरेण क्रमशः मूलग्रन्थस्य आरम्भे अन्ते च योजिताः सन्ति। अष्टसु उच्छ्वासेषु विभक्ते दण्डिनः मूलग्रन्थे अष्टकुमारकथाः सन्ति । परन्तु पूर्वाध्याये कुमारद्वयस्य (पुष्पोद्भवस्य सोमदत्तस्य च) कथां योजयित्वा दशकुमाराणां सङ्ख्या समाप्ता भवति । तथा मूलग्रन्थस्य अष्टमे अध्याये वर्णितम् अपूर्णं विश्रुतचरितम् उत्तरापिठिकायां सम्पन्नं भवति ।

८.३ कविदण्डिनः परिचयः

दण्डिनः स्थितिकालविषये तेनैव विरचितेभ्यः ग्रन्थेभ्यः स अनुमातुं शक्यते । अवन्तीसुन्दरीकथानुसारं किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य रचकस्य भारवेः त्रयः पुत्राः आसन् । येषु मध्यमपुत्र आसीत् मनोरथः । मनोरथस्य चत्वारपुत्राः आसन् । तेषु कनिष्ठः पुत्रः आसीत् वीरदत्तः । वीरदत्तगौर्योः पुत्रः दण्डी आसीत् । संस्कृतसाहित्ये दण्डिनः रचनाः यथा -

१. काव्यादर्शः,

२. अवन्तीसुन्दरी,

३. छन्दोविचितिः,

४. कल्पपरिच्छेदः चेत्यादयः ।

ज्ञातव्यम्

शार्ङ्गधरपद्धतिग्रन्थे दण्डिनः तिस्रः कृतयः सन्तीति प्राप्यते । यथा -

त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥

दण्डिनः शैलीगतवैशिष्ट्यम्

दण्डिनः पदलालित्यम् अत्यधिकं प्रसिद्धं वर्तते । पदानां लालित्यं , समासरहितपदावली , अनुप्रासयुक्तनादसौन्दर्यं च दशकुमारचरिते समुपलभ्यते । आचार्यदण्डी परिष्कृतगद्यशैल्याः जन्मदाता आसीत् । गद्यस्य स्वरूपं किं स्यात् , गद्ये कीदृशानां भावभाषारसालङ्काराणां समावेशः करणीयः इत्यस्य आदर्शः दशकुमारचरितग्रन्थे तेन सम्यक् प्रदर्श्यते । दण्डी वैदर्भीरीत्याः कविः अस्ति । दण्डिनः भाषायां प्रसादमाधुर्यादिगुणानां समावेशः परिलक्ष्यते । दण्डिनः ग्रन्थे भावानाम् अभिव्यञ्जनम् एतादृशं प्रबलं वर्तते यत् तैः कठिनादपि कठिनानां राजनीतितत्त्वानां वर्णनं सरलभाषया प्रस्तोतुं शक्यते । भावानुकुलं पदावलीसंचयनं तस्य प्रमुखविशेषत्वं वर्तते । शृंगारकरुणादिवर्णनेषु भाषायाः प्रसादमाधुर्यछटा दर्शनीया वर्तते । नखशिखवर्णनं प्रकृतिवर्णनं चेत्यादिषु समासयुक्तसालङ्कारपदावलीनां संयोजनं परिलक्ष्यते । 'मधुराविजय' इति महाकाव्यकारगङ्गादेव्या दण्डिनः कृतिः सरस्वतीदेव्याः मणिदर्पणम् इति अभिधीयते।

आचार्यदण्डिनो वाचामचान्तामृतसम्पदाम् ।
विकासो वेधसः पत्न्या विलासमणिदर्पणम् ।

केषाञ्चन पण्डितानां मतानुसारं कवित्वपरिपिकः केवलं दण्डिनि एव दृश्यते ।

कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशयः ।

कल्पनाशीलदण्डिनः काव्यशैली वैदर्भीरीतिम् अनुःसरति । अर्थस्य स्पष्टत्वं , रसस्य सुन्दराभिव्यक्तिः , कल्पनायाः सजीवता , शब्दस्य लालित्यं च इत्येते दण्डिनः शैल्याः विशेषगुणाः सन्ति । अस्य रचनायां माधुर्यगुणः विशेषरूपेण प्राप्यते । तथा ओजगुणप्रभावोऽपि दर्शनीयो वर्तते यथा —

ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम् ।

असौ अल्पदीर्घसमस्तप्रकाराणां वाक्यानां प्रयोगं विदधाति । असौ राजा , राजकुमारः , ब्राह्मणः , भिक्षुकः , राजकुमारी , वेश्या , पाखण्डः चेत्यादीनि समाजस्य समस्तपात्राणि स्वरचितग्रन्थे स्थानं प्रददाति ।

८.४ दशकुमारचरितान्तर्गतस्य राजवाहनचरितस्य संस्कृतपाठः

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तमुत्तमाङ्गना विस्मयविकसिताक्षी सस्मितमिदमभाषत - "दयित, त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्था श्रोत्रवृत्तिः । अद्य मे मनसि तमोऽपहस्त्वया दत्तो ज्ञानप्रदीपः । पक्कमिदानां त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम्। अस्य च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् । अभवदीयं हि नैव किञ्चिन्मत्संबद्धम् । अथवास्त्येवास्यापिजनस्य क्वचित्प्रभुत्वम् । अशक्यं हि मादिच्छया विना सरस्वतीमुखग्रहणोच्छेषणीकृतो दशनच्छद एष चुम्बयितुम् । अम्बुजासनास्तनतटोपभुक्तमुरःस्थलं चेदमालिङ्गयितुम् इति प्रियोरसि प्रावृडिव नभस्युपास्तीर्णगुरुपयोधरमण्डला प्रौढकन्दलीकुड्मलमिव रूढरागरूषितं चक्षुरुल्लासयन्ती वर्हिवर्हावलीं विडम्बयता कुसुमचन्द्रकशारेण मधुकरकुलव्याकुलेन केशकलापेन स्फुरदरुणकिरणकेसरकरालं कदम्बमुकुलमिव कान्तस्याधरमणिमधीरमाचुचुम्ब । तदारम्भसफरितया च रागवृत्त्या भूयोऽप्यावर्ततातिमात्रचित्रोपचारशीफरो

रतिप्रबन्धः । सुरतखेदसुप्तयोस्तु तयोः स्वप्ने बिसगुणनिगडितपादो जरठः कश्चिज्जालपादोऽदृश्यत । प्रत्यबुध्येतां चौभौ । अथ तस्य राजकुमारस्य कमलमूढशशिकिरणरज्जुदामनिगृहीतमिव रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत् । उपलभ्यैव च "किमेतत् इत्यतिपरित्रासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द राजकन्या । यन च तत्सकलमेव कन्यान्तःपुरमग्निपरीतमिव पिशाचोपहतमिव वेपमानमनिरूप्यमाणतदात्वायतिविभागमगण्यमानरहस्यरक्षासमयमवनितलविप्रविध्यमानगात्रमाक्रन्दविदीर्यमाण कण्ठमश्रुस्रोतो ऽवगुण्ठितकपोलतलमाकुलीबभूव । तुमुले चास्मिन्समये ऽनियन्त्रितप्रवेशाः "किं किम्ऽ इति सहसोपसृत्य विविशुरन्तर्वंशिकपुरुषाः । ददृशुश्च तदवस्थं राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु सद्य एव ते तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयाञ्चक्रुः । सो ऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशाम्योत्पन्नप्रत्यभिज्ञः "कथं स एवाष मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः पापाया बालचन्द्रिकायाः पत्युरत्यभिनिविष्टवित्तदर्पस्य वैदेशिकवणिक्पुत्रस्य पुष्पोद्भवस्य मित्रं रूपमत्तः कलाभिमानी नैकविधविपरलम्भोपायपाटवावर्जितमूढपौरजनमिथ्यारोपितवितथदेवतानुभावः कपटधर्मकञ्चुको निगूढपापशीलश्चपलो ब्राह्मणब्रुवः । कथमिवैनमनुरक्ता मादृशेष्वपि पुरुषसिंहेषु सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी । पश्यतु पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्यशीला कुलपांसनीऽ इति निर्भर्त्सयन्भीषणभ्रुकुटिदूषतललाटः काल इव काललोहदण्डकर्कशेन बाहुदण्डेनावलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाम्बुजरथाङ्गलाञ्छने राजपुत्रं सरभसमाचकर्ष । स तु स्वभावधीरः सर्वपौरुषातिभूमिः सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां दैवीमेव तामापदमवधार्य "स्मर तस्या हंसगामिनि, हंसकथायाः । सहस्व वासु, मासद्वयम् प्राणपरित्यागरागिणीं प्राणसमां समाश्वास्यारिवश्यतामयासीत् । अथ विदितवार्तावार्तौ महादेवीमालवेन्द्रौ जामातरमाकारपक्षपातिनावात्मपरित्यागोपन्यासेनारिणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः । न शेकतुस्तु तमपरभुत्वादुत्तारयितुमापदः । स किल चण्डशीलश्चण्जवर्मा सर्वमिदमुदन्तजातं राजराजगिरौ तपस्यते दर्पसाराय संदिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भवकुटुम्बकं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा कृत्वा च राजवाहनं राजकेसरिकिशोरकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं मूर्धजजालवलीनचूढामणिप्रभावविक्षिप्तक्षुत्पिपासादिखेदं च तमवधूतदुहितृप्रार्थनस्याङ्गराजस्योद्धरणायाङ्गानभियास्यन्न्यविश्वासान्निनाय । रुरोध च बलभरदत्तकम्पश्चम्पाम् । चम्पेश्वरो ऽपि सिंहवर्मा सिंह इवासह्यविक्रमः प्राकारं भेदयित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूतव्राताहूतानां साहाय्यदानायातिसत्वरमापततां धरापतीनामचिरकालभाविन्यपि संनिधावदत्तापेक्षःस साक्षादिवावलेपो वपुष्मानक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राहः । जगृहे च महति संपराये क्षीणसकलसैन्यमण्डलः प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नमर्मा सिंहवर्मा करिणः करिणमवप्लुत्यातिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा । स च तद्दुहितर्यम्बालिकायामबलारत्नसमाख्यातायामतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न व्ययूयुजत् । अवपि त्वनीनयदपनीताशेषशल्यमकल्यसंधो बन्धनम् । अजीगणच्च गणकसंघैः "अद्यैव क्षपावसाने विवाहनीया राजदुहिताऽ इति । कृतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात्प्रतिनिवृत्त्यैणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य प्रतिसंदेशमावेदयत्--अयि मूढ, किमस्ति कन्यान्तःपुरदूषकेऽपि कश्चित्कृपावसारः । स्थविरः स राजा जराविलुप्तमानावमानचित्तो दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित्प्रलपति त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् ।

अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रवधवार्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवो ऽस्माकं विधेयः । सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कीर्तिसारेण निगडितचरणा चारके निरोद्धव्याऽ इति । तच्चाकर्ण्य "प्रातरेव राजभवनद्वारे स च दुरात्मा कन्यान्तःपुरदूषकः संनिधापयितव्यः । चण्डपोतश्च मातङ्गपतिरुपचितकल्पनोपपन्नस्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यश्चोत्थायाहमेव तमनार्यशीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा क्रीडनकं तदधिरूढ एव गत्वा शत्रसाहाय्यकाय प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोशवाहनस्यावग्रहणं करिष्यामि इति पार्श्वचरानवेक्षाञ्चक्रे । निन्ये चासावहन्यन्यस्मिन्नुन्मिषत्येवोषारोगे राजपुत्रो राजाङ्गणं रक्षिभिः । उतस्थे च क्षरितगण्डश्चण्डपोतः । क्षणे च तस्मिन्मुमुचे तदङ्घ्रियुगलं रजतशृङ्खलया । सा चैनं चन्द्रलेखाच्छविः काचिदप्सरा भूत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्राञ्जलिरंव्यजिज्ञपत्-- देव, दीयतामनुग्रहार्द्रं चित्तम् । अहमस्मि सोमरश्मिसंभवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । तस्या मे नभसि नलिनलुब्ध मुग्धकलहंसानुबद्धवक्त्रायास्तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्यदृच्छया जातु हैमवते मन्दोदके मग्नोन्मग्नस्य महर्षेर्मार्कण्डेयस्य मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् । पातितश्च कोपितेन को ऽपि तेन मयि शापः--पापे, भजस्व लोहजातिमजातचैतन्या सती इति । स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं संदानतामेत्य निस्तरणीयामिमामापदमपरिक्षीणशक्तित्वं चेन्द्रियाणामकल्पयत् । अनल्पेन च पाप्मना रजतशृङ्खलीभूतां मामैक्ष्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः, पुत्रो मानसवेगस्य, वीरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ समध्यगमत् । आत्मसात्कृता च तेनाहमासम् । अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे प्रवर्तमाने विद्याधरचक्रवर्तिनि वत्सराजवंशवर्धने नरवाहनदत्ते विरसाशयस्तदपकारक्षमोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत । प्रतिश्रुतं च तेन तस्मै स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् । अन्यदा तु वियति व्यवदायमानचन्द्रिके मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुरवशेन्द्रियस्तदिन्द्रमन्दिरद्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितश्च तिरस्करिण्या विद्यया । स च तां तदा त्वदङ्कापाश्रयां सुरतखेदसुप्तगात्रीं त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारसंबद्धाभिः कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिः प्रत्यानीयमानरागपूरां न्यरूपयत् । स तु प्रकुपितो ऽपि त्वदनुभावप्रतिबद्धनिप्रहान्तराध्यवसायः समालिङ्ग्येतरेतरमत्यन्तसुखसुप्तयोर्युवयोर्दैवदत्तोत्साहः पाण्डुलोहशृङ्खलात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा सरोषरभसमपासरत् । अवसितश्च ममाद्य शापः। तच्च मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् । प्रसीदेदानीम् । किं तव करणीयम्ऽ इति प्रणिपतन्ती "वार्तयानया मत्प्राणसमां समाश्वासय इति व्यादिश्य विससर्ज । तस्मिन्नेव क्षणान्तरे "हतो हतश्चण्डवर्मा सिंहवर्मदुहितुरम्बालिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रसारिते बाहुदण्ड एव बलवदलम्ब्य सरभसमाकृष्य केनापि दुष्करकर्मणा तस्करेण नखप्रहारेण राजमन्दिरोद्देशं च शवशतमयमापादयन्नचकितगतिरसौ विहरतिऽ इति वाचः समभवन् । श्रुत्वा चैतत्तमेव मत्तहस्तिनमुदस्ताधोरणो राजपुत्रो ऽधिरुह्य रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्तत । स्तम्बेरमरयावधूतपदातिदत्तर्त्मा च प्रविश्य वेश्याभ्यन्तरमदभ्राभ्रनिर्घोषगम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात्-- कः स महापुरुषो यैनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत्कर्मानुष्ठितम् । आगच्छतु । मया सहेमं मत्तहस्तिनमारोहतु । अभयं मदुपकण्ठवर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्यानस्य इति । निशम्यैवं स पुमानुपोढहर्षो निर्गत्य

कृता ञ्जलिराक्रम्य संज्ञासंकुचितं कुञ्जरगात्रमसक्तमध्यरुक्षत् । आरोहन्तमेवैनं निर्वर्ण्यहर्षोत्फुल्लदृष्टिः अये, प्रियसखोऽयमपहारवर्मैव इति पश्चान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितमग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयं च पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् । तत्क्षणोपसंहृतालिङ्गनव्यतिकरश्चापहारवर्मा

चापचक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशमुसलतोमरादिप्रहरणजातमुपयुञ्जानान्

बलावलिप्तान्प्रतिबलवीरान्बहुप्रकारायोधिनः परिक्षिपतः क्षितौ विचिक्षेप । क्षणेन चाद्राक्षीत्तदपिसैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखमभिधावता बलनिकायेन परिक्षिप्तम् । अनन्तरं च कश्चित्कर्मिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः कमलकोमलपाणिपादः कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनीललोचनः कटितटनिविष्टरत्ननखः पट्टनिवसनः कृशाकृशोदरोरःस्थलः कृतहस्ततया रिपुकुलमिषुवर्षेणाभिवर्षन्पादाङ्गुष्ठनिष्ठरावघृष्टकर्णमूलेन प्रजविना गजेन संनिकृष्य पूर्वोपदेशप्रत्ययात् अयमेव स देवो राजवाहनः प्राञ्जलिः प्रणम्यापहारवर्मणि निविष्टदृष्टिराचष्टत्वदादिष्टेन मार्गेण संनिपातितमेतदङ्गराजसहाय्यदानायोपस्थितं राजकम् । अरिबलं च विहितविध्वस्तं स्त्रीबालहार्यशस्त्रं वर्तते । किमन्यत्कृत्यम् इति। हृष्टस्तु व्याजहारापहारंवर्मा-- देव, दृष्टिदानेनानुगृह्यतामयमाज्ञाकारः । सोऽयमेव ह्यमुना रूपणे धनमित्राख्यया चान्तरितो मन्तव्यः स एवायं निर्गमप्यबन्धनादङ्गराजमपवर्जितं च कोशवाहनमेकीकृत्यास्मद्गृह्येणामुना सह राजन्यकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपतिष्ठतु यदि न दोषः इति । देवोऽपि "यथा ते रोचते इति तमाभाष्य गत्वा च तन्निर्दिष्टेन मार्गेण नगराद्बहिरतिमहतो रोहिणद्रुमस्य कस्यचित्क्षौमावदातसैकते गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले तले द्विरदादवततर । प्रथमसमवतीर्णेनापहारवर्मणा च स्वहस्तसत्वरसमीकृते मातङ्ग इव भागीरथीपुलिनमणअडले सुखं निषसाद । तथा निषण्मं च तमुपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुतैर्मैथिलेन च प्रहारवर्मणा, काशीभर्त्रा च कामपालेन चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा सहोपागतय धनमित्रः प्रणिपपात । देवोऽपि हर्षाविद्धमभ्युत्थितः "कथं समस्त एष मित्रगणः समागतः को नामायमभ्युदयः इति कृतयथोचितोपचारान्निर्भरतरं परिरेभे । काशपितिमैथिलाङ्गराजांश्चसुहृन्निवेदितान्पितृवदपश्यत् । तैश्च हर्षकम्पितपलितं सरभसोपगूढः परमभिननन्द । ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसंकथासु प्रियवयम्यगणानुयुक्तः स्वस्य च सोमदत्तपुष्पोद्भवेवयाश्चरितमनुवरण्य सुहृदामपि वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावस्तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त । तेषु प्रथमं प्राह स्म किलापहारवर्मा ॥ २.१ ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते राजवाहनचरित नाम प्रथम उच्छ्वासः

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १. दशकुमारचरितम् इति गद्यकाव्यं केन विरचितम्?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः २. दण्डिना विरचिताः ग्रन्थाः के?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ३. दशकुमारचरितस्य उत्तरपीठिकायाः प्रथमोच्छ्वास्य नाम किम् ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ४. राजवाहनचरितम् कस्मिन् उच्छ्वासे प्राप्यते?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ५. दशकुमारचरितस्य उत्तरपीठिकायां कति उच्छ्वासाः सन्ति?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ६. दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायां कति उच्छ्वासाः सन्ति?

उत्तरम्- ……..

८.५ राजवाहनचरितस्य संस्कृतशब्दार्थः

श्रुत्वा तु = आकर्ण्य हि ,भुवनवृत्तान्तमुत्तमाङ्गना= भुवनस्य वृत्तान्तं कथनं , उत्तमाङ्गना = नारीश्रेष्ठया, विस्मयविकसिताक्षी = आश्चर्ये विस्फुताक्षी सस्मितमिदमभाषत = स्मितहासेन एतत् अकथयत् "दयित= प्रियतम! , त्वत्प्रसादादद्य = तव कृपायाम् अद्य , मे= मम , चरितार्था = परितृप्ताः सफला वा , श्रोत्रवृत्तिः = कर्णेन्द्रियम् । अद्य मे मनसि = अस्मिन् दिवसे मम चेतसि , तमोऽपहस्त्वया = अज्ञानन्धकारं अपहृत्य भवता , दत्तो = प्रदत्तः , ज्ञानप्रदीपः = ज्ञानस्य प्रदीपः । पक्कमिदानीं = परिणामं फलं वा एतत् , त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम्= तव चरणकमलस्य परिचर्यायाः सेवायाः वा परिणामः । अस्य च = एतस्य पुनः , त्वत्प्रसादस्य = तव कृपायाः, किमुपकृत्य = कथम् उपकारं प्राप्य, प्रत्युपकृतवती = प्रत्युपकारं,भवेयम्= करणीयमव । अभवदीयं हि , नैव= न हि, किञ्चिन्मत्संबद्धम् = किमपि मया सम्बद्धम् । अथवास्त्येवास्यापिजनस्य = अथवा वर्तते हि अस्य नरस्य पुरुषस्य वा, क्वचित्प्रभुत्वम् = कस्मिञ्चित् स्वामित्वम् । अशक्यं = असक्षमः हि ,मदिच्छया विना = मम वाञ्छनया विना , सरस्वतीमुखग्रहणोच्छेषणीकृतो= देवीसरस्वत्याः मुखेनग्रहणेन उच्छिष्टः, दशनच्छद= ओष्ठः , एष = अयम्, चुम्बयितुम् = चुम्बनं कर्तुम् । अम्बुजासनास्तनतटोपभुक्तमुरःस्थलं = अम्बुजावक्षःस्थलस्पर्शक्षमः वक्षः , चेद्यालिङ्गयितुम् इति= न आलिङ्गनं कर्तुम्इति । प्रियोरसि= प्रियः भवसि, प्रावृडिव = वर्षा इव, नभस्युपास्तीर्णगुरुपयोधरमण्डला= आकाशे अवस्थितो विशालः मेघमण्डलः स्तनमण्डलो वा ,

प्रौढकन्दलीकुड्मलमिव = परिपक्वकन्दलीपुष्पमिव, रूढरागरूषितं = रक्तवर्णस्य किरणरूषितं , चक्षुरुल्लासयन्ती = च चक्षुः यथोचितं प्रसार्य, वर्हिवर्हावलीं= मयुरपुष्पादीव , विडम्बयता कुसुमचन्द्रकशारेण= पुष्पसज्जितेन, मधुकरकुलव्याकुलेन= मधुकर इव परिव्याप्तेन , केशकलापेन = केशयुतया, स्फुरदरुणकिरणकेसरकरालं = उदितरश्मिकरालं , कदम्बमुकुलमिव= कदम्बपुष्पस्य मुकुलमिव , कान्तस्याधरमणिमधीरमाचुचुम्ब = प्रियस्य ओष्ठम् अधीरेण चुम्बनं करोति। तदारम्भसफरितया च रागवृत्त्या भूयोऽप्यावर्ततातिमात्रचित्रोपचारशीफरो रतिप्रबन्धः। सुरतखेदसुप्तयोस्तु तयोः = रतिक्लान्तिनिद्रितयोः तयोः , स्वप्ने, बिसगुणनिगडितपादो = मृणालसूत्रग्रथितचरणयुगलं, जरठः = वृद्धः, कश्चिज्जालपाकोऽदृश्यत = कश्चित् हंसः अपश्यत । प्रत्यबुध्येतां चौभौ = निद्रातः जागरितौ तौ । अथ = तदनन्तरं , तस्य राजकुमारस्य = तस्य राजकुमारराजवाहनस्य, कमलमूढशशिकिरणरज्जुदामनिगृहीतमिव= पद्ममूढचन्द्ररश्मिरज्जुना आबद्धमिव , रजतशृङ्खलोपगूढं = रजतशृङ्खलया , चरणयुगलमासीत् = आबद्धपादयुग्मम् आसीत् । उपलभ्यैव च = प्राप्य एव हि , किमेतत् = इदं किं, इत्यतिपरित्रासविह्वला= इत्थम् अतीव भीतिविह्वला सती, मुक्तकण्ठमाचक्रन्द राजकन्या = राजकुमारी अवन्तीसुन्दरी उच्चस्वरेण क्रन्दयति । येन = यस्मात् , च, तत्सकलमेव = तत् सर्वमेव , कन्यान्तःपुरमग्निपरीतमिव = अन्तःपुरे निवासस्थाः रमण्यः तथा भीताः अभवन् यथा आग्निः ताः आवृत्तं करोति, पिशाचोपहतमिव= भूतापहतमिव , वेपमानमनिरूप्यमाणतदात्वायतिविभागमगण्यमानरहस्यरक्षासमयमवनितलविप्रविमानगात्रमाक्रन्दविदीर्यमाणक ण्ठमश्रुस्रोतो = ताः वर्तमाने भविष्यति च करणीयं सर्वं विस्मरन्ति, घटनायाः गोपनतारक्षणकार्यमपि विस्मरन्ति , अधः भूमौ अवनितः सन् निजशरीरं कष्टम् अनुभावयति । विदीर्यमाणं कण्ठं अश्रुजलेन , अवगुण्ठितकपोलतलमाकुलीबभूव = परिवेष्ट्य कपोलभागः व्याकुलः अभवत् , तुमुले चास्मिन्समये = अस्मिन् सङ्कटावस्थायां, अनियन्त्रितप्रवेशाः = प्रवेशानियन्त्रितः सन्, किं किम् इति = किम् अभवत् किम् अभवत् इति , सहसोपसृत्य = झटिति समीपं गत्वा, विविशुरन्तवैशिकाः पुरुषाः = अन्तःपुररक्षकः पुरुषाः , ददृशुश्च = दृष्टवन्तः, तदवस्थं = तस्यां दशायाम् , राजकुमारम्= राजकुमारं राजवाहनं , तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु = राजवाहनस्य रूपप्रभावेन निग्रहेच्छा वाधाप्राप्तः अभवत् , सद्य एव ते = सहसा एव ते, तमर्थं = तां वार्तां, चण्डवर्मणे = चण्डवर्मणं , निवेदयाञ्चक्रुः= निवेदनं कृतवन्तः , सोऽपि = चण्डवर्म अपि, कोपादागत्य = क्रोधवशतः समागत्य, निर्दहन्निव = दहन्निव , दहनगर्भया दृशा= ज्वलन्तदृष्ट्या , निशाम्योत्पन्नप्रत्यभिज्ञः = अवलोक्य समुत्पन्नज्ञानः , "कथं स एवैष = किमर्थं स एव एषः इति , मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः= मम भ्रातृमृत्युकारणभूतायाः, पापाया = कृतपापायाः, बालचन्द्रिकायाः= वालचन्द्रिका इत्याख्यायाः, पत्युरत्यभिनिविष्टवित्तदर्पस्य= स्वामिनः धनगर्विणः वैदेशिकवणिक्पुत्रस्य=विदेशस्थवणिक्पुत्रस्य, पुष्पोद्भवस्य = पुष्पोद्भव इत्याख्यस्य, मित्रं = बन्धुः, रूपमत्तः = यौवनाभिमत्तः, कलाभिमानी = कलाविद्यागर्वितः, नैकविधविप्रलम्भोपाय= विविधप्रतारणोपायेन पाटवावर्जितमूढपौरजनमिथ्यारोपितवितथदेवतानुभावः= मूर्खनगरवासिनः वशीभूताः सन्तः एनं राजवाहनस्य उपरि मिथ्यया निष्फलं दैविकप्रभावं आरोपयन्ति ।

कपटधर्मकञ्चुको = कपटधर्मी , निगूढपापशीलश्चपलो = गोपनतया पापयुतः चञ्चलः , ब्राह्मणब्रुवः = ब्राह्मणाधमः । कथमिवैनमनुरक्ता = केन प्रकारेण एनं प्रति अनुरक्ता , मादृशेष्वपि = मत्सदृशेषु , पुरुषसिंहेषु = बलशालिपुरुषेषु, सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी = अवमाना पापीनी अवन्तीसुन्दरी। पश्यतु = अवलोकयतु , पतिमद्यैव = स्वामिनम् अद्य एव , शूलावतंसितमियमनार्यशीला = शूलविद्धम् इमां दुश्चरित्रा, वंशकुलपांसनी इति = वंशकलङ्किनी इति , निर्भर्त्सयन्भीषणभ्रुकुटिदूषतललाटः = भर्त्सनं कृत्वा अतिशयभ्रकुटिविकृतललाटेन, काललोहदण्डकर्कशेन = कृष्णवर्णीयलौहदण्ड इव कर्कशः ,a बाहुदण्डेनावलम्ब्य = भुजादण्डसमतुल्य, हस्ताम्बुजे = कमलमिव हस्ते , रेखाम्बुजरथाङ्गलाञ्छने = पद्मचक्राङ्कितं, राजपुत्रं = राजकुमारं राजवाहनं , सरभसमाचकर्ष = सबलं आकर्षयति । स तु स्वभावधीरः = राजवाहनः स्वभावशान्तः, सर्वपौरुषातिभूमिः= सर्वप्रकारकपौरुषगुणोपेत, सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां = सहनशालित्वमेव एकमात्रं प्रतीकारम् इति , दैवीमेव = दैविकभावेन, तामापदमवधार्य=अस्य आपदस्य विपदो वा इत्थमिति निश्चित्य, "स्मर तस्या हंसगामिनि , हंसकथायाः= हे हंसगामिनि , तस्याः कथां स्मरणं करोतु इति । सहस्व वासु = सहनं करोतु , मासद्वयम्, प्राणपरित्यागरागिणीं = प्राणत्यागाय उद्यता , प्राणसमां= प्राणप्रिया, समाश्वास्यारिवश्यतामयासीत् = एवं सान्त्वनं आश्वासं वा ददाति । अथ = तदनन्तरं , विदितवार्तावार्तौ = ज्ञातवार्ताकातरौ, महादेवीमालवेन्द्रौ = रानीमहादेवी तथा मालवराजा , जामातरमाकारपक्षपातिनावात्मपरित्यागोपन्यासेनारिणा = जामातुः आकृतिं परिलक्ष्य पक्षपातयुतः सन् प्राणत्यागच्छलेन एवं उवाच । जिघांस्यमानं =हननाय समुद्यतः, ररक्षतुः = रक्षणमिप्सितस्य । न शेकतुस्तु= न कर्तुं शक्तवान् , तमपरभुत्वादुत्तारयितुमापदः = अक्षमताहेतोः उद्धारयितुं विपदः । स किल चण्डशीलश्चण्डवर्मा = सः क्रुद्धः चण्डवर्मा , सर्वमिदमुदन्तजातं = समस्तवृत्तान्तं राजराजगिरौ = कैलाशपर्वते ,तपस्यते= तपस्यारताय, दर्पसाराय = दर्पसार इत्याख्याय, संदिश्य = दूतमाध्यमेन सन्देशन प्रेरयन् , सर्वमेव= समस्तमेव , पुष्पोद्भवकुटुम्बकं = पुष्पोद्भवस्य आत्मीयस्वजनान् , सर्वस्वहरणपूर्वकं = समस्तापहरणपूर्वकं , सद्य एव = सहसा एव, बन्धने = कारागारे , क्षिप्त्वा = आवद्धं कृत्वा च ,राजवाहनं = राजकुमारं राजवाहनं, राजकेसरिकिशोरकमिव = सिंहं शिशु इव , दारुपञ्जरनिबद्धं = काष्ठपञ्जरे आवद्धं , मूर्धजजालवलीनचूढामणिप्रभावविक्षिप्तक्षुत्पिपासादिखेदं = शिरस्थकेशमध्ये विलीनस्य चूड़ामणेः प्रभावेन बुभुक्षापिपासादिविक्षिप्तदुःखं ,च , तमवधूतदुहितृप्रार्थनस्याङ्गराजस्योद्धरणायाङ्गानभियास्यन्न्यविश्वासान्निनाय = चण्डवर्मणः सुतापाणिप्रार्थनां अङ्गदेशस्य राजा प्रत्याख्यानं करोति । अतः तम् अङ्गराजं कष्टप्रदानाय युद्धयात्रासमये अन्यं कमपि न विश्वसिति। रुरोध च बलभरदत्तकम्पश्चम्पाम् = सैनिकानां बलभारेण चम्पा नगरी कम्पयति। चम्पेश्वरोऽपि = चम्पेश्वर इत्याख्यः सिंहवर्मा सिंह इव = सगंहवर्मा सिंहवत् , असह्यविक्रमः = असहनीयपराक्रमः, प्राकारं = प्राचीरं, भेदयित्वा = विभेद्य, महता बलसमुदायेन = विशालसैनिकवर्गैः, निर्गत्य = वहिः आगत्य, स्वप्रहितदूतव्राताहूतानां = स्वप्रेषितवर्तावाहकैः आमन्त्रितानां , साहाय्यदानायातिसत्वरमापततां =

सहायहेतोःतत्क्षणात् सर्वदिशः , धरापतीनामचिरकालभाविन्यपि = राज्ञां द्रुतवेगेन समागताः, संनिधावदत्तापेक्षः न= सर्वेषां उपस्थितिः नापेक्षः, साक्षादिवावलेपो = प्रत्यक्षेण अवलेप इव , वपुष्मानक्षमापरीतः = शरीरेण असहिष्णुतया , प्रतिबलं विपक्षसैनिकान्, प्रतिजग्राहः = आक्रमणं कृतवान् । जगृहे च महति संपराये = भीषणयुधि क्षीणसकलसैन्यमण्डलः = विनष्टाः सर्वे सैनिकाः, प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नवर्मा = प्रचण्डाक्रमणे शतभेदा कवचाः (युधि प्रयुक्तः परिधानः) सिंहवर्मा करिणः = सिंहवर्मणः गजः, करिणमवप्लुत्यातिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा = अन्यमेकं गजं धृतवान् , असाधारणप्राणशक्तेः अधिकारी सिंहवर्मा, स च तद्दुहितर्यम्बालिकायामबलारत्नसमाख्यातायामतिमात्राभिलाषः =सः च सिंहवर्मा तस्य दुहितरं अम्बालिकेति नाम्नः सुख्यातः रमणीरत्नः अतिमात्रप्रेमवशतः प्राणैरेनं = एतस्य हननं न व्ययूयुजत् = न अकरोत् । अपि = एव त्वनीनयदपनीताशेषशल्यभाकस्यसंघोः बन्धनम् = आनीय अवशिष्टस्य अस्त्रस्य अंशान् कारावासे बन्धनं करोति । अजीगणच्च = गणयन् स्थिरीकरोति , गणकसंघैः = देवज्ञः, अद्यैव = अस्मिन् दिवसे एव, क्षपावसाने = रात्रेः शेषभागे , विवाहनीया = परिणयनीया, राजदुहिता इति = राजकुमारी अवन्तीसुन्दरी इति । कृतकौतुकमङ्गले च = विवाहस्य पूर्वं माङ्गलिककार्यसमापने, तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात्प्रतिनिवृत्त्यैणजङ्घो नाम = तस्मिन् समये कैलासपर्वतात् प्रत्यागतः एणजंघ इत्याख्यः , जङ्घाकरिकः = द्रुतगामी दूतः वार्तावाहको वा, प्रभवतो= प्रभोः, दर्पसारस्य = दर्पसार इत्याख्यस्य , प्रतिसंदेशमावेदयत् = वार्तां प्रेषयन् अकथयत् , अयि मूढ= हे अज्ञ, किमस्ति= किं वर्तते, कन्यान्तःपुरदूषकेऽपि कश्चित्कृपावसारः = कन्यान्तःपुरं दूषयति यः सः , तस्मिन् , कृपायाः अवकाशः अस्ति। स्थविरः स राजा = स्थिरः सः नृपः , जराविलुप्तमानावमानचित्तो =वृद्धावस्थाहेतोः मानापमानचेतः विलुप्तो भवति , दुश्चरितदुहितृपक्षपाती = दुश्चरित्रां निजतनायां प्रति पक्षपाती सन्, यदेव किञ्चित्प्रलपति = यत् किमपि प्रलापं करोति , त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् = त्वमपि अपि तस्य अनुमत्या तत्र भवितव्यम् । अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य = अतिशीघ्रं कामोन्मत्तस्य , चित्रवधवार्ताप्रेषणेन = हननवार्ताप्रेरणेन , श्रवणोत्सवोऽस्माकं विधेयः= मम श्रुत्यानन्दः विहितव्यः , सा च दुष्टकन्या = सा च धूर्ततनयां , सहानुजेन कीर्तिसारेण = कनिष्ठेन कीर्तिसार इत्याख्येन सह, निगडितचरणा = शृङ्खलावद्धपादा, चारके = कारागारे, निरोद्धव्या= निरुद्धा करणीया इति । तच्चाकर्ण्य = तत् वाक्यं श्रुत्वा , प्रातरेव = प्रभातकाले एव , राजभवनद्वारे = राजभवनस्य द्वारे, स च दुरात्मा = सश्च पापी , कन्यान्तःपुरदूषकः = कन्यान्तःपुरं दूषयति यः सः, सन्निधापयितव्यः = उपस्थापनीयः। चण्डपोतश्च = चण्ठपोतः इत्याख्यश्च, मातङ्गपतिरुपचितकल्पनोपपन्नस्तत्रैव = हस्त्यधिपतिम् समुचितवेशेन सज्जीकृत्य तत्रैव , समुपस्थापनीयः = उपवेशनीयः। कृतविवाहकृत्यश्चोत्थायाहमेव = विवहसम्पन्ने सति अहमपि उत्थाय , तमनार्यशीलं = तम् अनार्यशीलं राजवाहनं ,तस्य हस्तिनः कृत्वा = एतस्य करिणः विधाय , क्रीडनकं = कीड़ायां , तदधिरूढ = तस्योपरि उपस्थाप्य , एवं गत्वा = उपसृत्य , शत्रुसाहाय्यकाय = रिपूणां सहायहेतोः, प्रत्यासीदतो = समीपं गच्छतः , राजन्यकस्य = राज्ञां क्षत्रियाणां वा , सकोशवाहनस्यावग्रहणं = धनवाहनेन च वाधाप्रदानं , करिष्यामि = विधास्यामि इति पार्श्वचरानवेक्षाञ्चक्रे = इत्थं = पश्चातभूतानाम् अनुचराणां कृते आदेशभङ्गिमया पश्यति ।

निन्ये चासावहन्यन्यस्मिन्नुन्मिषत्येवोषारोगे = पश्चाद्दिवसे आनयति , उषाकाले एव , राजपुत्रो = राजकुमारः, राजाङ्गणं रक्षिभिः = राजप्रसादस्य प्राङ्गनस्थरक्षकैः । उतस्थे च = उपस्थितं कारयति , क्षरितगण्डश्चण्डपोतः = मादकद्रव्यसेवकः चण्डपोतः, क्षणे च तस्मिन्मुमुचे = तस्मिन् अवसरे एव , तदङ्घ्रियुगलं = तच्चरयुगलम् , रजतशृङ्खलया = तया रजतशृङ्खलया , सा चैनं = सा रजशृङ्खला इति , चन्द्रलेखाच्छविः = चन्द्रकला इव, काचिदप्सरा भूत्वा = काचित् स्वर्गाप्सरसः रूपं धारयित्वा , प्रदक्षिणीकृत्य = परितः प्रदक्षिणं विधाय, प्राञ्जलिव्यजिज्ञपत्= अञ्जलिं विधाय अकथयत् , देव = प्रभो, दीयतामनुग्रहार्द्रं = अनुगृह्य प्रदीयताम् , चित्तम् = मनः चेतो वा। अहमस्मि = अहं वर्ते , सोमरश्मिसंभवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी = सोमरश्मिनाम्नः गन्धर्वस्य कन्या सुरतमञ्जरी इति । तस्या मे नभसि = तस्या मम आकाशे , नलिनलुब्ध = पद्मलोभी , मुग्धकलहंसानुबद्धवक्त्रायास्तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता = अनुसरणरतं भ्रान्तराजहंसं अज्ञानतया वाधाप्रदानकाले चपलतावशतः दोषवशतो वा छिन्नः जातः, हारयष्टिर्यदृच्छया जातु = कण्ठहारः तस्मिन् समये ,हैमवते = हिमालयस्य,मन्दोदके = मन्ददकनाम्नि सरोवरे , मग्नोन्मग्नस्य = स्नानरतः आसीत् , महर्षेर्मार्कण्डेयस्य मस्तके = ऋषेः मार्कण्डेयस्र शिरसि , मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् = मणेः रश्मिवत् द्विगुणं सोन्दर्यं धारयन् पतितवती । पातितश्च = कण्ठहारे मस्तके पतिते ,कोपितेन = क्रुद्धेन , कोऽपि तेन = तेन अर्थात् मार्कण्डेयऋषिणा , मयि शापः = मयि अभिशापः प्रदत्तः , पापे = पापीनि ! , भजस्व = परिणतः भव , लोहजातिमजातचैतन्या सती इति = चेतनहीनधातुपदार्थे इति । स पुनः = सः ऋषिः भूयः, प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य= पुनः सन्तुष्टः सन्, मासद्वयमात्रं = द्विमासं , संदानतामेत्य = तव राजवाहनस्य चरणयुगले बन्धनरज्जुवत् अवस्थितायां , निस्तरणीयामिमामापदमपरिक्षीणशक्तित्वं = निर्गच्छति अयमापदः विवेचनशक्तिरपि ह्रासं न भवति तव अप्सरसः , चेन्द्रियाणामकल्पयत् = तथा पञ्चेन्द्रियाणां शक्तिरपि , अनल्पेन च पाप्मना = गुरुतरपापहेतुना , रजतशृङ्खलीभूतां = रजतशृङखले परिणतभूतां , मामैक्ष्वाकस्य = इक्ष्वाकुवंशस्य ,राज्ञो = नृपस्य, वेगवतः पौत्रः, पुत्रो मानसवेगस्य = मानसवेगस्य च सुतः, वीरशेखरो नाम = वीरशूखरः इत्यभिधानः , विद्याधरः = विद्याधरः इत्याख्यः , शङ्करगिरौ = कैलासपर्वते, समध्यगमत् = मां प्राप्तवान्, आत्मसात्कृता च तेनाहमासम् = आत्मसात् कृतवान्। अथासौ = तदनन्तरं सः, पितृप्रयुक्तवैरे = पैतृकसूत्रेण स्थिवैरीहेतोः, प्रवर्तमाने = वर्तमाने, विद्याधरचक्रवर्तिनि = वद्याधरराजे, वत्सराजवंशवर्धने = वत्सराजवंशीयः, नरवाहनदत्ते= नरवाहनदत्त इत्यस्मिन्, विरसाशयस्तदपकारक्षमोऽयमिति = पौरूषत्वहेतोः , तपस्यता = तपस्यारतः, दर्पसारेण सह = दर्पसारः इत्यख्येन सह , समसृज्यत = मित्रतां कृतवान् । प्रतिश्रुतं च = प्रत्याकर्णितं च , तेन = तस्मै = तेन वीरशेखराय, स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः = आत्मीयाम् अवन्तीसुन्दरीं , प्रदानम् = अर्पणम् । अन्यदा तु वियति = एकस्मिन् दिवसे आकाशे, व्यवदायमानचन्द्रिके= ज्योत्स्नोज्ज्वलितायां चन्द्रमायां, मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं = मानसीप्रियां अवन्तीसुन्दरीम्, दिदृक्षुरवशेन्द्रियस्तदिन्द्रमन्दिरद्युति = दर्शनेच्छया इन्द्रियसंयमे असफलः इन्द्रभवनमिव उज्ज्वलं , कुमारीपुरमुपासरत् = कुमारी अन्तःपुरे उपस्थितः अभवत् । अन्तरितश्च = तथा अदृश्यभूतः सन् , तिरस्करिण्या विद्यया = तिरस्करिण्याः विद्यायाः बलेन । स च

तां = सः वीरशेखरः ताम् अवन्तीसुन्दरीम् ,तदा = तदानीम्, त्वदङ्कापाश्रयां = भवदङ्के सुप्तां , सुरतखेदसुप्तगात्रीं = रतिक्रियया क्लान्तां , त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारसंबद्धाभिः= सृष्टिस्थितिसंहारविषयकैः, कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिः= अमृतनिःसृतवचनैः प्रत्यानीयमानरागपूरां न्यरूपयत् =अनुरागयुतमनसः दर्शनं करोति । स तु प्रकुपितोऽपि = सः हि क्रुद्धः सन् अपि, त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः =भवतः आकृतिप्रभावेन प्रतिरोधपीडनचेष्टः , समालिङ्ग्येतरेतरमत्यन्तसुखसुप्तयोर्युवयोर्दैवदत्तोत्साहः =अत्यन्तसुखेन आलिङ्गनवद्धयोः उभयोः दैविकत्वेन उत्साहितौ सन्तौ , पाण्डुलोहशृङ्खलात्मना मया = रजतशृङ्खलारूपेण मया ,पादपद्मयोर्युगलं = चरणकमलयुग्मं ,तव= ते, निगडयित्वा = आवद्धं कृत्वा, सरोषरभसमपासरत् = अतिक्रोधेन द्रुतवेगेन प्रस्थानं कृतवान्। अवसितश्च ममाद्य शापः = अवसानम् अभवत् मे अभिशापः अद्य । तच्च मासद्वयं तव = तत् पुनः ते = द्विमासं, पारतन्त्र्यम् = पराधीनम् आसीत्। प्रसीदेदानीम् = इदानीं प्रसन्नं भव । किं तव = किं भवतः, करणीयम् = विहितव्यम् इति, प्रणिपतन्ती= इत्थं प्रणतिं करोति । "वार्तयानया मत्प्राणसमां समाश्वासय इति = राजवाहनस्य बन्धनमुक्तिवार्ता मम प्राणस्वरूपाम् अवन्तीसुन्दरीम् आश्वासय । व्यादिश्य विससर्ज = राजवाहनः इत्थमुक्त्वा रजतशृङ्खरारूपाम् अप्सरसं विससर्ज । तस्मिन्नेव क्षणान्तरे = तस्मिन् एव अवसरे, "हतो हतश्चण्डवर्मा = निहतो निहतो चण्डवर्मा सिंहवर्मदुहितुरम्बालिकायाः = सिंहवर्मणः कन्यायाः अम्बालिकायाः , पाणिस्पर्शरागप्रसारिते = पाणिग्रहणेच्छयाप्रारिते, बाहुदण्ड एव बलवदलम्ब्य = बाहुवत् शक्तिमवलम्ब्य, सरभसमाकृष्य = सबलम् आकर्षयन् , केनापि दुष्करकर्मणा तस्करेण = केनचित् दुःसाधकेन दस्युना , नखप्रहारेण = नखाङ्गाघातेन , राजमन्दिरोद्देशं च = राजप्रासादस्य प्रवेशद्वारं, शवशतमयमापादयन्नचकितगतिरसौ विहरति इति वाचः समभवन् = शताधिकमृतशरीरेण विस्तीर्ण निर्भयं विचरति इति कोलाहलः श्रुतः । श्रुत्वा = आकर्ण्य , चैतत्तमेव = च इदं वचनं , मत्तहस्तिनमुदस्ताधोरणो राजपुत्रोऽधिरुह्य रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्तत = मदमत्तगजस्य आधोरणः बहिकृत्य अति वेगेन आरुह्य राजकुमारः राजवाहनः राजप्रासादं प्रति अग्रसरः अभवत् । स्तम्बेरमरयावधूतपदातिदत्तर्त्मा च प्रविश्य वेश्याभ्यन्तरमदभ्राभ्रनिर्घोषगम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात् = करिणः वेगेन पदातिसैनिकाः दूरं गच्छन्ति तथा राजकुमारः राजवाहनः प्रविश्य प्रासदस्य अभ्यन्तरे पूत्रजीभूतमेघस्य गर्जन इव गभीरध्वनिना कथितवान्-- कः स महापुरुषो = कोऽस्ति सः महापुरुषः , यैनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत्कर्मानुष्ठितम् = यः मानुषानां कृते दुष्करं कार्यं कृतवान् । आगच्छतु= समागच्छतु । मया सहेमं = मया सह , मत्तहस्तिनमारोहतु मदमत्तकरिणः उपरि आरहोनं करोतु । अभयं मदुपकण्ठवर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्यानस्य इति = भयं नास्ति मम समीपागताऽ देवतदैत्यैः अपि कृतयुद्धे । निशम्यैवं स पुमानुपोढहर्षो निर्गत्य = एततं वाक्यं श्रुत्वा अति आनन्दितः सन् समागत्य , कृताञ्जलिराक्रम्य = विहितप्रणिपातास्पर्श्य, संज्ञासंकुचितं = सङ्केतसङ्कुचितं, कुञ्जरगात्रमसक्तमध्यरुक्षत् = गरीरे अतिवेगेन आरोहनं करोति । आरोहन्तमेवैनं निर्वर्ण्यहर्षोत्फुल्लदृष्टिः = आरहणकारिणम् अवलोक्य आनन्दमयोत्फुल्लितदृष्ट्या, अये, प्रियसखोऽयमपहारवर्मैव इति = हे प्रियसखे एषः अपहारवर्मा इति, पश्चान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितमग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास = तस्य पृष्ठभागे

उपविष्टस्य अपहारवर्मणः हस्तयुग्मं निजबाहोः अधोभागेन आनीय अग्रम् अवलम्ब्य आलिङ्गनन कारयति । स्वयं च पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् = तथा बाहुयुगलेन स्वयं पृष्ठभागं यावत् नीत्वा आलिङ्गयति । तत्क्षणोपसंहृतालिङ्गनव्यतिकरश्चापहारवर्मा = तत्क्षणात् आलिङ्गणात् मुन्मुक्तः सन् अपहारवर्मा, चापचक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशमुसलतोमरादिप्रहरणजातमुपयुञ्जानान्= इषुचक्रलौहस्तम्भलौहास्त्रविशेष द्विशिरस्थपट्टिशमुषलेत्यादीनि अस्त्राणि नियुज्य निक्षेप्य वा, बलावलिप्तान्प्रतिबलवीरान्बहुप्रकारायोधिनः= वलदर्पिणः नैकप्रकारकयोद्धारः, परिक्षिपतः क्षितौ = परितः पृथिव्यां भूमौ वा , विचिक्षेप = निक्षेपं कुर्वन्ति । क्षणेन = तस्मिन् क्षणे एव , चाद्राक्षीत्तदपिसैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखमभिधावता= दृश्यते यत् कोऽपि सैनिकः विपरीतदिशः द्रुतवेगेन , बलनिकायेन परिक्षिप्तम् = सैनिकैः आवेष्टितम् । अनन्तरं च = ततः च, कश्चित्कर्मिकारगौरः = कोऽपि स्थलपद्म इव गौरवर्णीयः, कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः = कुरुविन्दवर्णवत् केशयुतः , कमलकोमलपाणिपादः = कमलिनी इव कोमलाङ्गयुतः, कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनीललोचनः = कर्णपर्यन्तविस्तृतं दुग्धवत् शुभ्रः नीलाक्षी, कटितटनिविष्टरत्ननखः = कटिप्रदेशे माणिक्यसंयुतः पट्टनिवसनः = पट्टवस्त्रधारणे, कृशाकृशोदरोरःस्थलः = कृशकटिदेशविशालवक्षःस्थलः, कृतहस्ततया = हस्तेन अस्त्रचालने निपुणः, रिपुकुलमिषुवर्षेणाभिवर्षन्पादाङ्गुष्ठनिष्ठरावघृष्टकर्णमूलेन = शत्रुपक्षं बाणवर्षणेन अभिभूतं कारयति , पादाङ्गुलिभिः सबलं प्रहारं कृत्वा कर्णमूलेन प्रजविना गजेन = वेगवता हस्तिना, संनिकृष्य पूर्वोपदेशप्रत्ययात् = पूर्वोक्तोपदेशहेतोः, अयमेव स देवो राजवाहनः = अयम् एव राजकुमारः राजवाहनः इति , प्राञ्जलिः प्रणम्यापहारवर्मणि= प्रार्थनां विधाय अपहारवर्मणि, निविष्टदृष्टिराचष्टत्वदादिष्टेन = दृष्टिं निक्षेप्य मार्गेण = आदेशानुसारं पथिना, संनिपातितमेतदङ्गराजसहाय्यदानायोपस्थितं = आगतम् अङ्गराजं साहाय्यदानहेतोः समुपस्थितः अभवत् राजकम्= राजानः, अरिबलं च = शत्रुशक्तिं च , विहितविध्वस्तं स्त्रीबालहार्यशस्त्रं वर्तते = इत्थं निहतः विध्वस्तः च अभवत् यत् नार्यः शिशवोऽपि अस्त्रं स्वीकुर्वन्ति । किमन्यत्कृत्यम् इति = अन्यत् किं करणीयमस्ति । हृष्टस्तु व्याजहारापहारंवर्मा= आनन्दितः अपहारवर्मा ब्रुते , देव, = हे देव! , दृष्टिदानेनानुगृह्यतामयमाज्ञाकारः = दृष्टिप्रदानेन मां सेवकम् अनुगृह्णतु । सोऽयमेव = सोऽपि मत्सदृशं , ह्यमुना रूपणे = स्वरूपेण ,धनमित्राख्यया = धनमित्राभिधानेन ,चान्तरितो मन्तव्यः = पार्थक्यं मन्तव्यम् । स एवायं = सः अङ्गराजं , निर्गमप्यबन्धनादङ्गराजमपवर्जितं = कारावासात् मुक्तं कारयित्वा यत्र तत्र विक्षिप्तं , च , कोशवाहनमेकीकृत्यास्मद्गृह्येणामुना सह = सम्पत्तिवाहनं एककं कृत्वा अस्मपक्षैः राजभिः सह , राजन्यकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपतिष्ठतु = राजवाहनं सेवतु, यदि न दोषः इति =यदि दोषः न मन्यते । देवोऽपि = राजवाहनोऽपि , "यथा ते रोचते = येन प्रकारेण तुभ्यं रोचते, इति , तमाभाष्य = तमुक्त्वा ,गत्वा च तन्निर्दिष्टेन मार्गेण= तद्विहितेन पथिना , नगराद्वहिरतिमहतो = नगराद्बहिः आगत्य, रोहिणद्रुमस्य = विशालवटवृक्षस्य , कस्यचित्क्षौमावदातसैकते = पट्टवस्त्रमिव कोमलशुभ्रसिकतायां, गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले तले = गङ्गानद्यां तरङ्गोत्पन्नशीतलवायुप्रवाहितस्थाने, द्विरदादवततर= गजावतरणं करोति । प्रथमसमवतीर्णेनापहारवर्मणा च = प्रथमं अवतरणं कृत्वा अपहारवर्मा, स्वहस्तसत्वरसमीकृते मातङ्ग इव = निजहस्तेन सत्वरं स्थानं समानीकृते

गज इव, भागीरथीपुलिनमण्डले = गङ्गातीरे, सुखं = सुखेन आनन्देन वा , निषसाद = उपवेशनन अकरोत् । तथा निषण्मं च = तथैव कृतोपवेशनं तमुपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्र्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुतैर्मैथिलेन = तं राजवाहनं उपहारवर्ममा , अर्थपालेन, प्रमितिना , मित्रगुप्तेन , मन्त्रगुप्तेन ,विश्रुतेन , मैथिलेन , च प्रहारवर्मणा = मिथिलराजप्रहारवर्मणा, काशीभर्त्रा च कामपालेन= काशीराजकामपालेन, चम्पेश्वरेण= चम्पाधिपतिना सिंहवर्मणा सहोपागत्य = सिंहवर्मणा सह समीपम् आगत्य , धनमित्रः = धनमित्राग्यः जनः, प्रणिपपात = प्रार्थनाम् अकरोत्। देवोऽपि = राजवाहनः अपि , हर्षाविद्धमभ्युत्थितः = सानन्दं उत्थितः सन् , "कथं समस्त एष मित्रगणः समागतः = केन प्रकारेण किमर्थं वा सकलमैत्रीवर्गः समागतः , को नामायमभ्युदयः इति = मम कीदृशं सौभाग्यमिति , कृतयथोचितोपचारान्निर्भरतरं = यथोपयुक्ततया सत्कारं कृत्वा , परिरेभे= गाढालिङ्गणम् अकरोत् , काशपितिमैथिलाङ्गराजांश्चसुहृन्निवेदितान्पितृवदपश्यत्= काशीराजं मिथिलाराजं तथा अङ्गराजं च बन्धु इव परिचितः भूत्वा पितृवत् आचरणं कृतवान्। तैश्च = ते अपि, हर्षकम्पितपलितं =सानन्दं, सरभसोपगूढः = द्रुततया राजवाहनं आलिङ्गितवान्, परमभिननन्द = राजवाहनोऽपि परमानन्दितोऽभवत् । ततः = तदनन्तरं,प्रवृत्तासु प्रीतिसंकथासु = प्रारब्धेषु प्रीतिपूर्णालापेषु, प्रियवयम्यगणानुयुक्तः= प्रियबन्धुभिः प्राप्तानुरोधः , स्वस्य च = आत्मनश्च, सोमदत्तपुष्पोद्भवयाश्चरितमनुवर्ण्य = सोमदत्तस्य पुष्पोद्भवस्य च ,कथाः वर्णयन् , सुहृदामपि = बन्धूनामपि, वृत्तान्तं = कथनम् , क्रमेण = अनुक्रमेण , श्रोतुं= आकर्णितुं , कृतप्रस्तावस्तांश्च = विहितप्रस्तावान् तान् , तदुक्तावन्वयुङ्क्त = स्वस्य स्वस्य विवरणं श्रावयितुम् उपक्रमते। तेषु = तेषु मध्ये , प्रथमं = प्रथमजनः , प्राह स्म = उक्तवान्, किलापहारवर्मा= अपहारवर्मा इति ...।

८.६ व्याकरणटिप्पणी

श्रुत्वा = श्रु + क्त्वाच्।
दयित = सम्बोधने प्रथमा।
मनसि = अदिकरणे सप्तमी।
स्वभावधीरः = स्वभावेन धीरः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।
स्मर = सम्बोधने प्रथमा।
स्थातव्यम् = स्था + तव्यत्।
अहमस्मि = अहम् + अस्मि।
प्रकुपितः = प्र - कुप् + क्त।
अये = सम्बोधने प्रथमा।
वर्तते = वृत् - लट् ते।
अभाषत = भाष् + लङ् द।
दयित = सम्बोधने प्रथमा।
त्वत्प्रसादात् = तव प्रसादात् , षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

ज्ञानप्रदीपः = ज्ञानस्य प्रदीपः , षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
भवेयम् = भू + विधिलिङ् याम।
मदिच्छया = मम इच्छा मदिच्छा , षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तया।
अशक्यम् = न शक्यम् अशक्यम् , नञ् तत्पुरुषः समासः।
चुम्बयितुम् = चुम्ब् + णिच् + तुमुन्।

ज्ञातव्यम्

शार्ङ्गधरपद्धतिग्रन्थे दण्डिनः तिस्रः कृतयः सन्तीति प्राप्यते । यथा -

त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥

८.७ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवान्

- कविदण्डिनः परिचयं ज्ञातवन्तः।
- कविदण्डिना विरचितस्य दशकुमारचरितग्रन्थस्य परिचयं ज्ञातवन्तः।
- दशकुमारचरितान्तर्गतस्य राजवाहनचरितस्य परिचयं ज्ञातवन्तः।
- राजवाहनचरितस्य संस्कृतानुवादं ज्ञातवन्तः।
- राजवाहनचरितस्य असमीया-अनुवादं ज्ञातवन्तः।
- व्याकरणटिप्पणी विषये ज्ञातवन्तः।

८.८ ज्ञानाधिक्यम्

- दशकुमारचरितम्, रेग्मी शेषराजशर्मा , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी , वाराणसी २०१६
- दशकुमारचरितम् , त्रिपाठी कृष्णामणि , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी , २०१४
- संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः , दाहालः लोकमणिः , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी , वाराणसी , २०१६
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫

८.९ अग्रगत्याः निरूपणम्

उत्तरम् १. दशकुमारचरितम् इति गद्यकाव्यं दण्डिना विरचितम् ।

उत्तरम् २. दण्डिना विरचिताः ग्रन्थाः यथा - काव्यादर्शः, अवन्तीसुन्दरी , छन्दोविचीतिः, दशकुमारचरितम् च ।

उत्तरम् ३. दशकुमारचरितस्य उत्तरपीठिकायाः प्रथमोच्छ्वासस्य नाम राजवाहनचरितम्

उत्तरम् ४. राजवाहनचरितम् प्रथमे उच्छ्वासे प्राप्यते ।

उत्तरम् ५. दशकुमारचरितस्य उत्तरपीठिकायां अष्टोच्छ्वासाः सन्ति ।

प्रश्नः ६. दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायां पञ्च उच्छ्वासाः सन्ति।

⑦ ८.१० अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. नारीषु श्रेष्ठा का?

२. अवन्तीसुन्दरी का?

३. हंसगामिनी का?

४. चण्डवर्मा कः?

५. सुरतमञ्जरी का?

६. वीरशेखरः कः?

७. राजवाहनः कः?

८. दशकुमारचरितस्य उत्तरपीठिकायाः प्रथमोच्छ्वासस्य नाम किम्?

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु) ।

१. दण्डी

२. गद्यकाव्यम्

३. दशकुमारचरितम्

४. राजवाहनः

५. अवन्तीसुन्दरी

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कविदण्डिनः परिचयपुरस्सरं तद्विहितगद्यकाव्यस्य परिचयं लिखत ।

२. दशकुमारचरितस्य सारांशं लिखत ।

३. दशकुमारचरितान्तर्गतस्य राजवाहनचरित्रस्य परिचयं लिखत ।

*****

अध्यायः ९ : दशकुमारचरितम् (सोमदत्तचरितम्, पूर्वपीठिका , तृतीय-उच्छ्वासः)

अध्यायस्य संरचना

९.१ उद्देश्यम्
९.२ परिचयः
९.३ दशकुमारचरितान्तर्गतस्य सोमदत्तचरितस्य संस्कृतपाठः
९.४ संस्कृतशब्दार्थः
९.५ व्याकरणटिप्पणी
९.६ दशकुमारचरितान्तर्गतस्य सोमदत्तचरितस्य असमीया-अनुवादः
९.७ अध्यायात् किमवगतम्
९.८ ज्ञानाधिक्यम्
९.९ अग्रगत्याः निरूपणम्
९.१० अभ्यासप्रश्नाः

९.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- दशकुमारचरितम् इति ग्रन्थस्य परिचयं ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- कविदण्डिनः परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- दशकुमारचरितग्रन्थस्य अन्तर्गतस्य सोमदत्तचरितस्य आभासं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।
- सोमदत्तचरितस्य संस्कृतानुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- सोमदत्तचरितस्य असमीया-अनुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- व्याकरणटिप्पणीविषये अवगन्तुं शक्नुवन्ति ।

९.२ परिचयः

भवद्भिः पूर्वाध्याये गद्यकारस्य दण्डिनः 'दशकुमारचरितम्' इति ग्रन्थस्य च सम्यक् ज्ञानं प्राप्तम् । राजवाहनचरितम् इति पाठं गहनविश्लेषणेन अधीतवन्तः। इदानीम् अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन भवन्तः 'दशकुमारचरितम्' इत्यस्यान्तर्गतेन 'सोमदत्तचरितम्' इति पाठेन सह परिचिताः भविष्यन्ति । दण्डिनः 'दशकुमारचरितम्' इति गद्यकाव्ये दशकुमाराणां जीवनस्य, तेषाम् अनुभवानां च विविधाः कथाः समुपलभ्यन्ते ।

राजवाहनः दशकुमारेषु अन्यतमः आसीत् । तस्य कथा 'सोमदत्तचरितम्' इति ग्रन्थे चित्रिता अस्ति । अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन भवन्तः सोमदत्तस्य जीवने घटितानां विविधानां घटनानां विषये ज्ञास्यन्ति । सोमदत्तः मगधराजस्य राजहंसस्य मन्त्रिणः सीतावर्मनस्य पौत्रः आसीत् । अस्मिन् अध्याये भवन्तः 'सोमदत्तचरितम्' इत्यस्य मूलसंस्कृतग्रन्थस्य अध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति । अस्मिन् अध्याये भवन्तः दण्डिनः लेखनशैल्याः परिचयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

९.४ दशकुमारचरितान्तर्गतस्य सोमदत्तचरितस्य संस्कृतपाठः

देव, भवच्चरणकमलसेवाभिलाषीभूतोऽहं भ्रमन्नेकस्यां वनावनौ पिपासाकुलो लतापरिवृतं शीतलं नदसलिलं पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् ।तदादाय गत्वा कञ्चनाध्वानमम्बरमणेरत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वने ऽस्मिन्नेव किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयो ऽहमपृच्छम् ॥ १,३.१ ॥

कार्पण्यविवर्णवदनो मदाशापूर्णमानसोऽवोचदग्रजन्मा - "महाभाग सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै रक्षन्निदानीमस्मिन्कुदेशे भैक्ष्यं संपाद्य ददतेभ्यो वसामि शिवालयेऽस्मिन् ॥ १,३.२ ॥

भूदेव, एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य, किं नामधेयः, किमत्रागमनकारणमस्यऽ इति पृष्टोऽभाषत महीसुरः- "सौम्य, मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीरत्नमसमानलावण्यां श्रावं श्रावमवधूतदुहितृप्रार्थनस्य तस्य नगरीमरौत्सीत् । वीरकेतुरपि भीतो महदुपायनमिव तनयां मत्तकालायादात् । तरुणीलाभहृष्टचेता लाटपतिः "परिणेया निजपुर एव इति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति संप्रति मृगयादरेणात्र वने सैन्यावासमकारयत्॥१,३.३ ॥

कन्यासारेण नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनश्चतुरङ्गबल समन्वितोऽन्यत्र रचितशिबिरस्तं निजनाथावमानखिन्नमानसोऽन्तर्बिभेद इति ॥ १,३.४ ॥

विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान्निर्धनः स्थविरश्च दानयोग्य इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमाह्लादविकसिताननो ऽभिहितानेकाशीः कुत्रचिदग्रजन्मा जगाम । अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् ।

तदनु पश्चान्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कशाघातचिह्नितगात्रोऽनेकनैस्त्रिंशिकानुयातोऽभ्येत्य माम् "असौ दस्युः इत्यदर्शयत् ॥ १,३.५ ॥

परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभिरानीय कारागारम् "एते तव सखा इति निगडितान्कांश्चिन्निर्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः । किङ्कर्तव्यतामूढेन निराशक्लेशानुभवेनावाचि मया-"ननु पुरुषा वीर्यपरुषाः, निमित्तेन केन निविशथ कारावासदुःखं दुस्तरम् । यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः, किमिदम् इति ॥ १,३.६ ॥

तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चोरवीराः पुनरवोचन्-महाभाग! वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वयम् । तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरङ्गद्वारेण तदगारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषण्णा बहुधनमाहृत्य महाटवीं प्राविशाम । अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्परितः परिवृत्य दृढतरं बद्ध्वा निकटमानीय समस्तवस्तुशोधनवेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्वधाय माणिक्यादानादस्मान् किलाशृङ्खलयन् इति ॥ १,३.७ ॥

श्रुतरत्नरत्नावलोकस्थानोऽहम् "इदं तदेव माणिक्यम् इति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तां दुरवस्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलापैर्मैत्रीमकार्षम् । ततोऽर्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थगणस्यायुधजालमादाय पुररक्षान्पुरतोऽभिमुखागतान्पटुपराक्रमलीलयाभिद्राव्य मानपालशिबिरं प्राविशम् । मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीनं विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् ॥ १,३.८ ॥

परेद्युर्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य "मन्त्रिन्, मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य चोरवीरा भवदीयं कटकं प्राविशन् तानर्पय । नो चेन्महाननर्थः भविष्यति इति क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन् । तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री लाटपतिः कः, तेन मैत्री का, पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम् इति तान्निरभर्त्सयत्, ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाय तथैवाकथयन् । कुपितो ऽपि लाटपतिर्देर्वीर्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो योद्धुमभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी मानपालः संनद्धयोधो युद्धकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तानि बहुलतुरङ्गमोपेतं चतुरसारथिं रथं दृढतरं कवचं मदनुरूपं चापं च विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणसमुचितान्यायुधानि गृहीत्वा युद्धसंनद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपून्द्धरणोद्युक्तं मन्त्रिणमन्वगाम् । परस्परमत्सरेण तुमुलसङ्गरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्नरातीन् प्राहरम् ॥ १,३.९ ॥

ततोऽतिरयतुरङ्गमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेततदीयरथोऽहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् । तस्मिन्पतिते तदवशिष्टसैनिकेषु पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तुजातमादाय परमानन्दसंभृतो मन्त्री ममानेकविधां संभावनामकार्षीत् ॥ १,३.१० ॥

मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिलमुदन्तजातमाकर्ण्य सन्तुष्टमना राजाभ्युद्गतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्यबान्धवानुमत्या शुभदिने निजतनयां मह्यमदात् । ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनमाराधितमहीपालचित्तो वामलोचनयानया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन्भवद्विरहवेदनाशल्यसुलभवैकल्यहृदयः सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नीसमेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पदारविन्दसंदर्शनानन्दसंदोहो मया लब्धः इति ॥ १,३.११ ॥

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराधदण्डे दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास । तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पोद्भवं विलोक्य ससंभ्रमं निजनिटिलतटस्पृष्टचरणाङ्गुलिमुदञ्जलिममुं गाढमालिङ्ग्यानन्दबाष्पसंकुलसंफुल्ललोचनः "सौम्य सोमदत्त, अयं सः पुष्पोद्भवः इति तस्मै तं दर्शयामास ॥ १,३.१२ ॥

तौ च चिरविरहदुःखं विसृज्यान्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् । ततस्तस्यैव महीरुहस्य छायायामुपविश्य राजा सादरहासमभाषत-"वयस्य, भूसुरकार्यं करिष्णुरहं मित्रगणो विदितार्थः सर्वथान्तरायं करिष्यतीति निद्रितान्भवतः परित्यज्य निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र गतवान् । भवानेकाकी कुत्र गतः इति । सोऽपि ललाटतटचुम्बदञ्जलिपुटः सविनयमलपत् ॥ १,३.१३ ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम तृतीय उच्छ्वासः।

९.५ संस्कृतशब्दार्थः

१] देव = राजन् ! भवतः = तव, ये चरणकमले (पादपद्मे),तयोः सेवा (प्रार्थना) तस्याम् = अभिलाषीभूतः = अभिलाषयुक्तः अहम्, एकस्यां, वनाऽवनो = विपिनभुवि, भ्रमन् पर्यटन्, पिपासाऽऽकुलः = पिपासाविह्वलः लतापरिवृतं = वल्लीपरिवेष्टितं, शीतलं = शीतं, नदसलिलं = नदजलं, पिबन् = धयन् , तत्र = तस्मिन्, एकम् = अद्वितीयम् , उज्वलाकारं =दीप्यमानाकारं, रत्नं = मणिम्, अद्राक्षं = दृष्टवान् । तत् रत्नम्, आदाय = नीत्वा, अध्वानं = मार्गं, गत्वा = व्रजित्वा अम्बरमणेः = आकाशरत्नस्य, सूर्यस्येति भावः । अत्युष्णतया = अधिकग्रीष्मतया, गन्तु = व्रजितुम्, अक्षमः = असमर्थः, अस्मिन् एव, वने = अरण्ये, किमपि, देवतायतन=देवमन्दिरं, प्रविष्टः= प्रवेशं कृत्वा, दीनाननं = दैन्यव्याप्तवदनं, बहुतनयोपेतम् = बहुसुतयुक्तम्, एकम्, स्थविरमहीसुरं = वृद्धब्राह्मणम् अवलोक्य = दृष्ट्वा , उदितदयः = उदिता (उत्पन्ना) दया करुणा यस्य सः । अहं, कुशलं = कल्याणं, अपृच्छ = पृष्टवान् ।

(२) कार्पण्येत्यादिः० = कार्पण्येन (दैन्येन) विवर्णम् = मलिनम् आननम् (मुखम्) यस्य सः , महति (महत्त्वपूर्णे कार्ये) या आशा (तृष्णा), तया पूर्णं (पूरितम्) मानसं (चित्तम्) यस्य सः ब्राह्मणः, अवोचत् = उक्तवान् । महाभाग = महोदय !, मातृहीनान् = जननीविहितान् पुत्रेभ्यःएतान् = अधिकसमीपस्थान्, सुतान् = तनयान् , अनेकैः = नैकैः । उपायैः = समाधानैः, रक्षन् = उद्धारयन्, इदानीम् = अधुना, अस्मिन् , कुदेशे = कुस्थाने, भैक्ष्यं = भिक्षासंपादितमन्नं , संपाद्य उपार्ज्य, एतेभ्यः = सुतेभ्यः ददत् = वितरन् अस्मिन्, शिवालये शिवमन्दिरे, वसामि= निवासं करोमि।

(३) भुदेव = हे ब्राह्मण ! एतस्य (समीपतरवर्तमानस्य) कटकस्य (सैन्यस्य) अधिपतिः (स्वामी),कस्य, देशस्य जनपदस्य । किंनामधेयः = कि नाम यस्य सः। अत्र = अस्मिन् स्थाने , अस्य = कटकाऽधिपते , आगमनकारणे= आगमनहेतुः, किम् । इति एवं, पृष्टः = अनुयुक्तः, महीसुरः = ब्राह्मणः । अभाषत = भाषितवान् । सोम्य- सज्जन!, लाटेश्वरः= लाटदेशस्य अधिपतिः , मत्तकालो नाम = मत्तकालाभिधानं प्रदत्तवान्इति , अस्य देशस्य = स्थानस्य

, पालयितुः = स्वामिनः, वीरकेतोः , तनयां = सुतां, असमानलावण्यम् = अनुपमम् सौन्दर्यम् , यस्य तत् तरुणीरत्नं = युवतिश्रेष्ठां, वामरोचनां नाम = वामलोचनाभिधानं, श्रावं श्रावं = श्रुत्वा , तिरस्कृता दुहितृप्रार्थना (पूत्र्यभ्यर्थना) येन, तस्य = वीरकेतोः, नगरीं = पुरीम् , अरौसीत् = रुद्धवान् । वीरकेतुरपि, भीतः = त्रस्तः, मत्तकालादिति । शेषः , तनयां= वामलोचनां , महत् = बहुमूल्यं, रत्नं = मणिम्, इव । मत्तकालाय= लाटेश्वराय अदात् = दत्तवान् । तरुणिलोभेन = युवतिप्राप्त्याशया , हृष्टचेताः (प्रसन्नमनः) लाटपतिः = मत्तकालः , निजपुरे एव न= स्वस्थाने एव, परिणेया = विवाह्या इति निश्चित्य = निर्णयं कृत्वा, निजदेशं प्रति = स्वस्थानं प्रति, गच्छन् = भ्रमयन्, सम्प्रति = इदानीं, मृगयादरेन = मृगयायाम् ,आदरेण अनुरोधेनेति भावः । अत्र = अस्मिन्, वने = विपिने । सैन्यावासं = सेनानिवासम् , अकारयत् कारितवान् ।

(४) कन्यासारेणेति । कन्या (युवती) एव सारः ; मूलम्, नियुक्तः प्रेरितः । मानः (अभिमानः) एव धनं (मूल्यं) यस्य सः । मानपालो नाम = मानपालाभिधानः, वीरेत्यादिः०= वीरकेतोः (वीरकेतुराज्ञः) मन्त्री (अमात्यः) चतुरङ्गेत्यादिः० = चत्वारि अङ्गानि यस्य तत् (हस्त्यश्वरथपादातरूपाणि अवयवाः अङ्गानि यस्य तत्), तादृशं यद् बलं (सैन्यम्) तेन समन्वितः (तेन युक्तः) अन्यस्मिन् स्थाने, रचितं (विहितं) शिविरं (सैन्यावासस्य स्थानम्) येन सः, निजः (आत्मीयः) यो नाथः स्वामी वीरकेतुरिति भावः तस्य अवमानः (अपमानः) तेन हेतुना खिन्नं (दुःखितम्) मानसं (चित्तम्) यस्य सः अन्तः (अन्तरे) बिभेद = भेदं चकार ।

ज्ञातव्यम्

मत्तकालः -

मत्तकालः अतीव क्षमताशाली पुरुषः अस्ति । तस्य अपश्रम् अभिधानमस्ति लाटपतिः । असौ राज्ञः वीरकेतोः कन्यां तरुणीरत्नवामलोचनं परिणेतुं इप्सितवान् । परन्तु वीरकेतोः स्वकन्यां तेन सह विवाहं कारयितुम् अस्वीकृतवान् । तदानीं सः वीरकेतोः राज्यं पाटलीनगरं अवरोधितवान् । तदनन्तरं वीरकेतुः स्वकन्यां मत्तकालं प्रति समर्पयति । विवाहानुष्ठानार्थं स्वराज्यं प्रति गमनपथि मध्ये मार्गे मृगयासक्तः सन् शिबिरं स्थापयति । वीरकेतुः कन्यायाः सहचररूपेण प्रेषितः मन्त्री मानपालः स्वस्वामिनः तिरस्कारहेतोः मत्तकालं कौशलेन हन्ति ।

(५) असौ = अयं, विप्रः = ब्राह्मणः, बहुतनयः = अधिकाः पुत्राः यस्य सः । विद्वान् = विपश्चितः निर्धनः = धनहीनः दरिद्र इति भावः, स्थविरश्च वृद्धश्च, अतः दानयोग्यः = वितरणसमर्थः, इति हेतुना, करुणापूणमनाः = दयापूरितचित्त; सन् तस्मै विप्राय रत्नम् = मणिं ,अदां =दत्तदान् । परमेण (उत्कृष्टेन) आह्लादेन (आनन्देन) विकसितम् (प्रफुल्लितम्) आनन (मुखं) यस्य सः । अभिहिताः (उच्चारिताः) अनेकाः (नैकाः) आशिषः (आशीर्वादाः), येन सः, ब्राह्मणः । कुत्रचित् = क्वचित् । जगाम =गतः, अध्वनि (पथि) यः श्रमः (यत्कष्टं) तेन हेतुना खिन्नेन (तस्माद्धेतोः दुःखितेन), मया, तत्र = तस्मिन् देशे, निद्रासुखः = निद्रानन्दः, निरवेशि =निविष्टः ।

तदनु = तदनन्तरं, पश्चात् = पृष्ठभागे, निगडितं (आबद्धम्) बाहुयुगलं = बाहू यस्य सः , पश्चात् (पृष्ठदेशे) यस्य सः । कक्षायाः (अश्वादेस्ताडन्या सावनेन) चिह्नितिम् (अङ्कितम्) गात्रं (अवयवं) यस्य सः , सः = पूर्वोक्तः, भूसुरः = ब्राह्मणः , अनेके (बहवः) ये नैस्त्रिंशिकाः (ये खड्गधारिणः)चरति तैः अनुयातः (अनुगतः) सन्, अभ्येत्य= सम्मुखम् आगत्य, माम्, असौ -अयं, दस्युः = तस्करः इति =एवम् , अदर्शयत =दर्शितवान् ।

(६) परित्यक्तः (बन्धनात् मुक्तः सन्) भूसुर (ब्राह्मणः) यैस्ते : राजभटा = भूपयोधाः, मदुक्तं= मदीयं कथनं (स्थितम्) कथितम्, रत्नस्य (मणेः) अवाप्तेः (प्राप्तेः) प्रकारम् = वृत्तान्तम् ,अनावर्ण्य = श्रुत्वा एव । भयरहितं = भीतिविहीनं, मां, रज्जुभि= रश्मिभिः गाढं दृढं । नियम्य = बद्ध्वा, कारागारं = कारावासं, आनीय = आनयनं कृत्वा , एते तव,सख्यः = बान्धवः इति = एवं कथयित्वा , निगडितान् =बद्धान, कांश्चित् अनिर्दिष्टनामधेयाञ्जनात्, निदिष्टवन्त= दशितवन्तः माम् अपि, निगडित्यादि निगडितं (बद्धम्) चरणयुगलम् (पादयुगलम्) यस्य, तम्, अकार्षु : = कृतवन्तः । किंकर्तव्यतायां = किं कर्तव्यमिति कार्यसन्दर्भे , मूढेन = अज्ञेन , निराशेत्यादि० = निर्गता आशा मुक्तितृष्णा यस्मात् सः , तादृशः = (कष्टम्) तस्य अनुभूतिः (अनुभवः) , यस्मिस्तेन । मुक्त्याशारहितेन इति भावः तादृशेन मया , अबोचि = कथितम्, ननु = निश्चयं ,आमन्त्रणे, वीर्यपरुषाः= पराक्रमकठोरा, हे पुरुषाः = हे पुमांसः ! केन निमित्तेन= केन हेतुना , केन कारणेन वा , दुःखेन तरीतुः शक्यं, दुनिवार्यम्, कारावासदुःखं, निविशथ = अनुभवं कुरुथ । युयमिति । युयं = भवन्तः, वयस्याः = सखायः, इति, एतैः = राजभटैः, निविष्टं= निर्देशः विहितः । इदम् = एतत्, किम् ?

ज्ञातव्यम्

मानपालः-

मानपालः अस्ति वीरकेतोः प्रधानमन्त्री। सः अतीव बुद्धिमान् कार्यकुशलः नीतिशास्त्रपारङ्गतः आसीत् । असौऽ स्वकौशलेनैव राज्ञः मत्तकालस्य वधं करोति ।

(७) तथाविधं = एतादृशं, निगडितपादयुग्ममिति भावः । मम्, अवेक्ष्य = अवलोक्य विलोक्य वा , भूसुरात् =ब्राह्मणात् , मया, श्रुतम् = कर्णेन्द्रियेण ज्ञातम्, लाटपतिवृत्तान्तं = मत्तकालस्य वचनम्, व्याख्याय = व्याख्यां विधायचौरवीराः तस्करशुराः । पुनः = भुयः । अवोचन् = कथितवन्तःमहाभाग = महोदय!, वयं, वोरेत्यादिः = वीरकेतोः राज्ञः , मन्त्रिणः (अमात्यस्य) किङ्कराः = सेवकाः, तस्य (वीरकेतोः राज्ञः) मन्त्रिणः (अमात्यस्य) आज्ञया (आदेशेन), लाटेश्वरेत्यादिः० = लाटेश्वरस्य (मानपालस्य) मारणाय (वधहेतोः) , रात्रौ = रात्रिकाले, सुरुङ्गेत्यादिः = सुरुङ्गायाः (विलमार्गस्य) द्वारेण (प्रतीहारेण), तदगारं = तस्य अगारं (लाटेश्वरस्य वासस्थानम्) प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा । तत्र = लाटेश्वरस्य निवासदेशः, राजाऽभावेने = राज्ञः अभावेन ((मत्तकालस्य विहीनेन), विषण्णः = विषादयुक्ताः, खिन्नाः सन्तः बहुधनम् अधिकां सम्पत्तिं, आहृत्य = समाहृत्य, महाऽटवीं= महावनं ,

प्राविशाम = प्रवेशं कृतवन्तः । अपरस्मिन् दिने, पदाऽन्वेषिणः = पादन्यासस्य गवेषिणः, बहवः = अधिकाः, राजाऽनुचराः = राज्ञः सेवकाः, अभ्येत्य = सम्मुखम् आगत्य घृतः (गृहातः) घनचयः (द्रव्यसमुहः) यैस्तान्, अस्मान्, परितः= सर्वतः, परिवृत्य = आवेष्ट्य, दृढतरं =गाढतरं, बद्धं वा, निकटं = समीपम् , आनीय= आनयनं कृत्वा, समस्तवस्तूनां (समस्तपदार्थानां) शोधनवेलायाम् = अन्वेषण काले, एकस्य = अद्वितीयस्य, अनर्घ्यरत्नस्य == बहुमूल्यमणेः , अर्घ्यम् (मूल्यम्) अर्हतीति अभावेन = विहीनेन, माणिक्यादानाय = रत्नग्रहणाय। अस्मान्, अशृंखलयन्= शृंखलाभिर्निगडितानकुर्वन् इति।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न: १. सोमदत्तः रत्नं कुत्र प्राप्तवान्?
उत्तरम्- .....
प्रश्न: २. सैन्यशिबिरस्य अधिपतिः कस्य देशस्य राजा आसीत्?
उत्तरम्- .....
प्रश्न: ३. वीरकेतोः कन्या का?
उत्तरम्- .....
प्रश्न: ४. वामलोचनायाः सहचरमन्त्री कः?
उत्तरम्- .....
प्रश्न: ५. सोमदत्तं कः अवरोधितवान्?
उत्तरम् - .....
प्रश्न: ६. सोमदत्तः ब्राह्मणं कस्मिन् स्थाने दृष्टवान्?
उत्तरम्- .....

८. श्रुतम् = आकर्णितम्, रत्नं= मणिं, रत्नावलोकनस्य= मणिदर्शनाय, च स्थानं= देशः, येन सः अहम् इदं= एतद् तदेव= पूर्वोक्तमेव, माणिक्यम् = मणिं, इति =इत्थं निश्चित्य= निर्णयं कृत्वा, भूदेवाय =ब्राह्मणाय, यद्दानं= वितरणं तदेव निमित्तं= कारणम् यस्याः सा ताम्। आत्मनः = स्वस्य , दुरवस्थां = दुर्दशा, आत्मनः= स्वस्य , जन्म = उत्पत्तिः , नामधेयं = नाम एव नामधेय , युष्माकं = भवताम् , अन्वेषणाय (मार्गणाय), यत्पर्यटनं (भ्रमणम्) , तस्य प्रकारं = भेदम् , च आभाष्य = कथयित्वा। समयोचितैः = यथोचितैः, संलापैः = वचनैः मिथोभाषणैः , मैत्रीं = बन्धुत्वं, अकार्ष= कृतवान्। ततः= अनन्तरं, अर्धरात्रौ = निशीथेः , तेषां = चौरवीराणां , मम च शृंखलाबन्धनम् = अन्दुकबन्धनम् , निर्भिद्य = भङ्क्त्वा , तैः चौरवीरैः अनगम्यमानः = अनुस्त्रियमाणः , निद्रितस्य =सुप्तस्य , द्वास्थःगणस्य= द्वारपालवर्गस्य, आयुधजालं= प्रहरणसमुहम् , आदाय= नीत्वा, पुरतः = सम्मुखतः, अभिमुखागतान् = पुरतः समागतान्, पुररक्षान्= नगररक्षकान् , पट्वी= समर्था या पराक्रमलीला

(वलविलासः), तया अभिद्राव्य = प्रपलाय्य , मानपालशिविरं = मानपालसैन्यावासं , प्राविश= प्रवेशं कृतवान्। मानपालः = वीरकेतुमभ्त्री, निजकिङ्करेभ्यः = निजसेवकेभ्यः । कुलस्य (वंशस्य) अभिमानस्य (आत्मसम्मानस्य) च वृत्तान्तम् (उदन्तम्), तत्कालीनं = तदानीन्तनं, विक्रमं = बलं, च, निशम्य आकर्ण्य, माम्, आर्चयत् = अपुजयत्

९. परस्मिन् दिने , मत्तकालेन = लाटपतिना, प्रेषिताः = सम्प्रेषिताः, केचन पुरुषाः= केचन जनाः, मानपालं = मन्त्रिणं वीरकेतुं, उपेत्य = समीपम् आगत्य । मन्त्रिन् = अमात्य !, चौरवीराः=दस्युशुराः। मदीयं (मामकम्) यद्राजमन्दिरं (यः राजप्रसादः) तस्मिन्। सुरुङ्गया = बिलमार्गेण, बहुधन = प्रचुरसम्पत्तिं, अपहृत्य = अपहरणं कृत्वा, भवदीयं = तदीयं, कटकं =सेनावासं, प्राविशन् = प्रविष्टवान्। तान्= चोरवीरान् ,समर्पय = अर्पय। नो चेत् = न क्रियते चेत् , महान् अनर्थ: = सङ्कष्टं, संभविष्यति = समुत्पन्नं भविष्यति इति = एवं, क्रुरतरं = परुषतरं वाक्यं = पदसमूहम्, अब्रुवन् = अकथयत्। तत्= वाक्यम्, आकर्ण्य = श्रुत्वा, रोषेण (क्रोधेन) अरुणिते (रक्तीकृते) नेत्रे (अक्षिणी) यस्य सः | मन्त्री = मानपालः, लाटपतिः = लाटदेशस्याधिपतिः, कः ?, तेन लाटदेशस्याधिपतिना , सहेति शेषः, मैत्री = बन्धुत्वं, अस्माकमिति शेषः। का, पुनः = भूयः, अस्य, वराकस्य = निकृष्टस्य, सेवया= परिचर्यया, किं फलं= कं परिणामं, लभ्यं = प्राप्तुं शक्यम् इति = एव, तान् = मत्तकालस्य दूतान्, निरभर्त्सयय्= अतर्जयत्। ते च = मत्तकालस्य दूताश्च, मानपलेन, उक्तं = कथितं, विप्रलापं = विरोधोक्तिं, मत्तकालाय = स्वस्वामिने, तथैव तेन प्रकारेणैव, अकथयन् = उक्तवन्तः । कुपितोऽपि = क्रोधितोऽपि, मत्तकालः, दोर्वीर्यस्य (बाहुबलस्य) गर्वेण (अहङ्कारेण) अल्पेत्यादिः० = अल्यसैनिकैः (स्वल्पसैनिकैः) समेतः (सहितः) सन्। योद्धुं = युद्धं कर्तुम्, अभ्यगात् = सम्मुखं गतः। सपूवमेवेति। पूर्वमेव = प्रागेव। कृतेत्यादिः० = कृतः (विहितः) रणस्य। (युद्धस्य) निश्चयः (निर्णयः) येन सः, मानी =अहङ्कारी, मानपालः = वीरकेतुमन्त्री, सनद्धाः (धृतकवचाः) योद्धा (भटाः) यस्य सः, युद्धकामः = रणाऽभिलाषी। भूत्वा, निःशङ्कं = भयरहितेन भावः , निरगात् = निर्गतवान्। अहमपि, सबहुमानम् = अधिकसत्कारपूर्वकं, मन्त्रिदत्तानि= अमात्येन वितीर्णानि, बहुलाः (अधिकाः) ये तुरङ्गाः (अश्वाः) तैरुपेतं (तैः अश्वैः युतं) रथं स्यन्दनं, गृहीत्वेत्प्रागामिपदे अन्वयः, एव परत्रापि दृढतरं = गाढतरं, कवचं वर्म, मदनुरूपं = मम समुचितं, चाप= धनुः, विविधाः (अनेकप्राराः) ये बाणाः (शराः) तैः पूर्णं (सम्पूरितं) तूणीररद्वयम् = इषुधिद्वितयं, दक्षिणस्कन्धवामस्कन्धयोः इति भावः। रणसमुचितानि= युद्धोपयुक्तानि, आयुधानि = अस्त्राणि, गृहीत्वा = ग्रहणं कृत्वा, युद्धसनद्धः= (रणाय धृतकवचः) सन् , मदीयं (मामकीनं) यद् बलं (शक्त्यनुसारं) तस्यं विश्वासेन (प्रत्ययेन) रिपूद्धरणोद्युक्तं = (शत्रूणाम् उन्मूलने) उद्युक्तम् (उद्योगयुक्तम्), मन्त्रिणं मानपालम्, अन्वगात्= अनुगमनं कृतवान्। परस्परमत्सरेण = अन्योन्यद्वेषेण, तुमुलसङ्गरकरं संकुलयुद्धकारकम्, उभयसैन्यं = उभयोः पक्षयोः सैनिकम्, अतिक्रम्य = अतिक्रमणं कृत्वा उल्लङ्घ्य वा, समुल्लसन्तौ (शोभमानौ) यौ भुजौ (बाहुयुगलं) आटोपेन (अहङ्कारेण), तदङ्गे = शत्रुसैन्यदेहे; बाणवर्ष = शरद्वृष्टि, विमुञ्चन् = प्रहरन्, अरातीन् = शत्रून्, प्राहरम् = प्रहारं कृतवान्

ज्ञातव्यम्

वीरकेतुः = वीरकेतुः पाटलिनगरस्य राजा आसीत् । तस्य कन्या आसीत् वामलोचना ।
वीरकेतुः चतुरङ्गसैन्यैः सह कन्यायाः वामलोचनाया अङ्गरक्षकरूपेण प्रेषितवान् ।

१०. ततः= तदनन्तरम् , अतीत्यादिः० = अतिरयाः(द्रुतवेगवन्तः) तुरङ्गमाः (अश्वाः) यस्य, तं, मद्रथं = मम स्यन्दनं, तन्निकटः = तस्य मानपालस्य समीपम् नीत्वा = सम्प्रापयन् । शीघ्रलङ्घनेन (झटिति अतिक्रमणेन), उपेतः (सम्प्राप्तः) तदीयः (मानपालेन सह सम्बद्धः) रथः (स्यन्दनम्)येन सः तादृशोऽहम् , अरातेः = शत्रोः रिपोः वा लाटपतेरिति भावः । शिरःकर्तनं = शिरःच्छेदं, अकार्षं = कृतवान् । तस्मिन्निति= मत्तकाले , पतिते = हते सतीति भावः, तदवशिष्टेत्यादिः० = तस्य मत्तकालस्य अवशेषयुक्तेषु, सैनिकेषु (सैन्येषु), पलायितेषु = कृतपलायनेषु सत्सु, नानाविधेत्यादिः० = नानाविधम्. (नैकप्रकारम्) यद् हयगजादिवस्तुजातं (तुरङ्गहस्तिप्रभृत्तिपदार्थसमुहः) तत्, आदाय = ग्रहणं कृत्वा । परमानन्देत्यादिः = परमानन्देन (समुल्लसितानन्देन) संनतः (अवनतः); मन्त्री= मानपालः, अनेकप्रकारां = नानाप्रकारान्, सम्भावनां= सत्कारम् , अकार्षीत् = कृतवान् ।

ज्ञातव्यम्

वामलोचना -
वामलोचना आसीत् राज्ञः वीरकेतोः कन्या । पिता वीरकेतुः अनिच्छाहेतोरपि स्वकन्यां वामलोचनां राज्ञे मत्तकालाय समर्पितवान् आसीत् परन्तु सोमदत्तहस्ते राज्ञ[मत्तकालस्य

११. मानपालेन(मन्त्रिणा) प्रेषितात् (प्रहितात्), तदनुचरात् = तस्य मानपालस्य सेवकात्, एनत् = इदम् , अखिलं = समस्तम्, उदन्तजातं = वृत्तान्तसमुहम्, आकर्ण्य = श्रुत्वा, सन्तुष्टचेतः, राजा =वीरकेतुः , अभ्युद्गतः = सम्मुखप्राप्तः सन् । मदीयपराक्रमे = मम पराक्रमे । विस्मयमानः = आश्चर्यमानः, समहोत्सव = महोत्सवपूर्वकम्, अमात्येत्यादिः = अमात्यबान्धवानाम् (मन्त्रिबन्धूनाम्) अनुमत्या (अनुमतिग्रहणेन), शुभदिने = शुभदिवसे, निजतनयां= स्वसुतां वामलोचनामिति भावः। मह्यम्, अदात् = प्रदत्तवान् । तत इति । यौवराज्याऽभिषिक्तः (युवराजपदे अधिष्ठितः), अनुदिनं= अहर्निशं, आराधितेत्यादिः= प्रार्थितं (सन्तोषितम्) महीपालस्य (राज्ञः वीरकेतोः) चित्तं (मनः) येन सः । अनया = अभिमुखस्थितया, वामलोचनया = वामलोचना इति नामधेयया, नानाविधम्= नैकविधां, सौख्यं=सुखम्, अनुभवन् = अनुभवं कृत्वा । भवदित्यादिः = भवद्विरहेण (तव विरहेन वियोगेन वा) यत् वेदनाशल्यं (अतीव कष्टस्वरूपः शङ्कुः) तेन सुलभं (वैकल्यं विह्वलतेति भावः)

यस्मिस्तादृशं हृदयं (चेतः) यस्य सः । तादृशोऽहं, सिद्धादेशेन=, तादृशस्य प्राप्तयोगसिद्धेः महात्मनः आज्ञया), सुहृदित्यादिः०= सुहृज्जनस्य (बन्धुजनस्य) अवलोकनं (दर्शनम्) एव फलं (परिणामः) यस्मिंस्तम् । तादृशं प्रदेशं =स्थानम् । महाकालनिवासिनः = महाकालनाम्नि अवस्थाने निवासकारिणः; परमेश्वरस्य = भगवतः। आराधनाय = प्रार्थनाय, अद्य = अस्मिन् दिवसे,पत्नीसमेतः = भार्यासमेतः, समागतः = समायातः, अस्मि= भवामि ।

(१२) तद् = वाक्यं, निशम्य =आकर्ण्य, अभिनन्दितेत्यादिः० =अभिनन्दितः (प्रशंसितः) पराक्रमः बलं शक्तिर्वा) येन सः। राजवाहनः = नृपकुमारः। तदित्यादिः० = तस्य (सोमदत्तस्य) निरपराधदण्डे = अपराधाऽभावेऽपि दमने, दैवं = भाग्यम् , उपालभ्य = उपालम्भं कृत्वा, निन्दनं कृत्वा वा । तस्मै= सोमदत्ताय, क्रमेण=अनुक्रमेण, आत्मचरितं= आत्मचरित्रं, कथयामास= उक्तवान् । तस्मिन्निति । तस्मिन, अवसरे= काले, पुरतः = सम्मुखतः, पुष्पोद्भवं = रत्नोद्भवस्य सुतं, स्वमित्रं, विलोक्य= अवलोक्य । ससंभ्रमं = तत्क्षणात्, निजेत्यादि - निजं स्वम् यत् निटिलतटं (भालभागः) तस्मिन् स्पृष्टाः (आमृष्टाः) चरणाऽङ्गुलयः = पादाङ्गुलयः, राजवाहनस्येति शेषः,येन, तम् । उद्ञ्जलिं= कृतप्रार्थनां अमुं = पुष्पोद्भव, गाढं= दृढम्, आलिङ्ग्य = आश्लिष्य, संकुले (व्याप्ते) आनन्देत्यादिः०= आानभ्दवाष्पेण (आनन्दाश्रुवाष्पेण) सफुल्ले लोचने (विकसिते नयने) यस्य सः। तादृशो राजवाहनः सोम्य = सज्जन , सोमदत्त ! अयं = सन्निहितः, सः = प्राचीनबन्धुः, पुष्पोद्भव इति कथयित्वा, तस्मै = सोमदत्ताय, दर्शयामास = प्रदर्शितवान्।

(१३) तौ चेति । तौ च = सोमदत्तपुष्पोद्भवौ च ॥ चिरविरहस्य (दीर्घकालवियोगस्य) यद् दुःखं (कष्टम्),तत् विसृज्य=त्यक्त्वा, अन्योन्येत्यादिः० = अन्योन्ययोः (परस्परयोः यत् आलिङ्गनसुखम् (आश्लेशानन्दः) तत्, अन्वभूताम् = अनुभूतवन्तौ । ततः = अनन्तरं, तस्यैव = पूर्वोक्तस्यैव, महीरुहस्य = पुनामस्येति भावः । छायायाम = अनातपे स्थाने, उपविश्य = निषद्य । राजा =राजवाहतः । सादरः (आदरसहितः) हासः (हास्यम्) यस्मिन्कर्मणि तद्यथातयेति क्रियाविशेषणम् , अभाषत = भाषितवान् । वयस्य = मित्र ! भूसुरकार्यं ब्राह्मण (मातङ्ग) कृत्यं, करिष्णुः =करणशीलः, अहं ,मित्रगणः: = सृहृत्समूहः, विदिताऽर्थे.च=ज्ञातप्रयोजनः सन्, सर्वथा= सर्वैः = प्रकारैः अन्तराय = विध्नं करिष्यन्ति = विधास्यन्ति हति = कारणेन, निद्रितान् = सुप्तान्, भवतः युष्मान्। परित्यज्य = परिहाय तिरणाम् = निर्गतः, मातङ्गेन सहेति शेषः ; तदन्विति । तदनु = तदनन्तरं, प्रबुद्धः = जागरितः; वयस्यवर्गः = सुहृत्समुहः, किमिति = किमपि कार्यं, निश्चित्य = निर्णीय, मदन्वेषणाय = सन्मार्गनाय; कुत्र = क्व गतः, भवान् = त्वम्, एकाकी =एककः, कुत्र =कस्मिन्नपि स्थाने, गतः= प्राप्तः । सोऽपि = पुष्पोद्भवोऽपि। ललाटेत्यादिः = ललाटतटे (स्वभालभागे) चुम्बितम् (स्पृशदिति भावः) अञ्जलिपुटं (करसंपुटम्) यस्य सः । सविनयं = नम्रतापूवंकम्, अलपत् = अभाषिष्ट ।

९.६ व्याकरणटिप्पणी

पिपासा= पातुमिच्छा।

दीनानाम् = दीनानां दैन्यव्याप्तमाननं यस्य (बहुव्रीहिसमासः)।

उदितदया = उत्पन्ना दया यस्य सः — बहुव्रीहिसमासः।

कार्पण्यम् =कृपणस्य भावः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

भैक्ष्यम् = भिक्षा + ण्यत् ।

तरुणीरत्नम् = तरुणीषु रत्नम् = असमानमनुपमं लावण्यं सौन्दर्यं यस्य तत् (बहुव्रीहिसमासः)।

दुहितृप्रार्थना = दुहितुः प्रार्थना (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

निगडितवाहुयुगलः = निगडितं शृङ्खलादिना बद्धं बाहुयुगलं यस्य (बहुव्रीहिः समासः)।

रत्नावप्रिप्रकारम् = रत्नस्य अवाप्रिः रत्नावाप्रिक्ष , तस्य प्रकारः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तम्।

भयरहितम् = भयात् रहितम् (पञ्चमीतत्पुरुषः समासः)।

चौरवीराः = चौराश्च ते वीराश्च ते (समाहारद्वन्द्वसमासः)।

रोषारुणितनेत्रो = रोषेणारुणिते नेत्रे यस्य (बहुव्रीहिः समासः)।

चतुरसारथिम् = चतुरः सारथिः यस्य सः (बहुव्रीहिः समासः)।

वाणवर्षः= वाणानां वर्षः (षष्ठीतत्पुरुससमासः)।

सम्फुल्ललोचनः = सम्फुले च लोचने च यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

९.७ दशकुमारचरितान्तर्गतस्य सोमदत्तचरितस्य असमीया-अनुवादः

देव,(মহাৰাজ) **भवच्चरणकमलसेवाभिलाषीभूतोऽहं** (আপোনাৰ চৰণকমলৰ সেৱা কৰিবলৈ অভিলাষী হৈ মই) **भ्रमन्नेकस्यां** (ভ্ৰমণ কৰি কৰি) **वनावनौ** (বনভূমিত উপস্থিত হৈ) **पिपासाकुलो** পিয় হত আতুৰ হোৱাত) **लतापरिवृतं** (লতাৰে পৰিবেষ্টিত)**शीतलं नदसलिलं** (নদীৰ শীতল পানী) **पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम्** (পান কৰিবলৈ যাওঁতে তাৰ ভিতৰত এটা উজ্জ্বল ৰত্ন দেখা পালোঁ)।**तदादाय गत्वा** (সেই ৰত্নটো লৈ)**कञ्चनाध्वानमम्बरमणेरत्युष्णतया** (কিছুদূৰ অতিক্ৰম কৰাৰ পিছত সূৰ্যৰ পোহৰৰ তাপত)**गन्तुमक्षमो** (অগ্ৰসৰ হবলৈ অক্ষম হৈ পৰিলোঁ) **वनेऽस्मिन्नेव किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं** (তেতিয়া সেই বনৰ মাজত থকা কোনো এক দেৱালয়ত প্ৰবেশ কৰি মলিন শৰীৰৰ) **बहुतनयसमेतं स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयो ऽहमपृच्छम्** (কেবাজনো সন্তানৰ সৈতে মলিন শৰীৰৰ এজন বৃদ্ধ ব্ৰাহ্মণক দেখা পালোঁ । দয়া পৰৱশ হৈ তেওঁক কুশল প্ৰশ্ন কৰিলোঁ) ।। १,३.१ ।।

कार्पण्यविवर्णवदनो मदाशापूर्णमानसोऽवोचदग्रजन्मा (মলিনমুখৰ বহুত আশাপূৰ্ণ মনেৰে ব্ৰাহ্মণজনে কলে) - **"महाभाग सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै** (মহাশয়! এই মাতৃহীনসন্তানসকলক নানা উপায়েৰে) **रक्षन्निदानीमस्मिन्कुदेशे भैक्ष्यं संपाद्य** (ৰক্ষা কৰি এতিয়া কুস্থানত আহি পাইছোঁ ভিক্ষাৰ দ্বাৰা পোৱা অন্নমাত্ৰ দি শিৱমন্দিৰত বাস কৰিছোঁ) **भूदेव एतदेतेभ्यो वसामि शिवालयेऽस्मिन्** ।। १,३.२ ।।

भूदेव, एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य, किं नामधेयः, किमत्रागमनकारणमस्यऽ इति पृष्टो ऽभाषत महीसुरः (মই তেওঁক সুধিলো এই সৈন্য শিবিৰৰ অধিপতি কোন দেশৰ ৰজা, তেওঁৰ কি নাম , ইয়ালৈ অহাৰ তেওঁৰ কাৰণেই বা কি) - **"सौम्य, मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य** (সৌম্য এওঁ লাটদেশৰ ৰজা, মত্তকাল) **पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम** (এই দেশৰ ৰজা বীৰকেতুৰ কন্যা ব্যামলোচনা তৰুণীস্বৰূপা) **तरुणीरत्नमसमानलावण्यां श्रावं श्रावमवधूतदुहितृप्रार्थनस्य तस्य नगरीमरौत्सीत् ।** (তেওঁৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ কথা শুনি মত্তকালে তেওঁক বিবাহ কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে, কিন্তু (বীৰকেতুৱে)এই প্ৰাৰ্থনা অগ্ৰাহ্য কৰাত মত্তকালে বীৰকেতুৰ ৰাজধানী পাটলি নগৰ অৱৰোধ কৰে)।**वीरकेतुरपि भीतो** বীৰকেতুৱে ভয় খাই **महदुपायनमिव** (বহুতো উপহাৰেৰে সৈতে)**तनयां मत्तकालायादात्**(তৰুণীক মত্তকাললৈ বিয়া দিয়ে) । **तरुणीलाभहृष्टचेता** (তৰুণীক লাভ কৰি আনন্দ মনেৰে) **लाटपतिः "परिणेया निजपुर एव** (লাটপতিয়ে 'নিজ নগৰীত বিবাহ কৰিব') **इति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति** (এই বুলি নিশ্চয় কৰি নিজ দেশৰ ফালে যাত্ৰা কৰোতে)**संप्रति मृगयादरेणात्र वने सैन्यावासमकारयत्** (মৃগয়াৰ প্ৰতি আগ্ৰহী হৈ এই বনত 'সৈন্য শিৰিৰ স্থাপন কৰিছে) ।। १,३.३ ।।

कन्यासारेण नियुक्तो (কন্যাৰ সহচৰৰূপে)**मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनश्चतुरङ्गबल समन्वितो ऽन्यत्र रचितशिबिरस्तं** মানগৰ্বী মন্ত্ৰী মানপালেও চতু�ৰংগ হাতী , ঘোৰা,ৰথ, পদাতিক সৈন্যবাহিনীসহ আন এটা শিবিৰ স্থাপন কৰিলে। **निजनाथावमानखिन्नमानसो ऽन्तर्बिभेद इति**(নিজ প্ৰভুৰ অৰ্থাৎ বীৰকেতুৰ হোৰা বাবে মত্তকালৰ সৈন্যবাহিনীৰ মাজত ভেদনীতি প্ৰয়োগ কৰিলে) ।। १,३.४ ।।

विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान्निर्धनः स्थविरश्च दानयोग्य (এই ব্ৰাহ্মণ বহু সন্তানৰ পিতৃ, বিদ্বান আৰু বৃদ্ধ, সেই কাৰণে এওঁৰেই দানৰ যোগ্য) **इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम्** (এই কথা ভাবি কৰুণাৰ্দ্ৰ চিত্তেৰে তেওঁক ৰত্নটো দান কৰিলে) । **परमाह्लादविकसिताननो ऽभिहितानेकाशीः** (পৰম আনন্দত তেওঁৰ মুখ উদ্ভাসিত হৈ উঠিল আৰু বহুতো আশীৰ্বাদ দিলে)**कुत्रचिदग्रजन्मा जगाम** (তাৰ পিছত ব্ৰাহ্মণ জন গুচি গ'ল) । **अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् ।**(পথশ্ৰমত ক্লান্ত হোৱা বাবে ময়ো সেই স্থানতে নিদ্ৰা গ'লো)**तदनु पश्चान्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः** (তাৰ পাছত নিদ্ৰাৰ পৰা জাগৰিত হৈ দেখা পালে সেই ব্ৰাহ্মণক বন্ধা অৱস্থাত এইফালে আহি আছে) **कशाघातचिह्नितगात्रो ऽनेकनैस्त्रिंशिकानुयातो ऽभ्येत्य माम् "असौ दस्युःऽ इत्यदर्शयत्** (বহুতো তৰোৱালধাৰী খড়্গধাৰী) পুৰুষ, ব্ৰাহ্মণৰ দেহত চাবুকৰ আঘাতৰ চিহ্ন, মোক দেখা পাই ক'লে— (এয়ে সেই দস্যু) ।। १,३.५ ।।

परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभिरानीय कारागारम् (ৰাজপুৰুষসকলে ৰত্নটো পোৱাৰ বাবে তেতিয়া ব্ৰাহ্মণক এৰি মোক ৰচীৰে টানকৈ বান্ধি কাৰাগাৰলৈ লৈ গ'ল) **"एते तव सखायः** (এওঁলোকেই তোমাৰ বন্ধু) **इति निगडितान्कांश्चिन्निर्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः** (এইবুলি কৈ তাত থকা কেইজনমান শৃংখলাবদ্ধ পুৰুষৰ সৈতে মোকো শৃংখলাবদ্ধ কৰিলে)। **किङ्कर्तव्यतामूढेन निराशक्लेशानुभवेनावाचि मया** (কিংকৰ্তব্য বিমূঢ় ময়ো নিৰাশ হৈ দুঃখমনেৰে ক'লো)-**"ननु पुरुषा वीर्यपरुषाः**, (হে বীৰ্যবান পুৰুষসকল !) **निमित्तेन केन निविशथ कारावासदुःखं दुस्तरम्**

(আপোনালোকে কাৰাবাসৰ দুঃসহ দুখভোগ কৰিছে?)। **यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः, किमिदम् इति** (কি কাৰণে আপোনালোকক মোৰ বন্ধু ৰূপত নির্দিষ্ট কৰা হল?)।। १,३.६ ।।

तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं (মোক এই অৱস্থাত দেখি ব্রাহ্মণৰ মুখৰ পৰা লাটপতিৰ যি বৃত্তান্ত শুনিছিলো) **व्याख्याय चोरवीराः पुनरवोचन्** (তাকে বিবৃত কৰি চোৰবীৰসকলে ক'লে)-"**महाभाग! वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वयम्** (মহাশয়, আমি ।বীৰকেতুৰ মন্ত্রী মানপালৰ ভৃত্য) । **तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरङ्गद्वारेण तदगारं प्रविश्य** (তেওঁৰ আজ্ঞামতে লাটপতিক হত্যাকৰাৰ বাবে ৰাতি সুৰঙ্গপথেৰে তেওঁৰ কক্ষত প্রবেশ কৰিছিলোঁ) **तत्र राजाभावेन विषण्णा बहुधनमाहृत्य महाटवीं प्राविशाम** (ৰজাক দেখা নোপোৱাত বিষণ্ণমনেৰে বহুধন অপহৰণ কৰি এই মহাৰণ্যত প্রৱেশ কৰিছিলো) । **अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्परितः परिवृत्य दृढतरं बद्ध्वा** (পাছদিনা ৰজাৰ অনুচৰবোৰে আমাক বিচাৰি পাই সকলোকে একলগ কৰি টানকৈ বান্ধি পেলালে) **निकटमानीय समस्तवस्तुशोधनवेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्वधाय माणिक्यादानादस्मान् किलाशृङ्खलयन् इति** ৰজাৰ সকলো হাত ধন উদ্ধাৰৰ সময়ত বহুমূল্য এটি ৰত্ন নোপোৱাৰ বাবে সেই ৰত্নটো পাবৰ নিমিত্তে হত্যা কৰাৰ বাবে আমাক শিকলিৰে বন্ধা হৈছে ।। १,३.७ ।।

श्रुतरत्नरत्नावलोकस्थानोऽहम् (সেই ৰত্নটোৰ বিষয়ে আৰু প্রাপ্তি স্থানৰ কথা শুনি বুজিব পাৰিলো যে সেইটোৱেই ব্রাহ্মণক দিয়া ৰত্ন)"**इदं तदेव माणिक्यम् इति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तां दुरवस्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलापैर्मैत्रीमकार्षम्** (ব্রাহ্মণক দান কৰা বাবে মোৰ দূৰৱস্থাৰ কথা নিজৰ নাম আৰু পৰিচয় আপোনাৰ ৰাজবাহনৰ অন্বেষণৰ কাৰণে ভ্রমণৰ কথা প্রকাশ কৰি সময়োচিত আলোচনাৰ বাবে তেওঁলোকৰ সৈতে মৈত্রী স্থাপন কৰিলোঁ) । **ततोऽर्धरात्रे तेषां मम च** (তাৰ পিছত আধা ৰাতিয়ে তেওঁলোকৰ আৰু মোৰ) **शृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य** (বান্ধোন চিঙি পেলালো)**तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थगणस्यायुधजालमादाय** (তেওঁলোকক লগত লৈ নিদ্রিত দ্বাৰৰক্ষীসকলৰ অস্ত্র সংগ্রহ কৰি) **पुररक्षान्पुरतोऽभिमुखागतान्पटुपराक्रमलीलयाभिद्राव्य मानपालशिबिरं प्राविशम्** (কাষত থকা পুৰুৰক্ষক সকলক বিক্রমেৰে অভিভূত কৰি মানপালৰ শিৰিৰত প্রৱেশ কৰিলো)। **मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीनं विक्रमं च निशम्य मामार्चयत्** মানপালে তেওঁৰ ভৃত্য সকলৰ পৰা মোৰ বংশৰ পৰিচয় আৰু পৰাক্রমৰ কথা শুনি মোক সন্মান প্রদর্শন কৰিলে) ।। १,३.८ ।।

परेद्युर्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा (পিছদিনা মত্তপালে প্রেৰণ কৰা কেইজনমান পুৰুষে আহি) **मानपालमुपेत्य** (মানপালৰ ওচৰলৈ আহি মানপালক)"**मन्त्रिन्** (মন্ত্রী), **मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया** (আমাৰ ৰাজপ্রাসাদত সুৰঙ্গপথেৰে আহি)**बहुधनमपहृत्य** (বহুধন অপহৰণ কৰি) **चोरवीरा भवदीयं कटकं प्राविशन्** (চোৰবীৰবিলাকে আপোনাৰ ৰাজ্যত প্রবেশ কৰিছে)**तानर्पय । नो चेन्महाननर्थः भविष्यति इति** (তেওঁলোকে আত্মসমর্পন কৰক নহলে ভীষণ অনর্থৰ আশংকা হ'ব পাৰে এইবুলি) **क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन्** (কঠোৰভাৱে কথা ক'লে) । **तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री लाटपतिः कः** (তাকে শুনি ৰোষাৰুণিতনেত্রো মন্ত্রী খঙত চকু ৰঙা কৰি মন্ত্রী

লাটপতি ক'ত), **तेन मैत्री का** (তেওঁৰ সৈতে বন্ধুত্ব কৰি কি লাভ), **पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम् इति तान्निरभर्त्सयत्** (এই ক্ষুদ্র ব্যক্তিৰ সেৱা কৰিয়েই বা কি লাভ? এইদৰে ভৎসর্ণা কৰি ক'লে), **ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाय तथैवाकथयन्** (তেওঁলোকে মানপালে কোৱা বিৰুদ্ধ ভাষণ মত্তকালক তেনেদৰে জনালেগৈ)। **कुपितोऽपि लाटपतिर्दैर्वीर्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो योद्धुमभ्यगात्** (ক্রোধিত হৈ লাটপতিয়ে কম সংখ্যক সৈন্য লৈ যুদ্ধত অৱতীর্ণ হ'ল) । **पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी मानपालः** (পূর্বতেই যুদ্ধ কৰিব বুলি স্থিৰ কৰা মানী মানপালেও) **संनद्धयोधो युद्धकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात्** (যুদ্ধ কৰাতোকে স্থিৰ কৰিলে আৰু নিঃশঙ্কমনেৰে যুদ্ধ কৰিবলৈ যাত্রা কৰিলে) । **अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तानि** (ময়ো সেই মানপালক অনুসৰণ কৰিলো) **बहुलतुरङ्गमोपेतं चतुरसारथिं रथं** (লগত বহুতো অশ্বযুক্ত দক্ষ সেনাপতি, চতুৰ সাৰথিৰ সৈতে ৰথ) **दृढतरं कवचं मदनुरूपं चापं च विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणसमुचितान्यायुधानि गृहीत्वा युद्धसंनद्धो** (দৃঢ়কবচ, উপযুক্ত ধনু, বিবিধ বানযুক্ত টুণীৰ লগতে যুদ্ধোপযোগী বহুতো অস্ত্র-শস্ত্র) **मदीयबलविश्वासेन** (মোৰ সৈন্য বাহিনীৰ ওপৰত বিশ্বাস ৰাখি) **रिपूद्धरणोद्युक्तं मन्त्रिणमन्वगाम्**(সেইমন্ত্রীক অনুসৰণ কৰিলো) । **परस्परमत्सरेण तुमुलसङ्गरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्नरातीन् प्राहरम्** (পৰস্পৰৰ শত্রুতাৰ বাবে তুমুলযুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল, দুই পক্ষৰ সৈন্যসকলক অতিক্রম কৰি বাহুবলৰ গর্বত উদ্দীপিত হৈ শত্রুসকলৰ শৰীৰত বাণ নিক্ষেপ কৰি প্রহাৰ কৰিবলৈ লাগিলো) ।। ১,३.९ ।।

ततो ऽतिरयतुरङ्गमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेततदीयरथो ऽहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् (তাৰপিছত অতিবেগবান অশ্ববিশিষ্ট মোৰ ৰথ ওচৰলৈ নি মত্তকালক শিৰচ্ছেদ কৰিলো)। **तस्मिन्पतिते तदवशिष्टसैनिकेषु पलायितेषु** (মত্তকালৰ পতনৰ পিছত অৱশিষ্ট সৈন্যসমূহ পলায়ণ কৰিবলৈ ধৰিলে)**नानाविधहयगजादिवस्तुजातमादाय** (তেতিয়া মন্ত্রী মানপালে শত্রুৰ বহুতো হাতী, ঘোৰা, নানাবিধ অস্ত্র শস্ত্র লৈ) **परमानन्दसंभृतो मन्त्री ममानेकविधां संभावनामकार्षीत्** (পৰমানন্দেৰে মোক নানাভাবে সন্মানিত কৰিলে) ।। ১,३.१० ।।

मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिलमुदन्तजातमाकर्ण्य सन्तुष्टमना राजाभ्युद्गतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्यबान्धवानुमत्या शुभदिने निजतनयां महयमदात् (মানপালৰ দ্বাৰা পঠিওৱা অনুচৰসকলৰ মখৰ সকলা কথা শুনি অত্যন্ত সন্তুষ্ট হ'ল মোৰ পৰাক্রমত বিস্মিত হৈ মন্ত্রী আৰু বন্ধু সকলৰ অনুমতি অনুসাৰে শুভ দিনত ন জ কন্যাক মোৰ হাতত অর্পণ কৰিলে । **ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनमाराधितमहीपालचित्तो** (পিছত মোক যুৱৰাজপদত নিয়ুক্ত কৰিলে) **वामलोचनयानया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन्भवद्विरहवेदनाशल्यसुलभवैकल्यहृदयः** (কিছুদিন যজা বীৰকেতুক সন্তুষ্ট ৰাখি বামলোচনাৰ সৈতে নানবিধ সুখ ভোগ কৰিলেও আপোনাৰ বিৰহ বেদনাত কাতৰ চিত্তে দিন কটাবলৈ ধৰিলো) **सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नीसमेतः समागतोऽस्मि** (কোনো সিদ্ধ পুৰুষৰ আদেশ অনুসাৰে বন্ধুৰ দর্শন লাভৰ আশাৰে মহাকাল মন্দিৰ

নিবাসী মহাদেৱৰ আৰাধনাৰ উদ্দেশ্যে পত্নীসহ ইয়াতে উপস্থিত হৈছোঁ) । **भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पदारविन्दसंदर्शनानन्दसंदोहो मया लब्धः इति** (ভক্তবৎসল গৌৰীপতিৰ কাৰুণ্যত আপোনাৰ চৰণকমল দর্শনৰ আনন্দ লাভ কৰিলোঁ)।। ১,३.११

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराधदण्डे दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास (এই কাহিনী শুনি ৰাজবাহনে সোমদত্তৰ বীৰত্বৰ প্রশংসা কৰিলে নিৰপৰাধী হোৱা স্বত্তেও কাৰাদণ্ড ভোগ কৰাৰ কাৰণে অদৃষ্টক দোষী সজাই ক্রমে নিজৰ কথা কোৱাৰ উপক্রম কৰিলে) । **तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पोद्भवं विलोक्य** (সেই সময়তেই সন্মুখত পুষ্পোদ্ভৱক দেখা পলে) **ससंभ्रमं निजनिटिलतटस्पृष्टचरणाङ्गुलिमुदञ्जलिममुं गाढमालिङ्ग्यानन्दबाष्पसंकुलसंफुल्ललोचनः** (পুষ্পোদ্ভৱে নিজ কপালেৰে ৰাজবাহনৰ চৰণ স্পর্শ কৰিলে আৰু হাতজোৰ কৰি ৰৈ থাকিল) (ৰাজবাহনে তেওঁক গভীৰ ভাবে আলিংগন কৰিলে আৰু আনন্দপূর্ণ অশ্রুৰে তেওঁৰ চকু বিকশিত হৈ উঠিল) "**सौम्य सोमदत्त, अयं सः पुष्पोद्भवः इति तस्मै तं दर्शयामास** (তেওঁ কলে- সোমদত্ত! এওৰে সেই পুষ্পোদ্ভৱ এনেদৰে কৈ পুষ্পদ্ভৱক দেখুৱাই দিলে) ।। ১,३.१२ ।।

तौ च चिरविरहदुःखं विसृज्यान्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् (বহুদিনৰ বিৰহ ব্যথা পাহৰি তেৱো পৰস্পৰৰ আলিংগন সুখ অনুভৱ কৰিলে)। **ततस्तस्यैव महीरुहस्य छायायामुपविश्य राजा सादरहासमभाषत** (তাৰ পিছত সেই গছৰ ছায়াত জীৱণি লৈ ৰাজবাহনে হাহি হাহি কলে-)-"**वयस्य, भूसुरकार्यं करिष्णुरहं मित्रगणो विदितार्थः सर्वथान्तरायं करिष्यतीति निद्रितान्भवतः परित्यज्य निरगाम्** (বন্ধু! ব্রাহ্মণৰ কার্য সম্পাদনৰ ইচ্ছাৰে বন্ধুসকলক নজনোৱাকৈ তোমালোকে মোক বাধা দিবা বুলি নিদ্রিত অৱস্থাত তোমালোকক পৰিত্যাগ কৰি গুচি গলো)। **तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र गतवान्** (তাৰ পিছত মিত্রসকলে সাৰ পাই কি কৰিব বুলি স্থিৰ কৰি মোক অন্বেষণ কৰি কলৈ গৈছিলা?)। **भवानेकाकी कुत्र गतः इति** (তুমিয়েই বা অকলে ক'ত গৈছিলা?) । **सोऽपि ललाटतटचुम्बदञ्जलिपुटः सविनयमलपत्** (তেতিয়া পুষ্পোদ্ভৱে কপালত অঞ্জলি বদ্ধ হৈহাতজোৰ কৰি সবিনয়েৰে কবলৈ ধৰিলে)।। ১,३.१३ ।।

৯.৮ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवान्-

- कविदण्डिनः परिचयं ज्ञातवान्।
- कविदण्डिना विरचितस्य दशकुमारचरितग्रन्थस्य परिचयं ज्ञातवान्।
- दशकुमारचरितान्तर्गतस्य सोमदत्तचरितस्य परिचयं प्राप्तवान्।

९.९ ज्ञानाधिक्यम्

- दशकुमारचरितम्, रेग्मी शेषराजशर्मा , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी , वाराणसी २०१६

- दशकुमारचरितम् , त्रिपाठी कृष्णामणि , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी , २०१४
- संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः , दाहालः लोकमणिः , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी , वाराणसी , २०१६
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শর্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্র প্রকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫

✓९.१० अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्नः १. उत्तरम्- शीतलजनपानार्थं लतया परिवेष्टितनद्याः समीपे गमनकाले उज्ज्वलरत्नं प्राप्तवान्।

प्रश्नः २. उत्तरम्- लाटदेशस्य राजा।

प्रश्नः ३. उत्तरम्- वामलोचना ।

प्रश्नः ४. उत्तरम्- मानपालः।

प्रश्नः ५. उत्तरम्- लाटपतेः राजपुरुषाः।

प्रश्नः ६. उत्तरम्- महाकालमन्दिरे।

?९.११ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. चतुरङ्गसैन्यः इत्युक्ते किम्?

२. मत्तकालं युधिः कः हतवान्?

३. वीरकेतुः वामलोचनां कस्य हस्ते समर्पितवान्?

४. पुष्पोद्भवः कः आसीत्?

६. सोमदत्तः राजवाहनं कुत्र मिलितवान्?

७. निद्रितावस्थायां बन्धुजनान् परित्यज्य राजवाहनः किमर्थं गतवान्?

८. देवतायनम् इत्युक्ते किम्?

९. लाटपतिः कः?

१०. शब्दार्थं लिखत

चतुरङ्गः,

शिबिरम्,

भूसुरः,

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

टिप्पणी प्रदेया

१. सोमदत्तः

२. मत्तकालः

३. मानपालः

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. सोमदत्तचरितम् इति पाठस्य सारांशं लिखत।

२. सोमदत्तहस्ते वामलोचनायाः समर्पणं कथं जातम् विस्तारेण उपस्थापयत।

*****

अध्यायः १० : भर्तृहरेः नीतिशतकम् (सामान्याध्ययनम्)

अध्यायस्य संरचना

१०.१ उद्देश्यम्

१०.२ परिचयः

१०.३ नीतिशतकस्य सामान्यम् अध्ययनम्

१०.३.१ कवेः भर्तृहरेः परिचयः

१०.३.२ कवेः भर्तृहरेः कालनिरूपणे कवीनां मतानि

१०.३.३ नीतिशतके प्रयुक्ताः अलङ्काराः

१०.४ नीतिशतकम् इति नाम्नः सार्थक्यम्

१०.५ नीतिशतकस्य केषाञ्चन श्लोकानां व्याख्या

१०.६ कविभर्तृहरेः परिचयः असमीयाभाषायाम्

१०.७ अध्यायात् किमवगतम्

१०.८ ज्ञानाधिक्यम्

१०.९ अग्रगत्याः निरूपणम्

१०. १० अभ्यासप्रश्नाः

१०.१ उद्देश्यम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनादनन्तरं भवन्तः –

- नीतिप्रधानकाव्यानाम् ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- कवेः भर्तृहरेः जीवनचरित-काल-रचना-काव्यशैलीत्यादिविषयान् ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- आदर्शपूर्णं नैतिकजीवनं यापयितुं शक्नुवन्ति।

१०.२ परिचयः

निखिलसंस्कृतसाहित्यजगति काव्यस्य एका समृद्धा परम्परा वर्तते। एषा परम्परा मुख्यतः भागद्वये विभक्ता वर्तते। तद्यथा गद्यकाव्यं पद्यकाव्यञ्च। पद्यपरम्परायाः अनेके विभागास्सन्ति। तेषु एकः भाग अस्ति गीतिकाव्यम्। गीतिकाव्यस्य एकः भाग अस्ति मुक्तककाव्यम्। मुक्तककाव्यस्य अग्रणी कविर्वत्तते भर्तृहरिः। असौ शतकत्रयं विरचितवान्। शतकत्रयस्य नामानि यथा – 'नीतिशतकम्' , 'शृङ्गारशतकम्' 'वैराग्यशतकम्'

चेति। यद्यपि शतकम् इति पदेन शतककाव्यानि शतसंख्याकश्लोकयुक्तानि भवन्ति इति ज्ञायते तथापि नीतिशतके १२६ पद्यानि, शृङ्गारशतके १०४ पद्यानि तथा वैराग्यशतके १४१ पद्यानि वर्तन्ते।

निखिलसंस्कृतसाहित्यजगति विविधविषयान् अधिकृत्य उपदेशमूलकाः अथवा नीतिपरकाः विविधग्रन्थाः विरचिताः । यथा— चाणक्यनीतिः, कामन्दकनीतिः, कणिकनीतिः, विदुरनीतिः, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः। एतेषु ग्रन्थेषु रमणीयशैल्या सुखमयजीवनयापनाय नितान्तोपयोगिनः विविधविषयाः समायोजिताः । विविधवृत्तेषु निबद्धेषु एतेषु उपदेशपरकेषु नीतिविषयकेषु मुक्तकपद्येषु स्वाभाविकतया एव एतावती रोचकता वर्तते यत् एते ग्रन्थाः श्रोतृणां हृदयं सद्य एव प्रभावयन्ति। नीतिकाव्य-उपदेशकाव्येषु सूक्ष्मभिन्नता परिलक्ष्यते। नैतिकमनुष्यजीवनस्य निर्माणम् इति द्वयोः काव्यविधयोः उद्देश्यं यद्यपि समानम् एव । तथापि नीतिकाव्यस्य सूक्तिषु चमत्कारिता सौष्ठवं च निहितं वर्तते। उपदेशमूलककाव्येषु अर्थकल्पनायाः उपरि अधिकं गुरुत्वं प्रदीयते। कविः कान्तासम्मितोपदेशात्मकस्य काव्यसामान्यप्रयोजनस्य आश्रयं गृहीत्वा पाठकान् मनोरञ्जनेन नैतिकतत्त्वानाम् उपदेशं प्रददाति। उपदेशमूलककाव्येषु अत्र भर्तृहरिविरचितस्य नीतिशतकग्रन्थस्य संक्षेपेण चर्चा विधीयते , यो ग्रन्थः कोमलकान्तपदावल्या काव्यपाठकानां हृदयानुरञ्जनेन मानवजीवनं नैतिकस्तरे प्रस्थापितुं प्रयतते। सूक्ष्मरूपेण विचार्यते चेत् ज्ञायते यत् अज्ञान-मोह-कुसंस्कारादिभ्यः मनुष्याणां रक्षणमेव साहित्यस्य वास्तविकं लक्ष्यं भवति।

१०.३ नीतिशतकस्य सामान्यम् अध्ययनम्

भारतीयसंस्कृतसाहित्ये भर्तृहरिः महान् कविः अस्ति । गीतिकाव्यानां माध्यमेन असौ रससिद्धकविषु महत्त्वपूर्णं स्थानम् अधिकरोति। संस्कृतकाव्यक्षेत्रं भागद्वये विभक्तमस्ति। तद्यथा – दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यञ्च। तत्र श्रव्यकाव्यस्य त्रयः उपभेदास्सन्ति। तद्यथा – गद्यकाव्यं पद्यकाव्यं चम्पूकाव्यञ्चेति। काव्याचार्यः दण्डी अपि काव्यादर्शे काव्यस्य गद्यं पद्यं मिश्रं चेति आकृतिमूलकान् भेदान् प्रतिपादयति । अनेन विभक्ताः पद्यकाव्यस्य भागाः यथा – मुक्तकम् , कुलकम् ,कोषः संघातः इति। यथोक्तं तेन –

मुक्तकं कुलकं कोषः संघात इति तादृशः ।
सर्गबन्धाङ्गरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ (काव्यादर्शः १/१३)

मुक्तककाव्यस्य एकम् अन्यतमं वैशिष्ट्यमस्ति यत् मुक्तककाव्ये एकस्मिन् एव पद्ये कस्यचित् रसस्य अभिव्यक्तिर्भवति अथवा कस्यचित् अत्यन्तोपयोगिविषयस्य वर्णनं भवति। अग्निपुराणे मुक्तककाव्यस्य लक्षणम् एव प्रतिपाद्यते – **मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमः सताम्।** (अग्निपुराणम् ३३७/३६)

अर्थात् मुक्तककाव्ये प्रत्येकश्लोकः स्वतन्त्ररूपेण सम्पूर्णार्थं प्रकाश्य सहृदयहृदये चमत्कारं जनयति। अस्य काव्यस्य कोऽपि एकः श्लोकः अपरश्लोकेन सह सम्बद्धो न भवति । कवेः भर्तृहरेः नीतिविषयकनीतिशतकं , शृङ्गारविषयकशृङ्गारशतकं , वैराग्यविषयवैराग्यशतकञ्च इति त्रीणि शतककाव्यानि प्रकरणदृष्ट्या एव सम्बद्धानि वर्तन्ते।

भर्तृहरिः वैदर्भीरीतेः कविः अस्ति । संस्कृतकाव्येषु मुख्यतः तिस्रः रीतयः प्राप्यन्ते । तद्यथा – वैदर्भी , गौडी पाञ्चाली च इति । भर्तृहरेः काव्ये प्रसन्नपदावलीनां प्रयोगः सर्वत्र प्राप्यते । आचार्यदण्डी दशगुणान् वैदर्भीरीतियुतकाव्यस्य प्राणत्वेन वर्णयति । तेष्वपि श्लेष-प्रसाद-अर्थव्यक्तयः चेत्यादयः गुणाः भर्तृहरेः काव्येषु प्राप्यन्ते एव ।

१०.३.१ नीतिशतके प्रयुक्ताः अलङ्काराः

अलङ्कारप्रयोगेण काव्यं सुमण्डितं भवति । आलङ्कारिकैः शताधिकाः अलङ्काराः तेषां लक्षणानि उदाहरणानि च स्वस्वग्रन्थेषु वर्ण्यन्ते । भर्तृहरेः सूक्तिषु विशेषतः निदर्शना-उत्प्रेक्षा-उपमा-दीपक-रूपक-समुच्चय-प्रतिवस्तूपमा-अन्योक्ति-दृष्टान्त-परिसंख्या-अप्रस्तुतप्रशंसा-विरोध-व्यतिरेकार्थान्तरन्यासादयः अलङ्काराः परिलक्ष्यन्ते । कवेः लक्ष्यम् अत्र अलङ्काराणाम् उदाहरणप्रदानं नास्ति , अपि तु तस्य सूक्तिषु भावप्रवणतया, नीतिमूलकवाण्या समाजं योगात्मकदिशि प्रेरयितुं प्रचेष्टा परिलक्ष्यते । अलङ्कारास्तु स्वभावतः समागच्छन्ति । एते अलङ्काराः भर्तृहरेः काव्यं विशेषरूपेण वैचित्र्यं प्रददाति । अधः संक्षेपेण आलोच्यते –

१. निदर्शना

निदर्शना अलङ्कारः महाकवेः कालिदासस्य प्रियः अलङ्कारः वर्तते । काव्यप्रकाशे अस्य परिभाषा इत्थं वर्णिता अस्ति - **अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः** । [१०/९७] अर्थात् यदा निबन्धितार्थस्य असम्भवः सम्बन्धः उपमायाः परिकल्पकः भवति तदा निदर्शना अलङ्कारो भवति । अस्य अलङ्कारस्य प्रयोगः नीतिशतके इत्थं दृश्यते -

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते ।
भेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते ।।
माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते।
मूर्खान्यः प्रतिनेतुमिच्छति बलात्सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ।। (नीतिशतकम् ६)

अस्मिन् श्लोके मृणालतन्तुभिः व्यालस्य बन्धनं , शिरीषकुसुमस्य प्रान्तेन वज्रमणेः छेदनं , मधोः बिन्दुना क्षारसमुद्रे माधुर्यरचनञ्च इत्यादिवर्णनेन अप्रस्तुतार्थेन सह असम्भवसम्बन्धोपमायाः कल्पना क्रियते । अतः अत्र निदर्शना अलङ्कारो वर्तते ।

२. उत्प्रेक्षा अलङ्कारः - उत्प्रेक्षा-अलङ्कारस्य लक्षणं काव्यप्रकाशे इत्थं प्राप्यते — **सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्** । अर्थात् प्रस्तुतस्य अप्रस्तुतरूपे सम्भावनम् एव उत्प्रेक्षा अलङ्कारः भवति । भर्तृहरेः सूक्तिषु अस्य उदाहरणम् इत्थं प्राप्यते —

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः ।
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।।
मुक्त्वैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषां वणिग्वृत्तयः ।। (वैराग्यशतकम् ८१)

३. **उपमा अलङ्कारः-**

उपमा अलङ्कारः बहुप्रसिद्धो वर्तते । भर्तृहरेः सूक्तिषु अस्य अनेके प्रयोगाः वर्तन्ते । अस्य लक्षणं काव्यादर्शे एवम् उपलभ्यते -

यथाकथञ्चित्सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं प्रदर्श्यते ।। (काव्यादर्शः २/१४)

काव्यप्रकाशे इत्थं प्राप्यते — **साधर्म्यमुपमाभेदे ।** - (काव्यप्रकाशः १०/८३)

अर्थात् यत्र द्वयोः वस्तुनोः मध्ये भेदे सत्यपि समानता वर्तते सः उपमा अलंकारो वर्तते । अत्र चत्वारः पक्षाः सन्ति । तद्यथा — उपमेयम् (यस्य वर्णनं विधीयते) उपमानं (येन उपमा प्रदीयते) साधारणधर्मः (द्वयोः समानतायाः आधारः)

वाचकशब्दः च (समानताबोधकाः वाचकशब्दास्सन्ति—इव , यथा , समानः , निभः , सन्निभः , संकाशः , सदृशः ,कल्पः चेति) । एतेषु चत्वारः पक्षाः यत्र न सन्ति , सा लुप्तोपमा । तथा यत्र चत्वार एव सन्ति ,सा पूर्णोपमा उच्यते । भर्तृहरेः काव्येषु बहुत्र उपमायाः प्रयोगः विधीयते । यथा —

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।

तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे

नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ।। (नीतिशतकम् ३८)

अत्र वत्समिव लोकममुं पुषाण इति , कल्पलतेव भूमिः इति उभयोः स्थानयोः उपमा अलङ्कारो वर्तते । क्षितिधेनुम् इति पदे रूपकालङ्कारो वर्तते।

३. **समुच्चयः अलङ्कारः**

सद्योगः असद्योगः सदसद्योगश्च समुच्चय-अलङ्कार इति उच्यते । भर्तृहरेः असद्योगस्य प्रसिद्धम् उदाहरणं वर्तते-

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ।। (नीतिशतकम् ४६)

४. **दृष्टान्त-अलङ्कारः**

प्रस्तुताप्रस्तुतानां साधारणधर्माणां यत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावो वर्तते सः दृष्टान्त-अलङ्कारः इति उच्यते । अस्य लक्षणं काव्यप्रकाशे एवं वर्णितमस्ति -

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् । (काव्यप्रकाशः १०)

भर्तृहरेः नीतिशतके दृष्टान्तालङ्कारस्य उदाहरणं यथा —

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् मावमंस्था-

स्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥

अत्र पण्डितानां मदमत्तकरीणां च स्थितेः बिम्बप्रतिबिम्बभावहेतोः दृष्टान्त-अलङ्कारो वर्तते ।

५. **अर्थान्तरन्यासः**

अस्य अलङ्कारस्य प्रयोगः भर्तृहरेः सूक्तिषु अनेकस्थलेषु भवति । अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणं यथा —

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

अर्थात् यत्र साधर्म्येण वैधर्म्येण वा विशेषात् सामान्यस्य अथवा सामान्यात् विशेषस्य समर्थनं विधीयते , तत्र अर्थान्तरन्यास अलङ्कारः वर्तते । नीतिशतके अस्य प्रयोगो यथा —

यस्यास्ति वित्तं सः नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ (नीतिशतकम् ३३)

६. **प्रतिवस्तूपमा—**

उपमानोपमेययोः पृथग्वाक्यद्वये यदि एक एव साधरणधर्मः शब्दभेदेन उच्यते तर्हि तत्र प्रतिवस्तूपमा अलङ्कारो वर्तते । भर्तृहरेः नीतिशतके अस्य अनुपमप्रयोगः परिलक्ष्यते । यथा

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्ज्वलति सवितुरिनक्रान्तः।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ (नीतिशतकम् ३०)

अत्र सूर्यकान्तमणिः उपमानमस्ति तथा तेजस्वीपुरुषः उपमेयः अस्ति । वाक्यद्वये 'परकृतनिकृतिं कथं सहते' इति एक एव साधारणधर्मः शब्दभेदेन पृथक् उच्यते । अतः श्लोकेऽस्मिन् प्रतिवस्तूपमा अलङ्कारो वर्तते ।

७.**अन्योक्तिः अलङ्कारः**

विद्वद्भिः स्वीक्रियते यत् अन्योक्ति-अलङ्कारस्य प्रथमप्रयोगः भर्तृहरिणा एव विधीयते । यथा—

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैरुद्गच्छद्बहुलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥

१०.३.२ कवेः भर्तृहरेः परिचयः

संस्कृतसाहित्यजगति प्राचीनयशस्विनामिव सुश्रेष्ठकवेः भर्तृहरेः अपि शतकत्रयं यथा प्रसिद्धं वर्तते तस्य परिचयः तथैव अज्ञातो वर्तते । तस्य जीवनसमयसम्बन्धे निश्चितरूपेण किमपि वक्तुं न शक्यते । परन्तु भर्तृहरेः शतकत्रये

कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलमिति प्रसिद्धनाटकस्य पुनः विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसमिति प्रसिद्धनाटकस्य कानिचन पद्यानि समुल्लिखितानि परिलक्ष्यन्ते । अतः केचन विद्वांसः भर्तृहरिं कालिदासविशाखदत्तयोः परवर्तिकविरूपेण उद्घोषयन्ति । अपरे च केचन भर्तृहरेः शतकत्रयात् पद्यानि कालिदासविशाखदत्तयोः नाटकयोः समुद्धृतानि इति मतपोषणेन भर्तृहरिं कालिदासविशाखदत्तयोः पूर्ववर्तिकविरूपेण उद्घोषयन्ति ।

यद्यपि कवेः भर्तृहरेः जन्मकार्यजीवनविषये स्पष्टं तथ्यं नोपलभ्यते । तथापि जनश्रुतेः तथा परम्परायाः अनुसारं भर्तृहरिः राज्ञः विक्रमादित्योपाधिधारकस्य चन्द्रगुप्तद्वितीयस्य ज्येष्ठभ्राता तथा उज्जयिन्याः शासकः आसीत् इति ज्ञायते । परन्तु अस्य मतस्य स्पष्टप्रमाणं नोपलभ्यते । पुनः तद्विरचितशतकत्रयस्य अध्ययनेन तादृशः राजसिकभावोऽपि न परिलक्ष्यते । कतिपयः विद्वांसः तं महावैयाकरणभर्तृहरेः अभिन्नः इति मन्यन्ते । परन्तु अस्यापि स्पष्टप्रमाणं नोपलभ्यते । यद्यपि भर्तृहरेः जन्मसमयः स्पष्टतया नोपलभ्यते तथापि पण्डितैः ५५० ई० कवेः समय इति अनुमीयते । अस्य पितुः नाम अस्ति चन्द्रसेनः । पत्नी चास्ति पिङ्गला ।

कविभर्तृहरेः विषये एका किंवदन्ती वर्तते यत् असौ नीतिकुशलः प्रजापालकः राजा आसीत् । तस्य राज्ये प्रजाः सर्वदा सुखिनः आसन् । तस्य शासनप्रबन्धः उत्तमः आसीत् । तस्मात् राज्ये शासनव्यवस्था सुशृङ्खलतया प्रचलिता आसीत्। अतः प्रजाः सर्वदा राजानम् प्रशंसितवन्तः । कालक्रमानन्तरम् असौ पिङ्गलानाम्नीं रूपकन्यामेकां परिणितवान् । पिङ्गलायाः रूपयौवनेन आसक्तः राजा अत्यन्तभोगविलासे विलिप्तः जातः । पत्न्या पिङ्गलया सह कामवासनाभिः लिप्तः सः राज्यकार्येभ्यः पराङ्मुखः जातः । मन्त्रिणः स्वेच्छानुसारमेव राजकार्यं चालितवन्तः राजा अपि स्वेच्छानुसारमेव राजसभायाम् उपस्थितः आसीत् । एकस्मिन् दिवसे यथा राजा राजसभायां विराजमान आसीत् तथा तपस्वी ब्राह्मणः समागत्य अमृतफलमेकं राजानं प्रदत्तवान् । राजा स्वपत्नीं पिङ्गलां अक्षुण्णरूपयौवनकामनासिद्धिरूपं तत् फलं दत्तवान् । राज्ञी पिङ्गला तत् अमृतफलं महामन्त्रिणं प्रदत्तवती । यतो हि सः महामन्त्रिणा सह आसक्ता आसीत् । महामन्त्री पुनः एकां नगरवधुं तत् फलं दत्तवान् आसीत् । यतो हि सः महामन्त्री नगरवध्वा सह आसक्त जातः । नगरवधू राज्ञः मङ्गलकामनया तत् फलं राजानं प्रदत्तवती । तदा राजा तेनैव प्रदत्तं फलं स्वहस्ते प्राप्य तदवलोक्य चिन्तितवान् यत् -

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ।।

अर्थात् यस्याः स्त्रियः विषये राजा सर्वदा चिन्तितवान् । सा राज्ञा विरक्ता आसीत् तथा अन्यस्मिन् पुरुषे तस्याः इच्छा आसीत् । सोऽपि पुरुषः अन्यस्त्रियाम् आसक्तः आसीत् । अतः तां स्त्रियं , तं पुरुषं , तं कामदेवं , आत्मानं च राजा धिगिति तिरस्करोति । इत्थं तस्य स्त्रीणां सौन्दर्यप्रेमभावं प्रति विरागभावः समुत्पन्नः । तथा सर्वं भोगविलासं सः परित्यक्तवान् । अनन्तरं सः सन्यासं गृहीतवान् ।

उपर्युक्तकिंवदन्त्याः अनुसारं भर्तृहरिः तदा शृङ्गारशतकं रचितवान् यदा सः पिङ्गलया सह प्रेमवासनारक्तः असीत् । तथा असौ तदा वैराग्यशतकं विरचितवान् यदा पिङ्गलया सह भोगविलासक्तेः विरक्तः संञ्जातः । भर्तृहरिः एक एव अथवा भिन्नः इति विषये तथा तद्विरचितग्रन्थानां भेदाभेदत्वविचारविषये पण्डितानां मध्ये वैमत्यं परिलक्ष्यते । ते ग्रन्थाः एकस्य एव भर्तृहरेः इति मत्वा अधः तेषां ग्रन्थानां नामानि उल्लिख्यन्ते –

१. महाभाष्यदीपिका
२. वाक्यपदीयम् (काण्डम् १,२,३)
३. वाक्यपदीयम्-स्वोपज्ञटीका (काण्डम् १,२)
४. भट्टिकाव्यम्
५. भागवृत्तिः
६. नीतिशतकम्
७. शृङ्गारशतकम्
८. वैराग्यशतकम्
९. मीमांसाभाष्यम्
१०. वेदान्तसूत्रवृत्तिः

नीतिशतकग्रन्थे कविः नीतिशास्त्रस्य सार्वभौमिकानां सिद्धान्तानां चर्चां करोति । नीतिशतकम् व्यवहारिकोपदेशस्य भण्डारः वर्तते । विद्वद्भिः नीतिशतकग्रन्थस्य उपदेशाः एकादशपद्धतिषु विभज्यन्ते । तद्यथा –

१. ब्रह्मणः स्तुतिः
२. मूर्खनिन्दा
३. विद्वत्पद्धतिः
४. मानशौर्यपद्धतिः
५. अर्थपद्धतिः
६. दुर्जनपद्धतिः
७. सुजनपद्धतिः
८. परोपकारपद्धतिः
९. धैर्यपद्धतिः
१०. दैवप्रशंसा
११. कार्यपद्धतिः

१०.३.३ कवेः भर्तृहरेः कालनिरूपणे कवीनां मतानि

चीनीबौद्धयात्रिणः इत्सिग-मतानुसारं ६५१ ई० इति समये वैयाकरणभर्तृहरेः मृत्युः सञ्जातः । पाश्चात्यविद्वान् मेक्समूलरः वैयाकरणभर्तृहरेः तथा शतकत्रयनिर्मातुः भर्तृहरेः अभेदत्वं प्रदर्शयति । साम्यत्वावस्थितावपि निश्चितेन द्वयोः अभेदत्वम् अङ्गीकर्तुं न शक्यते । वैयाकरणः भर्तृहरिः बौद्धः आसीत् ।

तथा शतककाव्यप्रणेता निश्चितेन शैवः आसीत् इति तस्य एव ग्रन्थात् स्पष्टतया अनुमीयते। यतो हि तद्विरचितेषु शतकेषु शिवगङ्गास्तुतिविषयकाः श्लोकाः प्राप्यन्ते। वैराग्यशतकग्रन्थे असौ तत्कालिकराज्ञां असामाजिकम् आचरणं प्रति शोकं प्रदर्शयति। असौ बौद्धिकस्तरे समाजस्य विकाशाय अनेकप्रचेष्टां विहितवान्। वैराग्यशतके तेन उल्लिख्यते यत् —

न नटा न विटा न च गायना
न परद्रोहनिबद्धबुद्धयः।
नृपसद्मनि नाम के वयं
कुचभारानमिता न योषितः ।। २७॥

एतादृशोद्धरणेभ्यः प्रतीयते यत् भर्तृहरेः जन्म तदा अभवत् यदा देशे शासनव्यवस्था विशृङ्खलपरिस्थितौ आसीत्। देशे इदृशी स्थितिः गुप्तसाम्राज्यपतनात् अनन्तरं तथा राज्ञः हर्षवर्धनस्य पूर्वमासीत्। निश्चितरूपेण भर्तृहरिः तदा सञ्जातः यदा देशशासकाः राजानः विलासप्रवृत्तिप्रधानाः आसन्, यदा राजानः मनीषिणां सेवायाः विरताः आसन्। अतः कवेः भर्तृहरेः समयोऽपि तदा एव आसीत् इति नीतिशतकग्रन्थस्य पद्येन अनुमीयते। यथा—

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां
दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ।। (नीतिशतकम् ४०)

प्राचीनकवीनामिव भर्तृहरेः कालोऽपि प्राय अस्पष्ट एव। कविभर्तृहरेः कालविषये विवादास्पदनिर्णयः प्राप्यते। नैकपण्डितैः भर्तृहरेः जन्मकालविषये नैकानि तथ्यानि प्रदीयन्ते। तदनुसारम् अधः विवच्यते —

१. वामनजयादित्यमतम्

वामनजयादित्येन काशिकावृत्तिः विरचिता। काशिकायाः व्याख्यायां भर्तृहरिकृतवाक्यपदीयस्य नामोल्लेखः प्राप्यते। काशिकायाः कालः संवत् ६२० तः संवत् ७०१ पर्यन्तम् इति मन्यते। अस्मात् तथ्यात् काशिकारचनाकालतः पूर्वमेव भर्तृहरेः समयः आसीद् इति अनुमीयते।

२. दुर्गासिंहमतम्

आचार्येण दुर्गासिंहेन कातन्त्रवृत्तिः विरचिता। कातन्त्रवृत्तेः १/१/९ तमसूत्रस्य व्याख्यायां भर्तृहरिकृतस्य वाक्यपदीयस्य उद्धरणं समुपलभ्यते। दुर्गासिंहस्य कालः काशिकाकारात् पूर्वम् अभवत्। तथा मयूरकवेः (संवत् ६६३ तः ७०४ पर्यन्तम्) समकालीनः भवितुम् अर्हति। इत्थं परिलक्ष्यते चेत् कवेः भर्तृहरेः कालः संवत् ६६३ तः पूर्वं भवितुम् अर्हति।

३. विष्णुशर्मणो मतम्

पण्डितप्रवरेण विष्णुशर्मणा पञ्चतन्त्रम् इत्याख्यम् उपदेशमूलको ग्रन्थो विरचितः । असौ स्वग्रन्थे नीतिशतकस्य 'शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम्' इत्यादिश्लोकानाम् उद्धरणं करोति । इत्थं दृश्यते चेत् नीतिशतकस्य रचनाकालः पञ्चतन्त्रग्रन्थात् पूर्वमिति अनुमीयते । पञ्चतन्त्रे कौटिल्यचाणक्यस्य नामोल्लेखः समुपलभ्यते । पन्चतन्त्रे कौटिल्यविरचितस्य अर्थशास्त्रस्य प्रभावः परिलक्ष्यते । अर्थशास्त्रस्य रचनाकालः संवत् ४५५ तमात्मकः इति मन्यते । अतः पञ्चतन्त्रस्य रचना अपि तदा एव जाता इति मन्यते विद्वद्भिः । ग्रन्थोऽयं संस्कृतभाषायामेव लिखितः । गुप्तकाले संस्कृतभाषायाः विकासः सञ्जातः । गुप्तकालः इत्युक्ते चन्द्रगुप्तद्वितीयस्य समयः (४३७-४७० पर्यन्तम्) गुप्तकालः इति मन्यते । इत्थं भर्तृहरेः कालोऽपि विक्रमसंवत् ४०० तम इति अनुमीयते ।

४. हरिस्वामिनः मतम्

आचार्येण हरिस्वामिना शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणग्रन्थस्य व्याख्यायाम् 'अन्ये तु शब्दब्रह्मैवेदं विवर्तते अर्थभावेन इत्यत आहुः' इति कथनेन भर्तृहरेः वाक्यपदीयस्य **'विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः** ' इति कारिकायाः खण्डनं कृतम् । हरिस्वामिनः परिचयः एवम् उद्धृतोऽस्ति —

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्याच्छातपथीं श्रुतिम् ॥
यदाब्दानां कलेर्जग्मुः सप्तत्रिंशच्छतानि वै ।
चत्वारिंशत्समश्चान्यास्तदा भाष्यमिदं कृतम् ॥

उपर्युक्तप्रमाणेन ज्ञायते यत् हरिस्वामी विक्रमार्कस्य धर्माध्यक्षः आसीत् । तथा एतस्य कालः आसीत् कलियुगस्य ३०४७ तमं वर्षम् । इत्थं शतपथस्य व्याख्या संवत् ११२ तमे अभवत् ।अनेनैव भर्तृहरेः कालः निश्चितरूपेण संवत् ११२ तः पूर्वम् अभवत् इति वक्तुं शक्यते ।

५. कुमारिलभट्टस्य मतम्

प्रभाकरगुरुः कुमारिलभट्टः तन्त्रवार्तिकस्य रचनां कृतवान् । असौ भर्तृहरेः वाक्यपदीयमिति ग्रन्थस्य 'तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते' इति कारिकायाः उद्धरणं निरस्तं कृतवान् । हरिस्वामिनः पूर्वं अभवत् । यतो हि हरिस्वामी शतपथब्राह्मणग्रन्थस्य व्याख्यायाम् ' अथवा सूत्राणि यथा विद्धयुद्देश इति प्रभाकराः अपः प्रणयतीति यथा ' इति कथनेन प्रभाकरकुमारिलभट्टयोः मतं स्मरति । इत्थं कुमारिलप्रभाकरयोः कालः संवत् ११२ इत्यस्मात् पूर्वं भवतीति अनुमीयते । तथा तस्मात् अपि पूर्वं भवति भर्तृहरेः कालः ।

६. मेरुतुङ्गस्य मतम्

मेरुतुङ्गः प्रबन्धचिन्तामणिः इति ग्रन्थं विरचितवान् । अस्य रचनाकालः आसीत् विक्रमसंवत् १३९२ इति । प्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थे भर्तृहरिः राज्ञः शूद्रकस्य भ्रातृत्वेन प्रदर्श्यते । तथा 'वत्सरं स्ववंशसकाशात् जित्वा प्रवर्तयत् वैक्रमं राजकविवर्णनम् ' इति अनेन वाक्येन महाराजशूद्रकं केचन विक्रमसंवत्प्रवर्तकत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति । इत्थं विक्रमसंवत् कालात् पूर्वमेव भर्तृहरेः समय आसीत् इति अङ्गीक्रियते ।

१०.४ नीतिशतकम् इति नाम्नः सार्थक्यम्

नीतिशतकम् इति भर्तृहरेः शतकत्रये प्रथमशतकम् अस्ति । एतत्तु असन्दिग्धमेव यत् कवेः भर्तृहरेः नीतिशतकम् अन्यमुक्तककाव्यापेक्षया श्रेष्ठं वर्तते । ध्यातव्यस्ति यत् साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पूच्छविषाणहीनः इत्यादिप्रसिद्धश्लोकः नीतिशतकग्रन्थे एव प्राप्यते । शतकग्रन्थानां शैली प्रसादयुक्ता वर्तते यत्र माधुर्य-पदलालित्य-भावप्रवणताः परिलक्ष्यन्ते । शतकग्रन्थस्य भाषा अपि स्वाभाविकी अतीव सरला च वर्तते । तस्मात् पाठकैः अनायासेन इत्युक्ते अधिकपरिश्रमं विनैव स्वाध्यायेन श्लोकनिबद्धो भावार्थः स्वत एव अधिगम्यते । संस्कृतसाहित्ये मुक्तककाव्यस्य उल्लेखः विभिन्नस्थानेषु लभ्यते । परन्तु शतकरूपेण एकत्र संकलनस्य प्रयासः सर्वप्रथमं भर्तृहरिणा विधीयते । नीतिशतके कविः भर्तृहरिः मानवसमाजे परोपकारिता वीरता साहसः उद्योगः उदारता च इत्यादीनां प्रयोजनीयानां गुणानां यथोचितम् उल्लेखं विदधाति । येषां गुणानाम् अवाप्तौ समस्तमनुष्यजातेः कल्याणं भवति । तदनुसारं यो मनुष्यः दुर्लभं शरीरमिदं प्राप्य अपि सद्गुणानाम् आचरणं सञ्चयं च न करोति , सः मुर्ख इव उपहासनीयो वर्तते । भर्तृहरेः मतानुसारं संसारेऽस्मिन् अवस्थित्यर्थं मनुष्येषु विविधाः दक्षताः आवश्यकीयाः । तदनुसारं स्वजनान् प्रति उदारता , दुष्टजनान् प्रति शठता , सज्जनान् प्रति प्रेमभावः , विदुषः प्रति सरलता , शत्रून् प्रति वीरता ,गुरुजनान् प्रति क्षमाभावः , स्त्रीणां कृते धूर्तता चेत्यादिषु व्यावहारिककलासु ये पुरुषाः कुशलाः दक्षाः वा सन्ति तेषां एव पुरुषाणां विचित्रसंसारेऽस्मिन् अवस्थितिः वर्तते । सत्पुरुषान् परोपकाराय प्रेरितुम् आवश्यकं न भवति । तेषु परोपकारभावः निसर्गत एव भवति । यथोक्तं भर्तृहरिणा — **सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।** (७३)

एतत् धातव्यं यत् नीतिशतके न केवलं नैतिकादर्शाः प्रतिपाद्यन्ते अपि तु अस्य विचित्रसंसारस्य निष्ठुरताः दयादानाभावान् च प्रति स्पष्टविद्रोहः परिलक्ष्यते । कविः संसारस्य एतादृशानां नियमानां कृते अत्यन्तदुःखम् अनुभवति —

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमिङ्गे सुभाषितम् ।। (नीतिशतकम् २)

शतकत्रयस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मानुशीलनं निश्चयेन कर्तव्यं छात्रैः । यतो हि शतकत्रये कविः भर्तृहरिः सांसारिकानुभवं मनुष्याणां मनोवृत्तीनां सूक्ष्मनिरीक्षणं तथा चित्ते समुत्पन्नं विरागभावं स्पष्टतया विश्लेषयति । उक्तेषु त्रिष्वेव शतकेषु प्रयुक्ता शैली तथा पदलालित्यं कवेः भर्तृहरेः काव्यप्रतिभां च प्रदर्शयति । उत्कृष्टोदाहरणानां प्रयोगः , सूक्तीनां भावसौन्दर्यं तथा तासां रसान्वितकमनीयतायाः हेतोः भर्तृहरेः शतकत्रयं निखिलसंस्कृतसाहित्यजगति अद्यापि विशिष्टं स्थानम् अलङ्करोति ।

महाकवेः भर्तृहरेः शतकैः प्रभावितानि प्रमुखकाव्यानि यथा —

१. भल्लटकृत-भल्लटशतकम्
२. वल्लालशतकम्
३. शिल्हणकृतं शान्तिशतकम्
४. नीलकण्ठदीक्षितकृतं वैराग्यशतकम्
५. कुसुमदेवकृतं दृष्टान्तशतकम्
६. सोमप्रभकृतं शृङ्गारवैराग्यतरङ्गिणी
७. धनदराजकृतानि - नीतिशतकम् , शृङ्गारशतकम् , वैराग्यशतकम्

महाकविभर्तृहरिद्वारा विरचितं नीतिशतकम् जगति विविधतापूर्णानां गम्भीराणाम् अनुभवानां मानवीयमनोवृत्तीनां सूक्ष्मनिरीक्षणं करोति। जीवने नीतिगतसफलताम् अवाप्तुं नीतिशतकम् अमोघसाधनं वर्तते। महकविभर्तृहरेः इव समानानुभवसिद्धम् अन्यं शतकं नोपलभ्यते । अतः अनेकशतकानां विरचने जाते अपि भर्तृहरेः शतकम् उत्कृष्टमेव भवति। तस्य प्रशंसायामुच्यते -

महान्तः कवयः सन्तु महान्तः पण्डितास्तथा।
महाकविर्महाविद्वानेको भर्तृहरिर्मतः ।।

१०.५ नीतिशतकस्य केषाञ्चन श्लोकानां व्याख्या

१. शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम्।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।।

प्रसङ्गः — श्लोकोऽयं भर्तृहरिविरचितस्य नीतिशतकग्रन्थस्य वर्तते ।

अन्वयः — स्वर्गात् शार्वं शिरः पतति , शिरसः तत् क्षितिधरम् उत्तुङ्गान्महीध्रादवनिमवनेश्चापि जलधिम् सा इयं गङ्गा अधोऽधः स्तोकं पदमुपगता। विवेकभ्रष्टानां विनिपातः शतमुखो भवति।

अनुवादः— यथा मन्दाकिनी गङ्गा महादेवस्य शिरसः हिमालयपर्वते , हिमालयतः पृथिव्यां , पृथिवीतः च समुद्रे पतति । इत्थं तस्याः क्रमशः पतनमेव भवति। अस्य इदमेव तात्पर्यं यत् स्थानभ्रष्टजनानां विवेकशून्यानां जनानां च शतप्रकारेण विनिपातः अर्थात् अधःपतनं भवति।

पौराणिकमेकम् उद्धरणं प्राप्यते यत् आदौ गङ्गा यदा स्वर्गलोके आसीत् तदा तस्याः गर्वः सञ्जातः यत् तस्याः तीव्रवेगयुतं प्रवाहं कोऽपि धारयितुं न शक्नोति इति। एतादृशदर्पहेतोः सा विवेकभ्रष्टा जाता। अत एव सर्वोच्चस्थानतः सा भूमौ अवपातिता। इत्थं सा गङ्गा शतमुखम् उपगता। अस्य अयमेव अभिप्रायो वर्तते यत् विवेकभ्रष्टानां लोकानामपि तथैव बहुविधः विनिपातः भवति यथा विवेकभ्रष्टा गङ्गा अवपातिता।

पादटीका—

जलधिम्— जलानि धीयन्ते अस्मिन् इति जलधिः।

शतमुखः— शतं मुखानि यस्य स। (बहुव्रीहिसमासः)।

क्षितिधरम्— धरति इति धरः √धृ + अच्। क्षितेः धरः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तम्।

पशुपतिशिरस्तः— पशूनां पतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्य शिरः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मात्।

गङ्गा— गम्यते ब्रह्मपदमनया गच्छतीति वा गङ्गा √ गम् + गन् + टाप्।

शार्वम्— शर्वस्य शिवस्य इदम् इति शार्वम्। शर्व + ग्रण्।

विवेकभ्रष्टानाम् —भ्रष्टः विवेकः येषां ते भ्रष्टविवेकाः वा विवेकभ्रष्टाः। (बहुव्रीहिसमासः)।

अस्मिन् श्लोके पर्यायालङ्कारः अर्थान्तरन्यासालङ्कारश्च वर्तते। अत्र शिखरिणीवृत्तं वर्तते। पर्यायालङ्कारस्य लक्षणं यथा —

क्वचिदेकस्मिन्नेकं चैकगं क्रमात्।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्यायो दृश्यते॥

अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणं यथा —

'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थनात्।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः।'

तथैव शिखरिणीछन्दसो लक्षणं यथा —'रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी।'

२. केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते।

व्याख्या — अर्थात् मनुष्यजीवने विद्याख्यः अलङ्कार एव निरन्तरविद्यमानः अलङ्कारो भवति , न खल्वन्यः अलङ्कारः। अन्ये अलङ्काराः क्षीयमाणाः सन्ति। तदेव वर्णयति कविः यत् — मनुष्यान् न तु केयूराणि

विभूषयन्ति न च मणिमुक्तादिविनिर्मिताः चन्द्रधवलाः हाराः विभूषयन्ति। वाणी एव अद्वितीयः अलङ्कारो वर्तते यः मनुष्यान् विभूषयति। वाग्भूषणं च व्याकरणादिशास्त्राणां लक्षणैः परिष्कृत्य धार्यते।

प्रस्तुते श्लोकेऽस्मिन् वाणी इति पदेन विद्या इति अर्थो गृह्यते। अन्यानि सर्वाणि आभूषणानि समयानुसारं क्षीणानि भवन्ति। परन्तु विद्या ईदृशम् एकम् आभूषणं वर्तते यस्य अवस्थितिः निरन्तरं वर्तते। अतःविद्या श्रेष्ठम् आभूषणं वर्तते।

पादटीका —

केयूराणि— के बाहुशिखरे सन्ति इति केयूराणि (अलुक् समासः)।

चन्द्रोज्ज्वला — चन्द्र इव उज्ज्वलाः (उपमानकर्मधारयसमासः)।

संस्कृता— सम् √कृ + क्त — टाप्।

अखिलभूषणानि— अखिलानि भूषणानि (कर्मधारयसमासः)।

वाग्भूषणम्— वाक् एव भूषणम् (मयूरव्यसंकादित्वात् रूपककर्मधारयसमासः)।

सततम्— सम् √ तन् + क्त कर्तरि।

श्लोकेऽस्मिन् व्यतिरेक-अलङ्कारो वर्तते। तथा अत्र शार्दूलविक्रीडितछन्दो वर्तते। शार्दूलविक्रीडितछन्दसो लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्।

३. क्षान्तिश्चेद्वचनेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम्।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि व्रीडा
चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ।।

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते।

अन्वयः— देहिनां क्षान्तिः चेत् , कवचेन किं फलम् , क्रोधः अस्ति चेत् अरिभिः किम , ज्ञातिः चेत् अनलेन किम् , यदि सुहृत् दिव्यौषधैः किम् , यदि दुर्जनाः सर्पैः किम् , यदि अनवद्या विद्या धनैः किमु , व्रीडा चेत् भूषणैः किमु , यदि सुकविता अस्ति राज्येन किम्।

व्याख्या — श्लोकेऽस्मिन् धनस्य अपेक्षया विद्या कथं प्रयोजनीया वर्तते तस्य विवरणं प्रदीयते। नैकदृष्टान्तैः कविः विद्यायाः महत्त्वम् इत्थं वर्णयति यत् यदि मनुष्यः क्षमावान् भवति तर्हि तस्य कृते कवचस्य आवश्यकता न वर्तते। यतो हि क्षमावतां पुरुषाणां शत्रुः न भवति। शत्रुः भवति चेदपि तस्मिन् शत्रोः प्रहारसहनसाध्यता वर्तते। तथैव क्रोधो वर्तते चेत् शत्रोः किं प्रयोजनम्। यतो हि क्रोधः एव पुरुषाणां महान् शत्रुर्वतते। ज्ञातिः अर्थात् बन्धुवर्गो वर्तते चेत् अनलस्य वह्नेः वा किं प्रयोजनं वर्तते। यतो हि बन्धुवर्गः अनल इव सन्तापकारी वर्तते। सुहृत् इत्युक्ते सन्मित्रमस्ति चेत् भेषजैः किम् ? यतो हि विपत्तौ काले सन्मित्रं भेषजवत् हितकरं भवति। दुर्जनाः

वर्तन्ते चेत् सर्पैः किम् । अर्थात् दुर्जनाः सर्पवत् पीडादायकाः भवन्ति । अनवद्या विद्या अस्ति चेद् धनैः किं भवति? अर्थात् विद्या सर्वधनप्रधाना सर्वेश्वर्यप्रदात्री भवति । अतः धनस्य आवश्यकता एव न वर्तते । तथैव यदि लज्जा भवति तर्हि भूषणैः किं भवति । यतो हि मनुष्याणां लज्जा एव सर्वोत्कृष्टम् आभूषणं वर्तते । सुकवित्वम् अस्ति चेत् राज्यस्य का आवश्यकता ? यतो हि सुकविः राजवत् सर्वत्र पूज्यते । राजा तु स्वराज्ये पूज्यते परन्तु कविः सर्वत्र पूज्यते ।

पादटीका—

देहिनाम् — देह + इनिः = देहिनः ,तेषाम् । शेषे षष्ठी ।

क्षान्तिः— क्षम् + क्तिन् भावे ।

ज्ञातिः— ज्ञा + क्तिन् ।

सुहृत् — शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद् (प्रादि तत्पुरुषः समासः) ।

कविः— कवयति वर्णयति इति कविः √कव् + इन् ।

सुकविः — शोभनः कविः सुकविः (प्रादितत्पुरुषः समासः) ।

दिव्यौषधैः — दिव्यं च तत् औषधम् दिव्यौषधम् (कर्मधारयसमासः), तैः ।

अनवद्या — न अवद्या अनवद्या (नञ् तत्पुरुषः) ।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते । अस्य छन्दसो लक्षणं यथा — **सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्** ।

पुनः अत्र अपह्नुतिः अलङ्कारो वर्तते । अपह्नुति-अलङ्कारस्य लक्षणं यथा — **प्रकृतं प्रतिषिध्यान्वस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।**

४. **क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टां दशा-**
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी।।

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते ।

अन्वयः - क्षुत्क्षामः अपि जराकृशः अपि शिथिलप्राण अपि कष्टां दशाम् आपन्नः अपि विपन्नदीधितिः अपि मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः मानमहताम् अग्रेसरः केशरी प्राणेषु नश्यत्सु अपि जीर्णं तृणम् अत्ति किम् ?

व्याख्या-- प्रस्तुतश्लोके स्वाभिमानिपुरुषस्य प्रकृतेः निरूपणं विधीयते । यः स्वाभिमानी भवति , सः प्राणसंकटावस्थायामपि स्वाभिमानस्य परात्यागं न विदधाति यथा सिंहः प्राप्तसंकटावस्थायामपि कदापि तृणं न

खादति । तदेव उल्लिखति कविः यत् — बुभुक्षया क्षीणः अपि , बृद्धत्वेन दुर्बलोऽपि , पराक्रमेण हीनोऽपि , सङ्कटावस्थाप्राप्तोऽपि , विनष्टकान्तिरपि यथा सिंहो मदमत्तगजानां मांसभक्षणेच्छां करोति , यथा प्राणनाशसमीपेऽपि सिंहः कदापि तृणेन बुभुक्षां न हरति । तथैव स्वाभिमानी पुरुषः सङ्कटदशायामपि स्वाभिमानं न त्यजति ।

पादटीका—

क्षुत्क्षामः - क्षुधया क्षामः क्षुत्क्षामः (तृतीया तत्पुरुषः समासः) ।

जराकृशः — जरया कृशः (तृतीया तत्पुरुषः समासः) ।

शिथिलप्राणः — शिथिला प्राणा यस्य सः शिथिलप्राणः (बहुव्रीहिसमासः) ।

विपन्नदीधितिः — विपन्ना दीधितिः यस्य सः विपन्नदीधितिः (बहुव्रीहिसमासः) ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः — इभानाम् इन्द्राः इभेन्द्राः (षष्ठीतत्पुरुससमासः), मत्ताः च ते इभेन्द्राः मत्तेभेन्द्राः (कर्मधारयसमासः), विभिन्नाः च ते कुम्भाः विभिन्नकुम्भाः (कर्मधारयसमासः), मत्तेभेन्द्रानां विभिन्नकुम्भाः मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भाः (षष्ठीतत्पुरुससमासः), तेषां पिशितम् मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितम् (षष्ठीतत्पुरुससमासः), तस्य ग्रासः मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासः (षष्ठीतत्पुरुससमासः), तस्मिन् एका बद्धा स्पृहा यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

मानमहताम् — मानेन महान्तः मानमहान्तः (तृतीया तत्पुरुषः समासः), तेषाम् ।

अस्मिन् श्लोके शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते । तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् । तथा च अस्मिन् श्लोके अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारो वर्तते । तस्य लक्षणं यथा — क्वचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्समम् ।
अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।
अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

१०.६ कविभर্তৃহরেः পরিচয়ঃ অসমীয়াভাষায়াম্

সংস্কৃত সাহিত্য জগতত প্রাচীন যশস্বী সকলৰ ভিতৰত শ্রেষ্ঠ কবি হ'ল ভর্তৃহৰি । তেখেতে লিখা শতকত্রয় খুবেই প্রসিদ্ধ গ্রন্থ । ভর্তৃহৰিৰ জীৱনকালৰ বিষয়ে বিস্তৃত বর্ণনা পোৱা নাযায় । ভর্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ত কালিদাসৰ অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্ প্রসিদ্ধ নাটকৰ , বিশাখদত্তৰ দ্বাৰা বিৰচিত মুদ্রাৰাক্ষস নামৰ প্রসিদ্ধ নাটকৰ কিছুমান পদ্য উদ্ধৃত কৰা দেখা যায় । সেয়ে কিছুমান পণ্ডিতে উল্লেখ কৰে যে ভর্তৃহৰি হ'ল কালিদাস তথা বিশাখদত্তৰ পৰৱর্তী কবি ।

আৰু আন কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ভর্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ৰ পৰা কালিদাস আৰু বিশাখদত্তই নিজ নিজ ৰচনাত পদ্য কিছুমান উদ্ধৃত কৰিছে, সেয়ে তেওঁলোকৰ মতে ভর্তৃহৰি হ'ল কালিদাস আৰু বিশাখদত্তৰ পূর্ববর্তী কবি ।

ভর্তৃহৰিৰ জন্ম, কর্মস্থলী তথা জীৱন সম্পর্কে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়। তথাপি এখেত বিক্রমাদিত্য উপাধিৰ গৰাকী ৰজা দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ জ্যেষ্ঠ ভাতৃ আৰু উজ্জয়িনৰ শাসক আছিল বুলি উল্লেখ পোৱা যায় ।কিন্তু এই মতটোৰো কোনো স্পষ্ট প্রমাণো পোৱা নাযায় । যিহেতু তেওঁৰ দ্বাৰা বিৰচিত শতকত্রয়ৰ অধ্যয়ন কৰিলে তেনেকুৱা ৰাজকীয় অনুভূতি দেখা নাযায়। কিছুমান পণ্ডিতে তেওঁক মহাবৈয়াকৰণ ভর্তৃহৰিৰ সৈতে অভিন্ন বুলি গণ্য কৰে যদিও এই মতৰো স্পষ্ট প্রমাণ পোৱা নাযায়। যদিও কবিৰ জন্ম সময় উপলক্ষে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায় তথাপি পণ্ডিতসকলে এওৰ জন্ম ৫৫০ ইং বুলি অনুমান কৰে । এখেতৰ পিতৃৰ নাম হল চন্দ্রসেন । তথা এওৰ পত্নীৰ নাম পিংগলা। পণ্ডিতসকলে নীতিশতক পুথিৰ শিক্ষাক এঘাৰটা পদ্ধতিত ভাগ কৰে।

ভর্তৃহৰিৰ বিষয়ে এটা কিম্বদন্তি পোৱা যায় যে তেওঁ নীতিকুশল তথা এজন নিপুণ ৰজা আছিল । তেওঁৰ ৰাজ্যত জনসাধাৰণ সদায় সুখী আছিল। তেওঁৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থা আছিল অতি উত্তম।তেওঁৰ ৰাজ্যত শাসন ব্যৱস্থাটো সুশৃংখল ভাৱে প্রচলিত হৈ আছিল। সেইবাবেই ৰাইজে সদায় ৰজাৰ প্রশংসা কৰিছিল। কালক্রমত পিংগলা নামৰ এগৰাকী ৰূপকন্যাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ হৈছিল। পিংগলা ৰূপ যৌৱনত আসক্ত হৈ পৰা ৰজাই অত্যন্ত ভোগ বিলাসত লিপ্ত হৈছিল। পত্নী পিংগলাৰ কামনাত আকৃষ্ট হৈ ৰজা ৰাজকীয় কর্তব্যৰ প্রতি আগ্রহহীন হৈ পৰিছিল। মন্ত্রীসকলেও নিজৰ ইচ্ছামতে কাম কৰিছিল । ৰজাও নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি ৰাজ্যসভাত উপস্থিত আছিল । এদিন ৰজা ৰাজ্যসভাত বহি থাকোঁতে এজন তপস্বী ব্রাহ্মণে আহি ৰজাক অমৃত ফল এটা দিলে। ৰজাই পত্নী পিংগলাক সেই ফলটো দিলে কাৰণ সেই ফল খালে ৰূপযৌৱন তথা সৌন্দর্য্য সদায় অক্ষুণ্ণ থাকে । ৰাণী পিংগলাই সেই ফলটো মুখ্যমন্ত্রীক দিলে কাৰণ ৰাণী পিংগলাৰ মহামন্ত্রীৰ প্রতি আসক্ত আছিল । মহামন্ত্রীয়েও সেই ফলটো নগৰৱধূ এগৰাকীক এগৰাকীক দি দিলে কাৰণ তেওঁ নগৰবধূৰ প্রতি আসক্ত আছিল । নগৰৱধূয়েও ৰজাৰ মংগল কামনা কৰি ফলটো ৰজাক দিলে। তেতিয়া নিজ হাতেৰে ৰাণী পিংগলাক দিয়া ফলটো পুনৰ নিজৰ হাতত দেখি ৰজাই চিন্তিত হৈ পৰিল। আৰু তেতিয়াই তেওঁৰ মনত বিৰক্তিৰ ভাৱ জাগ্রত হৈছিল ।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न: १. नीतिशतकस्य कर्ता कः ?

उत्तरम्- .....

प्रश्न: २. अधोलिखितेषु ग्रन्थेषु कः भर्तृहरिणा सह न सम्बद्धः

(क) नीतिशतकम् (ख) श्रृंगारशतकम् (ग) वैराग्यशतकम् (घ) व्यवहारभानुः

उत्तरम्- .....

प्रश्न: ३. भर्तृहरिः कस्य स्थानस्य राजा आसीत् ?

उत्तरम्- .....

प्रश्नः ४. उज्जयिनी नगरम् अद्यतनीये कस्मिन् राज्ये वर्तते ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ५. उज्जयिनी नगरी कस्याः नद्याः तटे स्थिता अस्ति ?

उत्तरम् - ……..

प्रश्नः ६. उज्जयिनीनगर्यां स्थितस्य ज्योतिर्लिंगस्य किं नाम अस्ति ?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ७. भर्तृहरेः भ्रातुः किं नामासीत् ?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ८. भर्तृहरेः तस्याः पत्न्याः नाम लिखत यस्याः दुश्चरित्रत्वेन भर्तृहरिणा वैराग्यं गृहीतम् ?

उत्तरम्- ……..

१०.७ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- नीतिशतकस्य ज्ञानं प्राप्तवन्तः।
- कवेः भर्तृहरेः काल-रचना-काव्यशैलीत्यादिविषयान् ज्ञातवन्तः।
- जीवने नैतिकशिक्षाणां प्रयोगेण तथा च आदर्शपूर्णं नैतिकजीवनं यापयितुं ज्ञानं लब्धवन्तः ।

१०.८ ज्ञानाधिक्यम्

१. नीतिशतकम् , बलवान सिंह यादव , चौखम्बा संस्कृत भवन , वाराणसी , २००९

२. भर्तृहरिशतकत्रयम् , ददन उपाध्याय , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी २०१७

३. शतकत्रय मे समाज और संस्कृति , डॉ पुष्पा , भारतीय विद्या प्रकाशन , वाराणसी, २०१६

४. संस्कृत साहित्य का इतिहास , बललेव उपाध्याय , शारदा निकेतन , वाराणसी, १९९९

१०.९ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्नः १. उत्तरम्-भर्तृहरिः।

प्रश्नः २. उत्तरम्-(घ) व्यवहारभानुः ।

प्रश्नः ३. उत्तरम्-उज्जयिनी-नगरस्य ।

प्रश्नः ४. उत्तरम्-मध्यप्रदेशे ।

प्रश्न: ५. उत्तरम्-शिप्रानद्यास्तटे। (क्षिप्रा)

प्रश्न: ६. उत्तरम्-महाकालेश्वरः।

प्रश्न: ७. उत्तरम्-विक्रमः।

प्रश्न: ८. उत्तरम्-पिंगला।

१०. १० अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. भर्तृहरेः शतकत्रयं किम् ?

२. नीतिशतकस्य कर्ता कः?

३. नीतिशतके कति पद्यानि सन्ति?

४. श्रव्यकाव्यस्य कति भेदाः सन्ति ?

५. भर्तृहरिः कस्याः रीतेः कविः आसीत्?

६. भर्तृहरेः केषाञ्चन ग्रन्थानां नामानि लिखत

७. आग्निपुराणानुसारं मुक्तकलक्षणं किम्?

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

टिप्पणी प्रदेया

१. कविः भर्तृहरिः

२. नीतिशतकम्

३. मुक्तककाव्यम्

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कविभर्तृहरेः परिचयं लिखत।

२. नीतिशतकग्रन्थस्य सारांशं लिखत।

३. भर्तृहरेः कालविषये पण्डितानां भिन्नमतानि लिखत।

४. भर्तृहरेः ग्रन्थेषु कीदृशानाम् अलङ्काराणां प्रयोगो वर्तते ? विश्लेषयत।

*****

अध्यायः ११ : नीतिशतकम् (श्लोकाः १ – १०)

अध्यायस्य संरचना

११.१ उद्देश्यम्

११.२ परिचयः

११.३ श्लोकानां (१-१०) संस्कृतपाठः

११.३.१ श्लोकानाम् अन्वयः

११.३.२ श्लोकानां संस्कृतानुवादः

११.३.३ श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी

११.३.४ श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च

११.४ अध्यायात् किमवगतम्

११.५ ज्ञानाधिक्यम्

११.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

११.७ अभ्यासप्रश्नाः

११.१ उद्देश्यम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनादनन्तरं भवन्तः –

- नीतिप्रधानकाव्यानाम् ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।
- कवेः भर्तृहरेः जीवनचरित-काल-रचना-काव्यशैलीत्यादिविषयान् ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।
- आदर्शपूर्णं नैतिकजीवनं यापयितुं शक्नुवन्ति ।

११.२ परिचयः

भवन्तः एतावता शतककाव्यानाम् अध्ययनं कृतवन्तः। नीतिशतकम् इत्यस्य ग्रन्थस्य परिचयमपि पठितवन्तः। अस्मिन् अध्याये भवन्तः नीतिशतकम् ग्रन्थस्य प्रथमतः दशश्लोकानां वर्णनं प्राप्स्यन्ति ।श्लोकानां संस्कृतपाठेन सह भवन्तः व्याख्यामपि ज्ञास्यन्ति। प्रत्येकपाठानां व्याकरणटिप्पणीमपि पठितुं शक्नुवन्ति।

११.३ श्लोकानां संस्कृतपाठः

१. दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्त्तये।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे।।

२. बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवाः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ।।

३. अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्जयति।।३।।

४. प्रसह्यमणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्रान्तरात्
समुद्रमपि सन्तरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम्।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेन्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।

५. लभेत सिकतासुतैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः।
कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।

६. व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
छेत्तुं वज्रमणिञ्छिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः।।

७. स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम्।।

८. यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः।।

९. कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
निरुपमरसं प्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम्।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम्।।९।।

१०. शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम्।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।।

११.३.१ श्लोकानाम् अन्वयः

१. अन्वयः — दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्त्तये स्वानुभूत्येकमानाय शान्ताय तेजसे नमः ।

२. अन्वयः— बोद्धारः मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः च अन्ये अबोधोपहताः सुभाषितम् अङ्गे जीर्णम्

३. अन्वयः— अज्ञः सुखम् आराध्यः विशेषज्ञः सुखतरम् आराध्यते ज्ञानलवदुर्विदग्धं तं नरं ब्रह्मा अपि न रञ्जयति ।

४. अन्वयः— मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात् मणिं प्रसह्य उद्धरेत् । प्रचलदूर्मिमालाकुलं समुद्रमपि संतरेत् , कोपितं भुजङ्गमपि शिरसि पुष्पवद्धारयेत् । प्रतिनिविष्टमुर्खजनचित्तं तु न आराधयेत् ।

५. अन्वयः— यत्नतः पीडयन् सिकतास्वपि तैलं लभेत । पिपासार्दितश्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिबेत् । कदाचित् पर्यटन् शशविषाणमपि आसादयेत् प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं नाराधयेत् ।

६. अन्वयः— असौ बालमृणालतन्तुभिः व्यालं रोद्धुं समुज्जृम्भते । शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रमणीन् छेत्तुं सन्नह्यते , मधुबिन्दुना क्षाराम्बुधेः माधुर्यं रचयितुमीहते यः खलान् सुधास्यन्दिभिः सूक्तैः सतां पथि नेतुं वाञ्छति ।

७. अन्वयः— विधात्रा स्वायत्तम् एकान्तगुणम् अज्ञतायाः छादनं विशेषतः सर्वविदां समाजे अपण्डितानां विभूषणं मौनं विनिर्मितम् ।

८. अन्वयः— यदाहं किञ्चिज्ञो द्विप इव मदान्धः समभवन्तदा मम मनः सर्वज्ञोऽस्मि इति अवलिप्तम् अभवत् यदा बुधजनसकाशात् किंचित् किंचित् अवगतं तदा मुर्खोऽस्मि इति मे मदो ज्वर इव व्यपगतः ।

९. अन्वयः— श्वा कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं निरुपमरसप्रीत्या निरामिषं नरास्थि खादन्पार्श्वस्थं सुरपतिम् अपि विलोक्य न शङ्कते । हि क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुतां न गणयति

१०. अन्वयः — इयं गङ्गा स्वर्गात् शार्वं शिरः पतति , शिरसः तत् क्षितिधरम् उत्तुङ्गान्महीध्रादवनिमवनेश्चापि जलधिम् अधोऽधः स्तोकं पदमुपगता । विवेकभ्रष्टानां विनिपातः शतमुखो भवति ।

११.३.२ श्लोकानाम् अनुवादः

१. अनुवादः — दिशः कालः च इत्यादिभिः अपरिमिताय , अनन्ताय चिरस्थायिने , चैतन्यात्मकाय चैतन्यमय-ज्ञानमय-स्वरूपयुतेभ्यः, स्वानुभूतिरूपेण प्रमाणमात्रेण ज्ञेयाय, शान्तरुपिणे ज्योतिःस्वरूपाय ब्रह्मणे नमः ।

भर्तृहरिः नीतिशतकाख्यशतककाव्यस्य विघ्नध्वंसाय सफलसमाप्तये च अनेन श्लोकेन मङ्गलम् आचरति । ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयम् इति शिष्टाचारहेतोः भर्तृहरिः ब्रह्मणः स्तुतिं करोति । महाभाष्यकारोऽपि उल्लिखति यत् – अथ मङ्गलादीनि मङ्गलमयानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति , अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति । मङ्गलाचरणस्य लक्षणम् आचार्येण दण्डिना इत्थम् उद्घोष्यते – आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् इति ।

२. अनुवादः— बोद्धारः इत्युक्ते विज्ञातारः मत्सरेण इत्युक्ते द्वेषेण ग्रस्ताः सन्ति ।राजानः स्मयदूषिताः गर्वेण दूषिताः सन्ति । अन्ये जनाः पुनः अज्ञानान्धकारेण अपहताः सन्ति । तस्मात् ते कदापि सुभाषितस्य ग्रहणं कर्तुं न शक्नुवन्ति । अतः सुभाषितं वक्तुः अन्तःकरणे एव विलीनं जातम् ।

ग्रन्थकारः अस्मिन् श्लोके त्रयाणां वर्गाणां मनुष्याणाम् उल्लेखं विदधाति । प्रथमवर्गस्य मनुष्यः सुभाषितं जानाति परन्तु इर्ष्याग्रस्तः सन् तत् न पालयति । द्वितीयवर्गस्य मनुष्यः सुभाषितग्रहणे समर्थोऽस्ति परन्तु गर्वेण दूषितः सन् तत् न गृह्णाति । तृतीयवर्गे तादृशो मनुष्यः समागच्छति यः अज्ञानान्धकारेण ग्रस्तः सन् मुर्खो भवति । इत्थं त्रयाणामेव वर्गाणां कृते सुभाषितानि व्यर्थजातानि । अतः ग्रन्थकारः खेदं प्रकाश्य कथयति यत् सुभाषितानि तस्य अन्तःकरणे एव विलीनानि जातानि ।

३. अनुवादः— यः पुरुषः किमपि न जानाति सः सुखेन इत्युक्ते अनायासेन अथवा कष्टं विनैव आराधयितुं प्रसन्नं वा कर्तुं शक्यते । यः विशेषज्ञः तत्त्ववेत्ता पुरुषः तं मुर्खपुरुषापेक्षया अपि अनायासेनैव आराधयितुं शक्यते । परन्तु ज्ञानस्य लेशमात्रं प्राप्य गर्वितमानसं पण्डितमानिनं च दुर्विदग्धं पुरुषं ब्रह्मा अपि तोषयितुं न शक्नोति । अर्थात् यः स्वल्पज्ञः सन् अपि आत्मानं सर्वज्ञरूपेण प्रदर्शयति तादृशं पुरुषं न खलु अन्यमनुष्यः अपि तु ब्रह्मा स्वयमपि प्रसादयितुं न शक्नोति । श्लोकेन अनेन पुरुषस्य एतादृशम् आचरणं न स्यादिति उपदेशः प्राप्यते ।

४. अनुवादः— मुर्खमनुष्यान् कोऽपि सन्तोषयितुं न शक्नोति इति विषयं अस्मिन् श्लोकेऽपि वर्णयति कविः भर्तृहरिः । नक्रस्य दंष्ट्रस्य अन्तरालात् सम्बद्धं दुष्करप्राप्यं रत्नमपि मनुष्यः प्राप्तुं शक्नोति । उज्जृम्भितं महासागरमपि मनुष्यः लङ्घयितुं तरितुं वा शक्नोति । क्रोधयुक्तसर्पमपि मनुष्यः पुष्पमालम् इव शिरसि धारयितुं शक्नोति । परन्तु मुर्खजनस्य चित्तं समाधारयितुं कोऽपि जनः समर्थो न भवति इति अस्य श्लोकस्य भावार्थः ।

५. अनुवादः— यत्नपूर्वकं कदाचित् मनुष्यः बालुकादपि तैलं निष्कासयितुं समर्थो भवति , तृष्णया व्याकुलः पुरुषः कदाचित् मृगमरीचिकायामपि जलं प्राप्तुं शक्नोति । इतस्ततः भ्रमता पर्यटकेन अपि यात्रायां शशकस्य शृङ्गं प्राप्तुं शक्नोति परन्तु मुर्खजनस्य चित्तं कोऽपि पुरुषः प्रसन्नं कर्तुं न शक्नोति । अर्थात् मनुष्यः महता प्रयत्नेन असम्भवकार्यमपि साधयितुं शक्नोति परन्तु दुराग्रस्तमूर्खजनचित्तं प्रसादयितुं कदापि न शक्नोति ।

६. अनुवादः— यः मनुष्यः सरलसूक्तिभिः दुष्टजनान् मधुरैः सुवचनैः सन्मार्गं प्रति प्रापयितुम् उपक्रमते सः कोमलकमलतन्तुभिः दुष्टं व्यालम् अर्थात् गजं नियन्तुं प्रयतते । सः शिरीषपुष्पस्य अग्रभागेन वज्रमिव कठिनं मणिं भेत्तुं वाञ्छति । तथा च लवणयुतं समुद्रं मधुलवेन माधुर्यसमुद्ररूपेण निर्मातुं प्रयतते । अनेन श्लोकेन कविः

एतदेव उपदिशति यत् दुष्टजनानां सन्मार्गे आनयनं सर्वथा दुष्करं भवति। दुष्टानाम् सदाचरणे प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नास्ति। अतः एभिः उदाहरणैः अत्र दुष्टानां सज्जननिर्माणकार्यं कठिनादपि कठिनमिति प्रदर्श्यते ।

७. अनुवादः— विधात्रा ब्रह्मणा विशेषतः समाजे विद्यमानानां मुर्खपुरुषाणां कृते आवरकरूपेण स्वस्य अधीने विद्यमानः अत्यन्तहितकरः मौनमित्याख्यः गुणः विरचितः। अतः अपण्डिताः पुरुषाः मौनं धारयेयुः। न चेत् तेषां मुर्खपुरुषाणां स्वरूपप्रकाशे उपहासपात्रत्वम् आप्नुवन्ति । इत्थं मुर्खाः मौनत्वाचरणेन स्वस्य मूर्खत्वम् आच्छादयितुं शक्नुवन्ति। तेषां कृते तुष्णीभावः अलङ्कारस्वरूपो वर्तते।

८. अनुवादः— अस्मिन् श्लोके कविः कथयति यत् यदा अहं अज्ञानी आसम् तदा अहं सर्वज्ञ अस्मि इति करी इव मददर्पेण अहंकारेण वा अन्धः भूत्वा कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः जातः। परन्तु यदा विद्वद्जनेभ्यः स्वल्पं ज्ञानं लब्धवान् तदा अहं मूढः अस्मि इति विज्ञाय मम गर्वः ज्वरः इव दूरङ्गतः । अर्थात् कस्मिञ्चित् विषये अल्पविद्या सर्वदा गर्वं दर्पं वा उत्पादयति परन्तु यदा विदुषां संसर्गः प्राप्यते तदा गर्वो नष्टो भवति। एतदेव ग्रन्थकारः यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहमिति श्लोकमाध्यमेन उपदिशति । श्रुतिः अपि कथयति यत् 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' अर्थात् आचार्यादेव विद्याग्रहणं करणीयम्। गुरुमुखात् श्रवणेनैव विद्या विवेकवर्धिनी भवति।

९. अनुवादः— ग्रन्थकारः अनेन श्लोकेन नीचजनानां लक्षणं प्रतिपादयति। तन्मतानुसारं यथा शूनकः कृमिभिः संकुलितः सन् लालेन आर्द्रं , दुर्गन्धयुक्तं घृणितं तथा मांसरहितं मनुष्याणामस्थि अनुपमस्वादेन प्रसन्नपूर्वकं खादन् पार्श्वस्थे अवस्थितम् इन्द्रम् अवलोक्य अपि न लज्जते। एतादृशेन कुक्कुरेण सह नीचजनानां सादृश्यत्वं प्रदर्श्य कथयति यत् नीचजनाः अपि स्वीकृताम् असारतां कदापि न विचारयति।

१०. अनुवादः— यथा मन्दाकिनी गङ्गा महादेवस्य शिरसः हिमालयपर्वते , हिमालयतः पृथिव्यां , पृथिवीतः च समुद्रे पतति । इत्थं तस्याः क्रमशः पतनमेव भवति। अस्य इदमेव तात्पर्यं यत् स्थानभ्रष्टजनानां विवेकशून्यानां जनानां च शतप्रकारेण विनिपातः अर्थात् अधःपतनं भवति।

पौराणिकमेकम् उद्धरणं प्राप्यते यत् आदौ गङ्गा यदा स्वर्गलोके आसीत् तदा तस्याः गर्वः सञ्जातः यत् तस्याः तीव्रवेगयुतं प्रवाहं कोऽपि धारयितुं न शक्नोति इति। एतादृशदर्पहेतोः सा विवेकभ्रष्टा जाता। अत एव सर्वोच्चस्थानतः सा भूमौ अवपातिता। इत्थं सा गङ्गा शतमुखम् उपगता। अस्य अयमेव प्रसङ्गो वर्तते यत् विवेकभ्रष्टानां लोकानामपि तथैव बहुविधः विनिपातः भवति यथा विवेकभ्रंशात् गङ्गा अवपातिता।

११.३.३ व्याकरणटिप्पणी—

१. **व्याकरण टिप्पणी** —

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्त्तये — दिशश्च कालश्च इति दिक्कालाः (द्वन्द्वसमासः) , दिक्कालाः आदयः आदौ वा येषां ते दिक्कालादयः (बहुव्रीहिसमासः) , दिक्कालादिभिः अनवच्छिन्ना (तृतीया-

तत्पुरुषसमासः) , न विद्यते अन्तो यस्याः सा अनन्ता (नञ्बहुव्रीहिसमासः) , चित् एव मात्रा चिन्मात्रा (नित्यसमासः) , दिक्कालद्यनवच्छिन्ना अनन्ता चिन्मात्रा च (द्वन्द्वसमासः) , दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रा मूर्तिः यस्य तत् (बहुव्रीहिसमासः) , तस्मै । चिन्मात्रं मूर्तिः यस्य सः चिन्मात्रमूर्तिः बहुव्रीहिसमासः, तस्मै । दिक्कालद्यनवच्छिन्नं तत् अनन्तं च इति दिक्कालद्यनवच्छिन्नानन्तम् (विशेषणोभयपदकर्मधारयसमासः) । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तं च तत् चिन्मात्रमूर्तिश्च इति दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तिः (कर्मधारयसमासः)तस्मै ।

स्वानुभूत्येकमानाय – स्वस्य अनुभूतिः स्वानुभूतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , एकं मानम् एकमानम् (कर्मधारयसमास) , स्वानुभूतिः एकमानं मुख्यप्रमाणं यस्य तत् स्वानुभूत्येकमानम् (बहुव्रीहिसमासः) , तस्मै ।

शान्ताय — शम् + क्त कर्तरि = शान्तम् , तस्मै ।

तेजसे — नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः ।

श्लोकेऽस्मिन् स्वभावोक्ति-अलङ्कारः तथा अनुष्टुप् छन्दो वर्तते । अनुष्टुपछन्दसो लक्षणं यथा —

श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

२. व्याकरणटिप्पणी —

बोद्धारः— √बुध् + तृच् कर्तरि ।

मत्सरग्रस्ताः— मत्सरेण ग्रस्तः (तृतीयातत्पुरुषसमासः, ते।

स्मयदूषिताः— स्मयेन दूषिताः (तृतीया तत्पुरुषसमासः)।

अबोधोपहताः — न बोधः अबोधः (नञ्तत्पुरुषः), अबोधेन उपहताः (तृतीयातत्पुरुषसमासः)।

बोधः — √ बुध् + घञ् भावे ।

सुभाषितम् — सु √ भाष् + क्त भावे ।

श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दो वर्तते । अनुष्टुब्छन्दसो लक्षणं यथा —

श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥

३. व्याकरणटिप्पणी—

अज्ञः – मुर्खः।

आराध्यः— आ √राध् + ण्यत्।

विदग्ध — वि √ दह् + क्त कर्मणि।

रञ्जयति— √रञ्ज् + णिच् + लट् – तिप्।

ज्ञानलवदुर्विदग्धम्— ज्ञानस्य लवः ज्ञानलवः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तेन दुर्विदग्धः ,तम् (तृतीयातत्पुरुषसमासः)।

श्लोकेऽस्मिन् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः तथा आर्याछन्दो वर्तते। तत्र आर्याछन्दसो लक्षणं यथा —

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि।

अष्टादश द्वादशे चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या।

४. व्याकरणटिप्पणी—

मकरवक्त्रद्रंष्टान्तरात् — मकरस्य वक्त्रम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तस्मिन् दंष्ट्राः (सप्तमीतत्पुरुषसमासः) , तासाम् अन्तरम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मात्।

प्रचलदूर्मिमालाऽऽकुलम् — प्रचलन्तः ऊर्मयः (कर्मधारयसमासः), तेषां मालाः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , ताभिः आकुलः (तृतीया तत्पुरुषः समासः), तम्।

कोपितम् — कोपः सञ्जातः अस्य इति कोपितः , तम्। कोप + इतच्।

भुजङ्गम् — भुजं कुटिलं यथा तथा गच्छति इति भुजङ्गः। भुज् + गम् +खच्।

प्रतिनिविष्टमुर्खजनचित्तम् — प्रति — नि √ विश् + क्त = प्रतिनिविष्टः। मूर्खः एव जनः मूर्खजनः (मयूरव्यंसकादित्वात् रूपकरूपः समासः) , प्रतिनिविष्टः मुर्खजनः (कर्मधारयसमासः) , तस्य चित्तम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तत्।

श्लोकेऽस्मिन् पृथ्वीछन्दो वर्तते। पृथ्वीछन्दसो लक्षणं यथा— 'जसौ जसयला लसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः।' अपि च अस्मिन् श्लोके अतिशयोक्तिः अलङ्कारः वर्तते।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १. नीतिशतकस्य कर्ता कः ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः २. अधोलिखितेषु ग्रन्थेषु कः भर्तृहरिणा सह न सम्बद्धः

(क) नीतिशतकम् (ख) शृंगारशतकम् (ग) वैराग्यशतकम् (घ) व्यवहारभानुः

उत्तरम्- ……

प्रश्नः ३. भर्तृहरिः कस्य स्थानस्य राजा आसीत् ?

उत्तरम्- ……

प्रश्नः ४. उज्जयिनीनगरम् अद्यतनीये कस्मिन् राज्ये वर्तते ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ५. उज्जयिनी नगरी कस्याः नद्याः तटे स्थिता अस्ति ?

उत्तरम् - ……..

प्रश्नः ६. उज्जयिनीनगर्यां स्थितस्य ज्योतिर्लिंगस्य किं नाम अस्ति ?

उत्तरम्- ……

प्रश्नः ७. भर्तृहरेः भ्रातुः किं नामासीत् ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ८. भर्तृहरेः तस्याः पत्न्याः नाम लिखत यस्याः दुश्चरित्रत्वेन भर्तृहरिणा वैराग्यं गृहीतम् ?

उत्तरम्- ……..

५. व्याकरणटिप्पणी—

यत्नतः — यत्न + तस् ।

पीडयन् — √ पीड् + लट् — शतृ

तैलम् — तिलस्य विकारः । तिल् + अण्।

मृगतृष्णिकासु — मृगाणां तृष्णाऽस्त्यासु याः मृगतृष्णाः (बहुव्रीहिसमासः) । अत्यधिक-आतपेषु पिपासार्तजनानां मरुभूमौ जलधारायाः मिथ्याप्रतीतिर्भवति । सैव मृगतृष्णा इत्यख्यया ज्ञायते ।

शशविषाणम् — शशस्य विषाणः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तम् ।

श्लोकेऽस्मिन् पृथ्वीछन्दो वर्तते । पृथ्वीछन्दसो लक्षणं यथा — 'जसौ जसयला लसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।'

६. व्याकरणटिप्पणी—

सुधास्यन्दिभिः— सुधां स्यन्दते तच्छीलानि सुधास्यन्दीनि , तैः (उपपदतत्पुरुषसमासः)।

बालमृणालतन्तुभिः — बालाश्च ते मृणालाः बालमृणालाः (कर्मधारयसमासः), तेषां तन्तवस्तैः (षष्ठीतत्पुरुससमासः)।

शिरीषकुसुमप्रान्तेन — शिरीषस्य कुसुमं शिरीषकुसुमम् , तस्य प्रान्तस्तेन (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

मधुबिन्दुना — मधुनः बिन्दुः मधुबिन्दुः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) ,तेन।

वज्रमणिम् — वज्रः मणिः (कर्मधारयसमासः), तम्।

क्षारम्बुधेः — क्षारश्चासौ अम्बुधिश्च क्षाराम्बुधिः (कर्मधारयः) ,तस्य।

माधुर्यम् — मधुरस्य भावः माधुर्यम् (मधुर+ष्यञ्)।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितछन्दो वर्तते। तल्लक्षणं यथा — ' सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्।' अपि च अत्र मालिनीदर्शनालङ्कारो वर्तते। तल्लक्षणं यथा — 'अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पितः।'

७. व्याकरणटिप्पणी—

अपण्डितानाम्— न पण्डिताः अपण्डिताः , तेषाम् (नञ्तत्पुरुषः)।

स्वायत्तम् — स्वस्य आयत्तम् (षष्ठीतत्पुरुससमासः)।

एकान्तगुणम्— एकः एव अन्तः यस्य तद्यथा स्यात्तथा एकान्तम् , एकान्तं गुणाः यस्य तत् एकान्तगुणम् (बहुब्रीहिसमासः)।

अज्ञतायाः— न ज्ञः अज्ञः (नञ्तत्पुरुषः) , तस्य भावः अज्ञता , तस्याः।

सर्वविदाम् — सर्व √विद् क्विप् , तेषाम्।

विभूषणम् — वि √ भूष् + ल्यूट् करणे।

श्लोकेऽस्मिन् 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' , 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति लक्षणयोः मिश्रितादुपजातिछन्दो वर्तते ।

'अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम।'

८. व्याकरणटिप्पणी —

किञ्चिज्ञः— किञ्चित् जानाति इति किञ्चिज्ञः।

मदान्धः— मदेन अन्धः (तृतीयातत्पुरुषसमासः)।

सर्वज्ञः — सर्वं जानाति इति सर्वज्ञः , सर्व √ज्ञा + क्त अथवा सर्वेषां ज्ञः सर्वज्ञः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

अवलिप्तम्— अव √ लिप् + क्त कर्मणि।

बुधजनसकाशात् — बुध एव जनः (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) , तस्य सकाशम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तस्मात्।

व्यपगतः— वि – अप √ गम् + क्त।

श्लोकेऽस्मिन् शिखरिणीछन्दो वर्तते । शिखरिणीछन्दसो लक्षणं यथा — 'रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।'

९. व्याकरणटिप्पणी—

श्वा — √श्वि + कनिन् ।

कृमिकुलचितम् — कृमीणां कुलानि (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तैः चितम् (तृतीयातत्पुरुषसमासः) ।

चित्तम् — √चि + क्त कर्मणि ।

लालाक्लिन्नं — लालया क्लिन्नं (तृतीयातत्पुरुषः) , क्लिद् + क्त कर्तरि ।

विगन्धिः — विगतः गन्धो यस्य सः विगन्धिः(बहुव्रीहिसमासः) ।

जुगुप्सितम्— √गुप् + सन् +क्त ।

निरामिषम् — निर्गतम् आमिषं यस्मात् तत् (बहुव्रीहिसमासः) ।

नरास्थिः— नरस्य अस्थिः ,तत् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) ।

निरूपमरसम्— नास्ति उपमा यस्य सः निरुपमः (बहुव्रीहिसमासः), निरुपमः रसः यस्मिन् तद् यथा स्यात् तथा (बहुव्रीहिसमासः) ।

पार्श्वस्थम् — पार्श्वे तिष्ठति इति पार्श्वस्थः तम् (उपपदतत्पुरुषसमासः) ।

सुरपतिम् — सुराणां पतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तम् ।

परिग्रहफल्गुतां — परिग्रहस्य फल्गुता , ताम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) ।

श्लोकेऽस्मिन् हरिणीछन्दो वर्तते । हरिणीछन्दसो लक्षणं यथा — 'रसयुगहयैर्सौ म्रौ स्लौ गौ यदा हरिणी मता ।'

अपि चात्र अर्थान्तरन्यास-अप्रस्तुतालङ्कारयोः सङ्करालङ्कारो वर्तते । अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणं यथा —

'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थनात् ।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।'

अप्रस्तुतालङ्कारस्य लक्षणं यथा —

'क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्सम्म् ।
अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।'

१०. व्याकरणटिप्पणी —

गङ्गा— गम्यते ब्रह्मपदमनया गच्छतीति वा गङ्गा √ गम् + गन् + टाप् ।

शार्वम्— शर्वस्य शिवस्य इदम् इति शार्वम् । शर्व + ग्रण् ।

पशुपतिशिरस्तः— पशुनां पतिः (षष्ठीतत्पुरुससमासः) , तस्य शिरः (षष्ठीतत्पुरुससमासः) , तस्मात्

क्षितिधरम्— धरति इति धरः √धृ + अच्। क्षितेः धरः (षष्ठीतत्पुरुससमासः) , तम्

जलधिम्— जलानि धीयन्ते अस्मिन् इति जलधिः ।

विवेकभ्रष्टानाम् —भ्रष्टः विवेकः येषां ते भ्रष्टविवेकाः वा विवेकभ्रष्टाः । (बहुव्रीहिसमासः)

शतमुखः— शतं मुखानि यस्य स। (बहुव्रीहिसमासः)

अस्मिन् श्लोके पर्यायालङ्कारः अर्थान्तरन्यासालङ्कारश्च वर्तते । तता अत्र शिखरिणीवृत्तं वर्तते । पर्यायालङ्कारस्य लक्षणं यथा —

क्वचिदेकस्मिन्नेकं चैकगं क्रमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्यायो दृश्यते ।।

अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणं यथा —

'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थनात् ।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।'

तथैव शिखरिणीछन्दसो लक्षणं यथा —**'रसैः रूद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी।'**

११.३.४ श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च

व्याख्या-

१. दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्त्तये।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे।।

प्रसङ्गः — श्लोकोऽयं भर्तृहरिविरचितस्य नीतिशतकग्रन्थस्य अन्तर्भुक्तः ।

अन्वयः — दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्त्तये स्वानुभूत्येकमानाय शान्ताय तेजसे नमः ।

अनुवादः — दिशः कालः च इत्यादिभ्यः अपरिमेयेभ्यः , अनन्त-चैतन्यमय-ज्ञानमय-स्वरूपयुतेभ्यः, स्वानुभूतिरूपेण प्रमाणमात्रेण ज्ञेयेभ्यः, शान्तज्योतिस्वरूपाय ब्रह्मणे नमः ।

भर्तृहरिः नीतिशतकाख्यशतककाव्यस्य विघ्नध्वंसाय सफलसमाप्तये च अनेन श्लोकेन मङ्गलम् आचरति । ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयम् इति शिष्टाचारहेतोः भर्तृहरिः ब्रह्मणः स्तुतिं करोति । महाभाष्यकारोऽपि उल्लिखति यत् – अथ मङ्गलादीनि मङ्गलमव्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयध्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति , अव्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति । मङ्गलाचरणस्य लक्षणं आचार्येण दण्डिना इत्थम् उद्घोष्यते – आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् इति।

पादटीका—

शान्ताय — शम् + क्त कर्तरि = शान्तम् , तस्मै ।

तेजसे — नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः ।

स्वानुभूत्येकमानाय – स्वस्य अनुभूतिः स्वानुभूतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , एकं मानम् एकमानम् (कर्मधारयसमास) , स्वानुभूतिः एकमानं मुख्यप्रमाणं यस्य तत् स्वानुभूत्येकमानम् (बहुव्रीहिसमासः) , तस्मै ।

श्लोकेऽस्मिन् स्वभावोक्ति-अलङ्कारः तथा अनुष्टुप् छन्दो वर्तते । अनुष्टुपछन्दसो लक्षणं यथा —

श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।

२. शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम्।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।।

प्रसङ्गः — श्लोकोऽयं भर्तृहरिविरचितस्य नीतिशतकग्रन्थस्य अन्तर्भुक्तः ।

अन्वयः — स्वर्गात् शार्वं शिरः पतति , शिरसः तत् क्षितिधरम् उत्तुङ्गान्महिध्रादवनिमवनेश्चापि जलधिम् सा इयं गङ्गा अधोऽधः स्तोकं पदमुपगता। विवेकभ्रष्टानां विनिपातः शतमुखो भवति ।

अनुवादः— यथा मन्दाकिनी गङ्गा महादेवस्य शिरसः हिमालयपर्वते , हिमालयतः पृथिव्यां , पृथिवीतः च समुद्रे पतति । इत्थं तस्याः क्रमशः पतनमेव भवति । अस्य अयमेव तात्पर्यं यतव स्थानभ्रष्टजनानां विवेकशून्यानां जनानां च शतप्रकारेण विनिपातः अर्थात् अधःपतनं भवति ।

पौराणिकमेकम् उद्धरणं प्राप्यये यत् आदौ गङ्गा यदा स्वर्गलोके आसीत् तदा तस्याः गर्वः सञ्जातः यत् तस्याः तीव्रवेगयुतं प्रवाहं कोऽपि धारयितुं न शक्नोति इति । एतादृशदर्पहेतोः सा विवेकभ्रष्टा जाता । अत एव सर्वोच्चस्थानतः सा भूमौ अवपातिता । इत्थं सा गङ्गा शतमुखम् उपगता । अस्य अयमेव प्रसङगो वर्तते यत् विवेकभ्रष्टानां लोकानामपि तथैव बहुविधः विनिपातः भवति यथा विवेकभ्रष्टात् गङ्गा अवपातिता ।

पादटीका—

जलधिम्— जलानि धीयन्ते अस्मिन् इति जलधिः ।

शतमुखः— शतं मुखानि यस्य स। (बहुव्रीहिसमासः)

क्षितिधरम्— धरति इति धरः √धृ + अच् । क्षितेः धरः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तम्

पशुपतिशिरस्तः— पशुनां पतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्य शिरः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मात्

गङ्गा— गम्यते ब्रह्मपदमनया गच्छतीति वा गङ्गा √ गम् + गन् + टाप् ।

शार्वम्— शर्वस्य शिवस्य इदम् इति शार्वम् । शर्व + ग्रण् ।

विवेकभ्रष्टानाम् —भ्रष्टः विवेकः येषां ते भ्रष्टविवेकाः वा विवेकभ्रष्टाः । (बहुव्रीहिसमासः)

अस्मिन् श्लोके पर्यायालङ्कारः अर्थान्तरन्यासालङ्कारश्च वर्तते । अत्र शिखरिणीवृत्तं वर्तते । पर्यायालङ्कारस्य लक्षणं यथा —

क्वचिदेकस्मिन्नेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्यायो दृश्यते ॥

अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणं यथा —

'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थनात् ।

साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।'

तथैव शिखरिणीछन्दसो लक्षणं यथा —'रसैः रूद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।'

भावार्थः-

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्जयति ॥

श्लोकांशोऽयं भर्तृहरिविरचिते नीतिशतकग्रन्थे समुपलभ्यते । बोद्धारः इत्युक्ते विज्ञातारः मत्सरेण इत्युक्ते असूयया ग्रस्ताः सन्ति ।राजानः स्मयदूषिताः गर्वेण दूषिताः सन्ति । अन्ये जनाः पुनः अज्ञानान्धकारेण अपहताः सन्ति । तस्मात् ते कदापि सुभाषितस्य ग्रहणं कर्तुं न शक्नुवन्ति । अतः सुभाषितं वक्तुः अन्तःकरणे एव विलीनं जातम् ।

ग्रन्थकारः अस्मिन् श्लोके त्रयाणां वर्गाणां मनुष्याणाम् उल्लेखं विदधाति । प्रथमवर्गस्य मनुष्यः सुभाषितं जानाति परन्तु इर्ष्याग्रस्तः सन् तं न पालयति । द्वितीयवर्गस्य मनुष्यः सुभाषितग्रहणे समर्थोऽस्ति परन्तु गर्वेण दूषितः सन् तं न गृह्णाति । तृतीयवर्गे तादृशो मनुष्यः समागच्छति यः अज्ञानान्धकारेण ग्रस्तः सन् मुर्खो भवति । इत्थं त्रयाणामेव वर्गाणां कृते सुभाषितानि व्यर्थजातानि । अतः ग्रन्थकारः खेदं प्रकाश्य कथयति यत् सुभाषितानि तस्य अन्तःकरणे एव विलीनानि जातानि ।

११.४ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- भर्तृहरेः परिचयं ज्ञातवन्तः ।
- भर्तृहरेः काव्यवैशिष्ट्यं ज्ञातवन्तः ।
- विद्वन्मूर्खयोः अन्तरं ज्ञातवन्तः ।

११.५ ज्ञानाधिक्यम्

१. नीतिशतकम् , बलवान सिंह यादव , चौखम्बा संस्कृत भवन , वाराणसी , २००९

२. भर्तृहरिशतकत्रयम् , ददन उपाध्याय , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी २०१७

३. शतकत्रय मे समाज और संस्कृति , डॉ पुष्पा , भारतीय विद्या प्रकाशन , वाराणसी, २०१६

४. संस्कृत साहित्य का इतिहास , बललेव उपाध्याय , शारदा निकेतन , वाराणसी, १९९९

✓११.६ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्न: १. उत्तरम्-भर्तृहरिः।

प्रश्न: २. उत्तरम्-(घ) व्यवहारभानुः ।

प्रश्न: ३. उत्तरम्-उज्जयिनीनगरस्य ।

प्रश्न: ४. उत्तरम्-मध्यप्रदेशे ।

प्रश्न: ५. उत्तरम्-शिप्रानद्यास्तटे । (क्षिप्रा)

प्रश्न: ६. उत्तरम्-महाकालेश्वरः ।

प्रश्न: ७. उत्तरम्-विक्रमः ।

प्रश्न: ८. उत्तरम्-पिंगला।

⍰११.७ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. नीतिशतकस्य मङ्गलाचरणं लिखत ।

२. ब्रह्मा कं नरं न रञ्जयति?

३. अपण्डितानां विभूषणं किम्?

४. रिक्तं स्थानं पूरयत -

५. विवेकभ्रष्टानां भवति _____ ।

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कविः भर्तृहरिः

२. नीतिशतकम्

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कविभर्तृहरेः परिचयं लिखत ।

२. नीतिशतकग्रन्थस्य सारांशं लिखत ।

*****

अध्यायः १२ : नीतिशतकम् (श्लोकाः ११ – २०)

अध्यायस्य संरचना

१२.१ उद्देश्यम्
१२.२ परिचयः
१२.३ (११-२०) श्लोकानां संस्कृतपाठः
  १२.३.१ श्लोकानाम् अन्वयः
  १२.३.२ श्लोकानां संस्कृतानुवादः
  १२.३.३ श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी
  १२.३.४ श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च
१२.४ नीतिशतकस्य कवेश्च परिचयः असमीयाभाषायाम्
१२.५ अध्यायात् किमवगतम्
१२.६ ज्ञानाधिक्यम्
१२.७ अग्रगत्याः निरूपणम्
१२.८ अभ्यासप्रश्नाः

१२.१ उद्देश्यम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनादनन्तरं भवन्तः –

- नीतिप्रधानकाव्यानाम् ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- कवेः भर्तृहरेः जीवनचरित-काल-रचना-काव्यशैलीत्यादिविषयान् ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- आदर्शपूर्णं नैतिकजीवनं यापयितुं शक्नुवन्ति।

१२.२ परिचयः

एतावता भवन्तः शतककाव्यानां परिचयं, नीतिशतकम् इत्यस्य काव्यस्य परिचयं, कवेः भर्तृहरेः परिचयं पठितवन्तः। पूर्वस्मिन् पाठे नीतिशतककाव्यस्य प्रथमतः दशमश्लोकानां संस्कृतपाठानां वर्णनं ज्ञातवन्तः तेषां श्लोकानाम् अन्वयः, संस्कृतानुवादः, व्याकरणटिप्पणी च ज्ञातवन्तः केषाञ्चन श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च अपि ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे नीतिशतककाव्यस्य एकादशतः। विंशतिश्लोकानां संस्कृतपाठानां वर्णनं प्राप्स्यन्ति। तेषां श्लोकानाम् अन्वयं, संस्कृतानुवादं, व्याकरणटिप्पणीं च भवन्तः ज्ञातुं शक्नुवन्ति। केषाञ्चन श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च अत्र प्रदीयते।

१२.३ श्लोकानां (११-२०) संस्कृतपाठः

११. शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ।
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्।।

१२. साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।।१२।।

१३. येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।।१३।।

१४. वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह।
न मूर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि।।१४।।

१५. शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयोऽप्यर्थं विनापीश्वराः
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका हि मणयो यैरर्घतः पातिताः।।१५।।

१६. हर्त्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम्।
कल्पान्तेष्वऽपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते।।

१७. अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्था
स्तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम्।।१७।।

१८. अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः।।

१९. केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।।

२०. विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यश:सुखकरी विद्या गुरूणां गुरु:।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्या विहीन: पशु:।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न: १. नीतिशतकस्य कर्ता कः ?
उत्तरम्- ……..
प्रश्न: २. अधोलिखितेषु ग्रन्थेषु कः भर्तृहरिणा सह न सम्बद्धः
(क) नीतिशतकम् (ख) शृंगारशतकम् (ग) वैराग्यशतकम् (घ) व्यवहारभानुः
उत्तरम्- …….
प्रश्न: ३. भर्तृहरिः कस्य स्थानस्य राजा आसीत् ?
उत्तरम्- …….
प्रश्न: ४. उज्जयिनीनगरम् अद्यतनीये कस्मिन् राज्ये वर्तते ?
उत्तरम्- ……..
प्रश्न: ५. उज्जयिनी नगरी कस्याः नद्याः तटे स्थिता अस्ति ?
उत्तरम् - ……..
प्रश्न: ६. उज्जयिनीनगर्यां स्थितस्य ज्योतिर्लिंगस्य किं नाम अस्ति ? उत्तरम्-
…….
प्रश्न: ७. भर्तृहरेः भ्रातुः किं नामासीत् ?
उत्तरम्- …….
प्रश्न: ८. भर्तृहरेः तस्याः पत्न्याः नाम लिखत यस्याः दुश्चरित्रत्वेन भर्तृहरिणा वैराग्यं गृहीतम् ?
उत्तरम्- ……..

१२.३.१ श्लोकानां अन्वयः

११. अन्वयः— हुतभुक् जलेन वारयितुं शक्यः , सूर्यातपः छत्रेण (वारयितुं शक्यः) , समदः नागेन्द्रः निशिताङ्कुशेन (वारयितुं शक्यः) , गोगर्दभौ दण्डेन (वारयितुं शक्यौ), व्याधिः भेषजसंग्रहैः (वारयितुं शक्यः) , च विषं विविधैः मन्त्रप्रयोगैः (वारयितुं शक्यः) । (एवं) सर्वस्य शास्त्रविहितम् औषधम् अस्ति। (किन्तु) मूर्खस्य औषधं नास्ति ।

१२. अन्वयः — साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः पुच्छविषाणहीनः साक्षात्पशुः तृणं न खादन्नपि जीवमानः तत् पशूनां परमं भागधेयम् ।

१३. अन्वयः— येषां विद्या न , तपः न , ज्ञानं न , शीलं न , गुणः न , धर्मः न , (वर्तन्ते) , ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः मृगाः , मनुष्यरूपेण चरन्ति।

१४. अन्वयः — वनचरैः सह पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वरम् (अस्ति) मुर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेषु अपि न (वरमस्ति)।

१५. अन्वयः— यस्य प्रभोः विषये निर्धनाः शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः विख्याताः कवयः निवसन्ति , तत् वसुधाधिपस्य जाड्यम् , कवयः तु अर्थं विना अपि ईश्वराः ,कुपरीक्षकाः कुत्स्याः स्युः यैः मणयः अर्घतः पातिताः।

१६. अन्वयः— नृपाः! यत् हर्तुः गोचरं न याति , सर्वदा अपि शं पुष्णाति , अर्थिभ्यः अनिशं प्रतिपद्यमानम् अपि परां वृद्धिं प्राप्नोति , कल्पान्तेषु अपि निधनं न प्रयाति। तत् विद्याख्यम् अन्तर्धनं येषाम् , तान् प्रति मानम् उज्झत , तैः सह कः स्पर्धते ?

१७. अन्वयः—अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् मावमंस्थाः , लघु तृणम् इव लक्ष्मीः तान् न एव संरुणद्धिः । विसतन्तुः अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां वारणानां वारणं न भवति।

१८. अन्वयः— कुपितः विधाता हंसस्य अम्भोजिनीवनविहारविलासम् एव हन्ति , तु असौ अस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां वैदग्ध्यकीर्तिम् अपहर्तुं समर्थः न।

१९. अन्वयः— केयूराणि पुरुषं न भूषयन्ति , चन्द्रोज्ज्वलाः हाराः न , स्नानं न विलेपनं न , कुसुमं न , अलङ्कृताः मूर्धजाः न। एका वाणी पुरुषं समलङ्करोति या संस्कृता धार्यते।

२०. अन्वयः— विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम् , प्रच्छन्नगुप्तं धनम् , विद्या भोगकरी यशःसुखकरी , विद्या गुरूणां गुरुः , विदेशगमने विद्या बन्धुजनः , विद्या परा देवता , विद्या राजसु पूज्यते , धनं तु न , विद्याविहीनः पशुः।

१२.३.२ श्लोकानां संस्कृतानुवादः

११. अनुवादः — अग्निः जलेन शमयितुं शक्यते, सूर्यस्य आतपः आतपत्रेण वारयितुं शक्यते , मदयुक्तं गजं तीक्ष्णसृणिना वारयितुं शक्यते, तथैव वृषभरासभौ दण्डेन दमयितुं शक्येते , रोगाः औषधसेवनेन शमयितुं शक्यन्ते , विषञ्च विविधमन्त्रप्रयोगेन दूरीकर्तुं शक्यते। इत्थं सर्वप्रकारस्य विघ्नस्य शमनाय शास्त्रविहितम् औषधं वर्तते परन्तु मूर्खजनस्य कृते किमपि भेषजं नास्ति। अर्थात् मूर्खजनस्य मूर्खतायाः दूरीकरणम् असम्भवं वर्तते।

१२. अनुवादः— अस्मिन् श्लोके ग्रन्थकारः भर्तृहरिः नरशरीरधारिणां पशूनाम् उल्लेखं विदधाति । काव्यार्थप्रतिपादकशास्त्रनृत्यगीतवाद्यस्वरूपशिल्पादिविरहितः मनुष्यः लाङ्गूलशृङ्गरहितः साक्षात् पशुः इव भवति। तादृशः मनुष्यः पशूनामिव तृणभक्षणं विनैव मनुष्यजीवनं धारयति। एतत्तु पशूनां कृते सौभाग्यस्य विषयो वर्तते। अन्यथा तृणानाम् अभावे पशूनां जीवनं विनष्टं भवति।

१३. अनुवादः— अस्मिन् श्लोके ग्रन्थकारः भर्तृहरिः मनुष्यदेहधारिणां पशूनाम् एवं तिरस्कारं करोति यत् येषां मनुष्याणां व्याकरणादिशास्त्रज्ञानं नास्ति , देहक्लेशकरं व्रतादिकं तपः नास्ति, येषां सत्पात्रे धनादिवितरणं नास्ति, येषां दयादाक्षिण्यादिगुणाः न सन्ति, येषाम् अहिंसादिधर्माः न सन्ति, तादृशाः मनुष्याः अस्यां पृथिव्यां भारभूता इत्युक्ते भारस्वरूपाः पशवः इव मनुष्याकारेण भ्रमन्ति। अर्थात् मनुष्याणां विद्या, तपः, दानं , शीलं, सद्गुणः, धर्मश्च

इत्यादिगुणाः निश्चितरूपेण स्युः । यदि न सन्ति तर्हि ते मनुष्यदेहधारिणः अपि, मनुष्याः न वाच्याः । यतो हि भूतलेऽस्मिन् विद्यमानेषु पशुष्वपि एतादृशाः गुणाः न भवन्ति । अतः श्लोकेऽस्मिन् मनुष्यः पशुभिः सह तुल्यन्ते।

१४. अनुवादः— मूर्खजनैः सह कदापि सम्पर्को न करणीयः इति विषयमुल्लिख्य ग्रन्थकारः वरमिति श्लोकं लिखति । तेन उल्लिख्यते यत् वनवासिभिः सह पर्वतस्य दुर्गमस्थानेषु भ्रमणमपि श्रेयो वर्तते । परन्तु देवराजस्य इन्द्रस्य प्रासादे अपि मूर्खजनैः सह सम्पर्को न करणीयः ।

१५. अनुवादः— यः राजा स्वराज्यस्य कवीनां सम्मानं न करोति सः ईदृशेन व्यवहारेण स्वस्य मूर्खत्वं प्रकाशयति इति ग्रन्थकारः शास्त्रोपस्कृतादिश्लोकेन पाठकसमाजान् उपदिशति । यस्य प्रभोः इत्युक्ते राज्ञः देशे दरिद्राः व्याकरणशास्त्रालङ्कृतपदमनोहारिवचनाः अन्तेवासिप्रदेयशास्त्राः , सुप्रसिद्धाः कवयः निवसन्ति । कवयः धनं विना अपि समर्थाः भवन्ति । परन्तु कवीनां तादृशो निर्धनरूपेण निवासः प्रकृत्या राज्ञामेव जाड्यम् इत्युक्ते मूर्खतां प्रकाशयति । यतो हि कुपरीक्षकाः सर्वदा सर्वथा एव निन्दनीयाः , यैः रत्नानि मूल्यतः पातितानि ।

१६. अनुवादः— यद्धनं चौरः हर्तुं न शक्नोति , यद्धनम् अनिर्वचनीयम् आनन्दं प्रददाति , याचकेभ्यः प्रदानेन अपि यद्धनं सर्वदा वर्धते , यच्च प्रलयकालेऽपि नष्टं न भवति , तद्धनं यस्य समीपे अस्ति , हे राजन् ! तं प्रति अहंकारं न प्रदर्शयत । तैः सह कोऽपि न स्पर्धते ।

१७. अनुवादः— हे राजन्! ये वस्तुनः यथार्थतत्त्वं जानन्ति तेषां पण्डितानाम् अपमानं न कुरुत । यतो हि ग्रासपत्रमिव स्तोकं त्वदीयसम्पत्तिः तान् विदुषः तृणमिव रोद्धुं न शक्नोति । नवमदनसिक्तधाराभिः मदान्धगजाः कोमलमृणालसूत्रेण वारयितुं न शक्यन्ते ।

१८. अनुवादः— कमलिनीवने विहारे सम्प्राप्तम् हंसस्य आनन्दं क्रुद्धः ब्रह्मा नाशयितुं शक्नोति , परन्तु नीरक्षीरविवेके हंसस्य कौशलं नाशयितुं न शक्नोति । तथैव कुपितः राजा विदुषः राज्यभ्रमणादिभिः प्राप्तं सुखं स्वतन्त्रतां च नाशयितुं शक्नोति । परन्तु तेषां पाण्डित्यं नाशयितुंनन शक्नोति ।

१९. अनुवादः— अर्थात् मनुष्यजीवने विद्याख्यः अलङ्कार एव निरन्तरविद्यमानः अलङ्कारो भवति , न खल्वन्यः अलङ्कारः । अन्ये अलङ्काराः क्षीयमाणाः सन्ति। तदेव वर्णयति कविः यत् — मनुष्यान् न तु केयूराणि विभूषयन्ति न च मणिमुक्तादिविनिर्मिताः चन्द्रधवलाः हाराः विभूषयन्ति । वाणी एव अद्वितीयः अलङ्कारो वर्तते यः मनुष्यान् विभूषयति । वाग्भूषणं च व्याकरणादिशास्त्राणां लक्षणैः परिष्कृत्य धार्यते ।

प्रस्तुते श्लोकेऽस्मिन् वाणी इति पदेन विद्या इति अर्थो गृह्यते । अन्यानि सर्वाणि आभूषणानि समयानुसारं क्षीणानि भवन्ति । परन्तु विद्या ईदृशम् एकम् आभूषणं वर्तते यस्य अवस्थितिः निरन्तरं वर्तते । अतःविद्या श्रेष्ठम् आभूषणं वर्तते ।

२०. अनुवादः — श्लोकेऽस्मिन् ग्रन्थकारः विद्यायाः महत्त्वं प्रतिपाद्य वर्णयति यत् शास्त्रादिज्ञानं मनुष्यस्य श्रेष्ठं रूपं वर्तते , अन्तर्द्वारनिगूढम् अर्थात् हृदि सुरक्षितं धनञ्च वर्तते । विद्या स्रक्चन्दनवनितादिभोग्यविषयो वर्तते । विद्या मनुष्यान् यशः सुखं च प्रददाति अर्थात् कीर्त्यानन्दप्रदायिका वर्तते विद्या । पूजनीयगुरूणां पूज्या अस्ति विद्या । विदेशेषु विद्या कुटुम्बो भवति । विद्या एव परमदेवता अस्ति । राज्ञां मध्ये विद्या समाद्रियते न तु धनम् । अतः विद्यया विहीनः मनुष्यः पशुतुल्यो वर्तते इति भर्तृहरिः उपदिशति ।

१२.३.३ श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी

११. **व्याकरणटिप्पणी —**

हुतभुक्— हुतं होमद्रव्यं हविः भुङ्क्ते इति हुतभुक् । हुत -√ भुज् क्विप् ।

हुतम् = √हु + क्त कर्मणि।

शक्यः—शक् + यत्।

समदः— मदेन सह वर्तमानः इति समदः (बहुव्रीहिसमासः) ।

नागेन्द्रः— न गच्छति इति नगः वा अगः पर्वतः 'नगोऽप्राणिषु अन्यतरस्याम् इति सूत्रेण विकल्पेन नलोपविधानात् । नगे भवाः नागाः नग + अण् । नागानाम् इन्द्रः (राजा) (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) अथवा नागेषु इन्द्रः (श्रेष्ठः) (सप्तमी तत्पुरुषः) अथवा नागः इन्द्र इव (उपमितसमासः) ।

निशिताङ्कुशेन— निशितः अङ्कुशः (कर्मधारयसमासः) , करणे तृतीया ।

विविधैः— विभिन्नाः विधाः येषां ते विविधाः (बहुव्रीहिसमासः) , तैः ।

गोगर्दभौ—गौः च गर्दभः च इति गोगर्दभौ (द्वन्द्वसमासः)।

भेषजसंग्रहैः— भेषजानां संग्रहाः(षष्ठीतत्पुरुससमासः) , तैः ।

मन्त्रप्रयोगैः— मन्तारं त्रायन्ते रक्षन्ति इति मन्त्राः । मन् + त्रन् वा मन्त्र् +घञ् / अच् । मन्त्राणां प्रयोगाः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) ।

शास्त्रविहितम् — शास् + स्ट्रन् = शास्त्र । वि √धा + क्त (कर्मणि) = विहित । शास्त्रे विहितम् (सप्तमी तत्पुरुषः) वा शास्त्रेण विहितम् (तृतीया तत्पुरुषः) ।

औषधम् — ओषः पाकः धीयते अस्याम् इति ओष √ धा + कि, कर्मण्यधिकरणे च इत्यनेन सूत्रेण औषधिः ।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितछन्दो वर्तते ।

तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

श्लोकेऽस्मिन् वारयितुमिति शब्दस्य शक्यः इति शब्दस्य च विशेष्यलिङ्गानुसारं सर्वत्र अन्वयो भवति ।

१२. **व्याकरणटिप्पणी —**

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः— साहित्यञ्च सङ्गीतञ्च कलाश्चेति साहित्यसङ्गीतकलाः (द्वन्द्वसमासः) , ताभिः विहीनः (तृतीया तत्पुरुषः समासः) ।

पुच्छविषाणहीनः—पूच्छं च विषाणे च तेषां समाहारः पुच्छविषाणम् (समाहारद्वन्द्वसमासः), तेन हीनः ।

खादन्नपि— खादन् + अपि।

पशूनाम् — शेषे षष्ठी (बहुवचनम्) ।

श्लोकेऽस्मिन् 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ' , 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ' इति लक्षणयोः मिश्रितादुपजातिछन्दो वर्तते । तल्लक्षणं यथा —

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ।

अपि चात्र रूपकालङ्कारो वर्तते । रूपकालङ्कारस्य लक्षणं यथा — रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे ।

१३. **व्याकरणटिप्पणी—**

मर्त्यलोके — मर्त्यानां लोकः मर्त्यलोकः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मिन् ।

भारभूताः— भारं भूताः (द्वितीया-तत्पुरुषसमासः)।

मनुष्यरूपेण — मनुष्याणां रूपम् , तेन (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।
श्लोकेऽस्मिन् 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ' , 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ' इति लक्षणयोः मिश्रितादुपजातिछन्दो वर्तते। तल्लक्षणं यथा —
अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम।

१४. **व्याकरणटिप्पणी —**

वनेचरैः — वने चरन्ति इति वनेचराः तैः (उपपदसमासः)।
पर्वतदुर्गेषु — पर्वताश्च दुर्गाणि चेति पर्वतदुर्गाणि , तेषु (इतरेतरद्वन्द्वसमासः)।
मूर्खजनसम्पर्कः — मूर्खाश्च ते जनाः मूर्खजनाः (कर्मधारयसमासः) तेषां सम्पर्कः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।
सुरेन्द्रभवनेषु — सुराणाम् इन्द्रः सुरेन्द्रः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) तस्य भवनानि (षष्ठीतत्पुरुषसमासः),तेषु।
अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्छन्दो वर्तते। अनुष्टुप्छन्दसो लक्षणं यथा —
श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

१५. व्याकरणटिप्पणी—

निर्धनाः—निर्गतं धनं येषां ते (बहुव्रीहिसमासः)।
शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः— शास्त्रैः उपस्कृताः इति शास्त्रोपस्कृताः (तृतीयातत्पुरुषसमासः) , शास्त्रोपस्कृताश्च ते शब्दाः इति शास्त्रोपस्कृतशब्दाः (कर्मधारयसमासः), सुन्दराश्च ताः गिरः सुन्दरगिरः (कर्मधारयसमासः), शास्त्रोपस्कृतशब्दैः सुन्दरगिरः शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।
शिष्यप्रदेयागमाः— शिष्येभ्यः प्रदेयाः शिष्यप्रदेयाः (पञ्चमी तत्पुरुषः) शिष्यप्रदेयाश्च ते आगमाः शिष्यप्रदेयागमाः (कर्मधारयसमासः), शिष्यप्रदेयागमाः येषां ते (बहुव्रीहिसमासः)।
वसुधाधिपस्य — वसुधायाः अधिपः वसुधाधिपः (षष्ठीतत्पुरुससमासः) तस्य।
कुपरीक्षकाः— कुत्सिताः परीक्षकाः कुपरीक्षकाः (कर्मधारयसमासः)।
श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दो वर्तते। तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्।
श्लोकेऽस्मिन् कवयो निर्धना अपि ईश्वराः इत्यत्र विरोधाभास-अलङ्कारो वर्तते । विरोधाभास-अलङ्कारस्य लक्षणमस्ति —

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः।
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः।

१६. व्याकरणटिप्पणी —

हर्तुः — हृ + तृच् कर्तरि = हर्ता , तस्य।
गोचरम् — गावः चरन्ति अस्मिन् इति गोचरो देशः।
अर्थिभ्यः — सम्प्रदाने चतुर्थी।
प्रतिपाद्यमानम् — प्रति √ पद्+ णिच् + शानच्।
कल्पान्तेषु— कल्पानाम् अन्ताः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तेषु।

विद्याख्यम् — विदन्ति अनया इति विद्या √विद् + क्यप् + टाप्। विद्या इति आख्या नाम यस्य तत् विद्याख्यम् (बहुव्रीहिसमासः)।

अन्तर्धनम् — अन्तर्गतं धनम् (मध्यमपदलोपी समासः)।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दो वर्तते। तल्लक्षणं यथा —सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। अपि च धनात् विद्या गरीयसी इति सूचनाहेतोः अत्र व्यतिरेक-अलङ्कारो वर्तते। व्यतिरेक-अलङ्कारस्य लक्षणं यथा — उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः। तथैव अर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् इत्यत्र 'व्यये कृते सति वृद्धिं प्राप्नोति अतः विरोधाभासः अलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा —

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः।
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः।

१७. व्याकरणटिप्पणी—

अधिगतपरमार्थान् — परमः अर्थः परमार्थः (कर्मधारयसमासः) , अधिगतः परमार्थः यैः ते अधिगतपरमार्थाः (बहुव्रीहिसमासः) , तान्।

विसतन्तुः— विसस्य तन्तुः विसतन्तुः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानाम् — अभिनवः मदः (कर्मधारयसमासः), तस्य लेखाः(षष्ठीतत्पुरुससमासः), ताभिः श्यामानि (तृतीयातत्पुरुषः), तादृशानि गण्डस्थलानि येषां ते (बहुव्रीहिसमासः), तेषाम्। प्रशस्ताः गण्डाः इति गण्डस्थलानि (नित्यसमासः) अथवा गण्डानां स्थलानि (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

अस्मिन् श्लोके दृष्टान्त-अलङ्कारो वर्तते। तथा अत्र मालिनीछन्दो वर्तते । मालिनीछन्दसो लक्षणं यथा — ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।

१८. व्याकरणटिप्पणी—

विधाता — वि √ धा + तृच्।

अम्भोजिनीवनविहारविलासम् — वि √हृ + घञ् भावे = विहारः। वि√लस् + घञ् भावे= विलासः। विहार एव विलासः (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः)। अम्भोजिनीनां वनम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तस्मिन् विहारः (सप्तमी तत्पुरुषः समासः), तस्य विलासः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तम्।

नितराम् — नि + तरप् , आम्।

दुग्धजलभेदविधौ— दुग्धं च जलं च इति दुग्धजले (द्वन्द्वसमासः), तयोः भेदः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तस्य विधिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तस्मिन्।

प्रसिद्धाम् — प्र √ सिध् + क्त + टाप् , ताम्।

वैदग्ध्यकीर्तिम् — वि√ दह् + क्त = विदग्ध। विदग्धस्य भावः वैदग्ध्यम्। विदग्ध + ष्यञ्। वैदग्ध्येन कीर्तिः (तृतीया तत्पुरुषः) , ताम्।

श्लोकेऽस्मिन् अप्रस्तुतालङ्कारो वर्तते। तल्लक्षणं यथा —

क्वचिद्विशेषसामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः।
कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्पमम्॥
अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।
तथा अत्र वसन्ततिलकाछन्दो वर्तते। वसन्ततिलका-छन्दसो लक्षणं यथा — उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।

१९. **व्याकरणटिप्पणी—**

केयूराणि— के बाहुशिखरे सन्ति इति केयूराणि (अलुक् समासः)।
चन्द्रोज्ज्वला — चन्द्र इव उज्ज्वलाः (उपमानकर्मधारयसमासः)।
संस्कृता— सम् √कृ + क्त — टाप्।
अखिलभूषणानि— अखिलानि भूषणानि (कर्मधारयसमासः)।
वाग्भूषणम्— वाक् एव भूषणम् (मयूरव्यंसकादित्वात् रूपककर्मधारयसमासः)।
सततम्— सम् √ तन् + क्त कर्तरि।
श्लोकेऽस्मिन् व्यतिरेक-अलङ्कारो वर्तते। तथा अत्र शार्दूलविक्रीडितछन्दो वर्तते। शार्दूलविक्रीडितछन्दसो लक्षणं यथा —सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्।

२०. **व्याकरणटिप्पणी —**

प्रच्छन्नगुप्तम्— प्रसन्ने गुप्तं तद् (सप्तमी तत्पुरुषः)।
भोगकरी— भोगान् करोति इति भोगकरी (उपपदतत्पुरुषसमासः)।
यशःसुखकरी— यशश्च सुखञ्चेति यशःसुखे (इतरेतरद्वन्द्वसमासः) यशःसुखे करोति इति यशःसुखकरी (उपपदतत्पुरुषसमासः)।
विदेशगमने— विदेशस्य गमनं विदेशगमनम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मिन्।
बन्धुजनः — बन्धुः एव जनः (रूपककर्मधारयसमासः)।
विद्याविहीनः— विद्यया विहीनः इति विद्याविहीनः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।
श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। अपि च अस्मिन् श्लोके रूपक-अलङ्कारो वर्तते। रूपकालङ्कारस्य लक्षणं यथा — 'रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे ।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः ९. रिक्तस्थानम् पूरयत बोद्धारः.....।
उत्तरम्- ……..
प्रश्नः १०. कं नरं ब्रह्मापि रंजयितुं न समर्थः ?
उत्तरम्- …….
प्रश्नः ११. भर्तृहरेः मतानुसारं किं विहीनः मनुष्यः पशुः भवति ?
उत्तरम्- …….
प्रश्नः १२. के मनुष्याः लोके मनुष्यरूपेण मृगा इव चरन्ति ?
उत्तरम्- ……..
प्रश्नः १३. तस्य धनस्य नाम लिखत यं चौराः चोरयितुं न समर्थाः यच्च दानेन वृद्धिमायाति ?
उत्तरम्- …….

प्रश्नः १४. विद्याविहीनः पुरुषः भर्तृहरिणा कः कथितः ?
उत्तरम् - .....
प्रश्नः १५. "क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि सततं .....भूषणम्"। इत्यत्र रिक्तस्थानं पूरयत।
उत्तरम्- .....
प्रश्नः १६. .....नाम नरस्य रूपमधिकम्।" रिक्तस्थानं पूरयत।
उत्तरम्- .....

१२.३.४ श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च

व्याख्या-

१. **येषां न विद्या न तपो न दानं**
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।।१३।।

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते।
अन्वयः — येषां विद्या न , तपः न , ज्ञानं न , शीलं न , गुणः न , धर्मः न , (वर्तन्ते) , ते मर्त्यलोके भूवि भारभूताः मृगाः , मनुष्यरूपेण चरन्ति।
व्याख्या-- अस्मिन् श्लोके ग्रन्थकारः भर्तृहरिः मनुष्यदेहधारिणां पशूनाम् एवं तिरस्कारं करोति यत् येषां मनुष्याणां व्याकरणादिशास्त्रज्ञानं नास्ति , देहक्लेशकरं व्रतादिकं तपः नास्ति , येषां सत्पात्रे धनादिवितरणं नास्ति , येषां दयादाक्षिण्यादिगुणाः न सन्ति , येषाम् अहिंसादिधर्माः न सन्ति , तादृशाः मनुष्याः अस्यां पृथिव्यां भारभूता इत्युक्ते भारस्वरूपाः पशवः इव मनुष्याकारेण भ्रमन्ति। अर्थात् मनुष्याणां विद्या , तपः , दानं , शीलं , सद्गुणः , धर्मश्च इत्यादिगुणाः निश्चितरूपेण स्युः। यदि न सन्ति तर्हि ते मनुष्याः न वाच्याः। यतो हि भूतलेऽस्मिन् विद्यमानेषु पशुष्वपि एतादृशाः गुणाः न भवन्ति। अतः श्लोकेऽस्मिन् मनुष्याः पशुभिः सह तुल्यन्ते।
पादटीका—
मर्त्यलोके — मर्त्यानां लोकः मर्त्यलोकः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मिन्।
भारभूताः— भारं भूताः (द्वितीया-तत्पुरुषसमासः)।
मनुष्यरूपेण — मनुष्याणां रूपम् , तेन (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।
श्लोकेऽस्मिन् 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ' , 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ' इति लक्षणयोः मिश्रितादुपजातिछन्दो वर्तते। तल्लक्षणं यथा —
अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम।

२. **केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला**
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते

क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।।

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते।

व्याख्या — अर्थात् मनुष्यजीवने विद्याख्यः अलङ्कार एव निरन्तरविद्यमानः अलङ्कारो भवति , न खल्वन्यः अलङ्कारः । अन्ये अलङ्काराः क्षीयमाणाः सन्ति। तदेव वर्णयति कविः यत् — मनुष्यान् न तु केयूराणि विभूषयन्ति न च मणिमुक्तादिविनिर्मिताः चन्द्रधवलाः हाराः विभूषयन्ति। वाणी एव अद्वितीयः अलङ्कारो वर्तते यः मनुष्यान् विभूषयति। वाग्भूषणं च व्याकरणादिशास्त्राणां लक्षणैः परिष्कृत्य धार्यते।

प्रस्तुते श्लोकेऽस्मिन् वाणी इति पदेन विद्या इति अर्थो गृह्यते । अन्यानि सर्वाणि आभूषणानि समयानुसारं क्षीणानि भवन्ति। परन्तु विद्या ईदृशम् एकम् आभूषणं वर्तते यस्य अवस्थितिः निरन्तरं वर्तते। अतःविद्या श्रेष्ठम् आभूषणं वर्तते।

पादटीका —

केयूराणि— के बाहुशिखरे सन्ति इति केयूराणि (अलुक् समासः)।

चन्द्रोज्ज्वला — चन्द्र इव उज्ज्वलाः (उपमानकर्मधारयसमासः)।

संस्कृता— सम् √कृ + क्त — टाप्।

अखिलभूषणानि— अखिलानि भूषणानि (कर्मधारयसमासः)।

वाग्भूषणम्— वाक् एव भूषणम् (मयूरव्यंसकादित्वात् रूपककर्मधारयसमासः)।

सततम्— सम् √ तन् + क्त कर्तरि।

श्लोकेऽस्मिन् व्यतिरेक-अलङ्कारो वर्तते। तथा अत्र शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते। शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसो लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्।

भावार्थः —

विद्या भोगकरी यश: सुखकरी विद्या गुरूणां गुरु:।

भावार्थः-- — श्लोकेऽस्मिन् ग्रन्थकारः विद्यायाः महत्त्वं प्रतिपाद्य वर्णयति यत् शास्त्रादिज्ञानं मनुष्यस्य श्रेष्ठं रूपं वर्तते , अन्तर्द्वारनिगूढम् अर्थात् हृदि सुरक्षितं धनञ्च वर्तते। विद्या स्रक्चन्दनवनितादिभोग्यविषयो वर्तते। विद्या मनुष्यान् यशः सुखं च प्रददाति अर्थात् कीर्त्यानन्दप्रदायिका वर्तते विद्या। पूजनीयगुरूणां पूज्या अस्ति विद्या। विदेशेषु विद्या कुटुम्बो भवति। विद्या एव परमदेवता अस्ति। राज्ञां मध्ये विद्या समाद्रियते न तु धनम्। अतः विद्यया विहीनः मनुष्यः पशुतुल्यो वर्तते इति भर्तृहरिः उपदिशति। मनुष्यजीवने विद्याख्यः अलङ्कार एव निरन्तरविद्यमानः अलङ्कारो भवति , न खल्वन्यः अलङ्कारः । अन्ये अलङ्काराः क्षीयमाणाः सन्ति। तदेव वर्णयति कविः यत् — मनुष्यान् न तु केयूराणि विभूषयन्ति न च मणिमुक्तादिविनिर्मिताः चन्द्रधवलाः हाराः विभूषयन्ति। वाणी एव अद्वितीयः अलङ्कारो वर्तते यः मनुष्यान् विभूषयति।

१२.४ नीतिशतकस्य कवेश्च परिचयः असमीयाभाषायाम्

সংস্কৃত সাহিত্য জগতত প্রাচীন যশস্বী সকলৰ ভিতৰত শ্রেষ্ঠ কবি হ'ল ভর্তৃহৰি । তেখেতে লিখা শতকত্রয় খুবেই প্রসিদ্ধ গ্রন্থ । ভর্তৃহৰিৰ জীৱনকালৰ বিষয়ে বিস্তৃত বর্ণনা পোৱা নাযায় । ভর্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ত কালিদাসৰ অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্ প্রসিদ্ধ নাটকৰ , বিশাখদত্তৰ দ্বাৰা বিৰচিত মুদ্রাৰাক্ষস নামৰ প্রসিদ্ধ নাটকৰ কিছুমান পদ্য উদ্ধৃত

কৰা দেখা যায় । সেয়ে কিছুমান পণ্ডিতে উল্লেখ কৰে যে ভর্তৃহৰি হ'ল কালিদাস তথা বিশাখদত্তৰ পৰৱর্তী কবি । আৰু আন কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ভর্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ৰ পৰা কালিদাস আৰু বিশাখদত্তই নিজ নিজ ৰচনাত পদ্য কিছুমান উদ্ধৃত কৰিছে, সেয়ে তেওঁলোকৰ মতে ভর্তৃহৰি হ'ল কালিদাস আৰু বিশাখদত্তৰ পূর্ববর্তী কবি ।

ভর্তৃহৰিৰ জন্ম, কর্মস্থলী তথা জীৱন সম্পর্কে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়। তথাপি এখেত বিক্রমাদিত্য উপাধিৰ গৰাকী ৰজা দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ জ্যেষ্ঠ ভাতৃ আৰু উজ্জয়িনৰ শাসক আছিল বুলি উল্লেখ পোৱা যায় ।কিন্তু এই মতটোৰো কোনো স্পষ্ট প্রমাণো পোৱা নাযায় । যিহেতু তেওঁৰ দ্বাৰা বিৰচিত শতকত্রয়ৰ অধ্যয়ন কৰিলে তেনেকুৱা ৰাজকীয় অনুভূতি দেখা নাযায়। কিছুমান পণ্ডিতে তেওঁক মহাবৈয়াকৰণ ভর্তৃহৰিৰ সৈতে অভিন্ন বুলি গণ্য কৰে যদিও এই মতৰো স্পষ্ট প্রমাণ পোৱা নাযায়। যদিও কবিৰ জন্ম সময় উপলক্ষে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায় তথাপি পণ্ডিতসকলে এওৰ জন্ম ৫৫০ ইং বুলি অনুমান কৰে । এখেতৰ পিতৃৰ নাম হল চন্দ্রসেন । তথা এওৰ পত্নীৰ নাম পিংগলা। পণ্ডিতসকলে নীতিশতক পুথিৰ শিক্ষাক এঘাৰটা পদ্ধতিত ভাগ কৰে।

ভর্তৃহৰিৰ বিষয়ে এটা কিম্বদন্তি পোৱা যায় যে তেওঁ নীতিকুশল তথা এজন নিপুণ ৰজা আছিল । তেওঁৰ ৰাজ্যত জনসাধাৰণ সদায় সুখী আছিল।তেওঁৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থা আছিল অতি উত্তম । তেওঁৰ ৰাজ্যত শাসন ব্যৱস্থাটো সুশৃংখল ভাৱে প্রচলিত হৈ আছিল। সেইবাবেই ৰাইজে সদায় ৰজাৰ প্রশংসা কৰিছিল। কালক্রমত পিংগলা নামৰ এগৰাকী ৰূপকন্যাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ হৈছিল। পিংগলা ৰূপ যৌৱনত আসক্ত হৈ পৰা ৰজাই অত্যন্ত ভোগ বিলাসত লিপ্ত হৈছিল। পত্নী পিংগলাৰ কামনাত আকৃষ্ট হৈ ৰজা ৰাজকীয় কর্তব্যৰ প্রতি আগ্রহহীন হৈ পৰিছিল। মন্ত্রীসকলেও নিজৰ ইচ্ছামতে কাম কৰিছিল । ৰজাও নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি ৰাজ্যসভাত উপস্থিত আছিল । এদিন ৰজা ৰাজ্যসভাত বহি থাকোঁতে এজন তপস্বী ব্রাহ্মণে আহি ৰজাক অমৃত ফল এটা দিলে। ৰজাই পত্নী পিংগলাক সেই ফলটো দিলে কাৰণ সেই ফল খালে ৰূপযৌৱন তথা সৌন্দর্য্য সদায় অক্ষুণ্ণ থাকে । ৰাণী পিংগলাই সেই ফলটো মুখ্যমন্ত্রীক দিলে কাৰণ ৰাণী পিংগলাৰ মহামন্ত্রীৰ প্রতি আসক্ত আছিল । মহামন্ত্রীয়েও সেই ফলটো নগৰৱধূ এগৰাকীক এগৰাকীক দি দিলে কাৰণ তেওঁ নগৰৱধূৰ প্রতি আসক্ত আছিল । নগৰৱধূয়েও ৰজাৰ মংগল কামনা কৰি ফলটো ৰজাক দিলে।তেতিয়া নিজ হাতেৰে ৰাণী পিংগলাক দিয়া ফলটো পুনৰ নিজৰ হাতত দেখি ৰজাই চিন্তিত হৈ পৰিল । আৰু তেতিয়াই তেওঁৰ মনত বিৰক্তিৰ ভাৱ জাগ্রত হৈছিল ।

১২.৫ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- भर्तृहरेः परिचयं ज्ञातवन्तः ।
- भर्तृहरेः काव्यवैशिष्ट्यं ज्ञातवन्तः ।
- मुक्तककाव्यस्य स्वरूपं ज्ञातवन्तः ।

१२.६ ज्ञानाधिक्यम्

१. नीतिशतकम् , बलवान सिंह यादव , चौखम्बा संस्कृत भवन , वाराणसी , २००९

२. भर्तृहरिशतकत्रयम् , ददन उपाध्याय , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी २०१७
३. शतकत्रय मे समाज और संस्कृति , डॉ पुष्पा , भारतीय विद्या प्रकाशन , वाराणसी, २०१६
४. संस्कृत साहित्य का इतिहास , बललेव उपाध्याय , शारदा निकेतन , वाराणसी, १९९९

१२.७ अग्रगत्याः निरूपणम्

प्रश्न: १. उत्तरम्-भर्तृहरिः।
प्रश्न: २. उत्तरम्-(घ) व्यवहारभानुः ।
प्रश्न: ३. उत्तरम्-उज्जयिनीनगरस्य ।
प्रश्न: ४. उत्तरम्-मध्यप्रदेशे ।
प्रश्न: ५. उत्तरम्-शिप्रानद्यास्तटे । (क्षिप्रा)
प्रश्न: ६. उत्तरम्-महाकालेश्वरः ।
प्रश्न: ७. उत्तरम्-विक्रमः ।
प्रश्न: ८. उत्तरम्-पिंगला।
प्रश्न: ९. उत्तरम्-मत्सरग्रस्ता।
प्रश्न: १०. उत्तरम्-ज्ञानलवदुर्विदग्धम्।
प्रश्न: ११. उत्तरम्-साहित्यसंगीतकलाविहीन:।
प्रश्न: १२. उत्तरम्-येषा पार्श्वे विद्या तप:, ज्ञानं, शीलम् गुणः वा नास्ति।
प्रश्न: १३. उत्तरम्-विद्या।
प्रश्न: १४. उत्तरम्-पशुः। (विद्याविहीन: पशुः।)
प्रश्न: १५. उत्तरम्-वाग्भूषणम् ।
प्रश्न: १६. उत्तरम्-विद्या।

१२.८ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. रिक्तं स्थानं पूरयत -
____ नास्त्यौषधम् ।
२. अपण्डितानां विभूषणं किम्?
३. रिक्तं स्थानं पूरयत -
विवेकभ्रष्टानां भवति ____ ।
४. नीतिशतके पशुना सह कस्य साम्यप्रदर्शनं भवति ?

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कविः भर्तृहरिः

२. नीतिशतकम्

३. विद्यायाः महत्त्वम्

४. व्याख्यां लिखत –

(क) येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥

(ख) साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमान-स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्॥१२॥

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. नीतिशतकग्रन्थम् आधारीकृत्य मूर्खजनस्य स्वरूपं लिखत।

२. वाग्भूषणं भूषणम् — व्याख्यायत।

****

अध्यायः १३ : नीतिशतकम् (श्लोकाः २१ – ३०)

अध्यायस्य संरचना

१३.१ उद्देश्यम्

१३.२ परिचयः

१३.३ श्लोकानां [२१-३०] संस्कृतपाठः

१३.३.१ श्लोकानाम् अन्वयः

१३.३.२ श्लोकानां संस्कृतानुवादः

१३.३.३ श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी

१३.३.४ श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च

१३.४ नीतिशतकस्य कवेश्च परिचयः असमीयाभाषायाम्

१३.५ अध्यायात् किमवगतम्

१३.६ ज्ञानाधिक्यम्

१३.७ अग्रगत्याः निरूपणम्

१३.८ अभ्यासप्रश्नाः

१३.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः -

- विद्यार्थिनः नीतिप्रधानकाव्यानाम् अवधारणम् प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- विद्यार्थिनः कवेः भर्तृहरेः जीवनचरित-काल-रचना-काव्यशैलीत्यादिविषयान् ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- विद्यार्थिनः आदर्शपूर्णं नैतिकजीवनं यापयितुं शक्नुवन्ति।

१३.२ परिचयः

एतावता भवन्तः नीतिशतस्य परिचयं, कवेः भर्तृहरेः परिचयं पठितवन्तः। पूर्वस्मिन् पाठे नीतिशतककाव्यस्य एकादशतः विंशतिश्लोकपर्यन्तं संस्कृतपाठानां वर्णनं पठितवन्तः। तेषां श्लोकानाम् अन्वयः, संस्कृतानुवादः, व्याकरणटिप्पणी च ज्ञातवन्तः। केषाञ्चन श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च अपि ज्ञातवन्तः। अस्मिन्

पाठे नीतिशतककाव्यस्य एकविंशतितः त्रिंशत् श्लोकपर्यन्तं संस्कृतपाठं प्राप्स्यन्ति। एतेषां श्लोकानाम् अन्वयं, संस्कृतानुवादं, व्याकरणटिप्पणीं च भवन्तः ज्ञातुं शक्ष्यन्ति। तथा च केषाञ्चन श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च अपि ज्ञातुं शक्नुवन्ति।

१३.३ श्लोकानां [२१-३०] संस्कृतपाठः

२१. क्षान्तिश्चेद्वचनेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम्।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि
व्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ।।

२२. दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम्
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः।।

२३. जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि
सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।।

२४. जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ।।

२५. सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निक्लेशलेशं मनः।
आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना।।

२६. प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम्।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः।।

२७. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति।।

२८. असन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः
प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम्।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्।

२९. क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टां दशा-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी।।

३०. स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम्।।

१३.५.१ श्लोकानाम् अन्वयः

२१. अन्वयः— देहिनां क्षान्तिः चेत् कवचेन किं फलम्? क्रोधः अस्ति चेत् अरिभिः किम् ? ज्ञातिः चेत् अनलेन किम् ? यदि सुहृत् दिव्यौषधैः किम् ? यदि दुर्जनाः सर्पैः किम् ? यदि अनवद्या विद्या धनैः किमु ? व्रीडा चेत् भूषणैः किमु ? यदि सुकविता अस्ति राज्येन किम्।

२२. अन्वयः —स्वजने दाक्षिण्यम् , परिजने दया , दुर्जने सदा शाठ्यम् , साधुजने प्रीतिः , नृपजने नयः , च विद्वज्जने आर्जवम् , शत्रुजने शौर्यम् , गुरुजने क्षमा , कान्ताजने धृष्टता , एवं ये च पुरुषाः कलासु कुशलाः तेषु एव लोकस्थितिः।

२३. अन्वयः — सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं हरति , वाचि सत्यं सिञ्चति , मानोन्नतिं दिशति , पापम् अपाकरोति , चेतः प्रसादयति , दिक्षु कीर्तिं तनोति। कथय , सत्सङ्गतिः पुंसा किं न करोति ?

२४. अन्वयः — ते सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः जयन्ति , येषां यशःकाये जरामरणजं भयं न अस्ति।

२५. अन्वयः— विष्टपकष्टहारिणि हरौ तुष्टे देहिना सच्चरितः सूनुः , सती प्रियतमा , प्रसादोन्मुखः स्वामी , रुचिरः आकारः स्थिरः विभवः , विद्यावदातं मुखं च सम्प्राप्यते।

२६. अन्वयः—प्राणाघातात् निवृत्तिः , परधनहरणे संयमः , सत्यवाक्यम् , काले शक्त्या प्रदानम् , परेषां युवतिजनकथामूकभावः , तृष्णास्रोतोविभङ्गः , गुरुषु विनयः , सर्वभूतानुकम्पा , च एषः सर्वशास्त्रेषु अनुपहतविधिः सामान्यः श्रेयसां पन्थाः ।

२७. अन्वयः—नीचैः विघ्नभयेन खलु न प्रारभ्यते , मध्याः प्रारभ्य विघ्नविहताः विरमन्ति , उत्तमजनाः विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिहन्यमाना अपि प्रारब्धं न परित्यजन्ति।

२८. अन्वयः—असन्तः न अभ्यर्थ्याः , कृशधनः सुहृदपि न याच्यः प्रिया न्याय्या मलिनम् असुभङ्गे अपि असुकरम् , विपदि उच्चैः स्थेयम् , महतां च पदम् अनुविधेयम् , इदं विषमम् असिधाराव्रतं सतां केन उद्दिष्टम् ।

२९. अन्वयः - क्षुत्क्षामः अपि जराकृशः अपि शिथिलप्राणः अपि कष्टां दशाम् आपन्नः अपि विपन्नदीधितिः अपि मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः मानमहताम् अग्रेसरः केशरी प्राणेषु नश्यत्सु अपि जीर्णं तृणम् अत्ति किम् ?

३०. अन्वयः— श्वा स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमपि गोः अस्थि लब्ध्वा परितोषम् एति । तत्तस्य क्षुधाशान्तये तु न। सिंहः अङ्कमागतमपि जम्बुकं त्यक्त्वा द्विपम् निहन्ति । कृच्छ्रगतोऽपि सर्वे जनः सत्वानुरूपं फलं वाञ्छति ।

१३.३.२ श्लोकानां संस्कृतानुवादः

२१. अनुवादः —श्लोकेऽस्मिन् धनस्य अपेक्षया विद्या कथं प्रयोजनीया वर्तते तस्य विवरणं प्रदीयते । नैकदृष्टान्तैः कविः विद्यायाः महत्त्वम् इत्थं वर्णयति यत् यदि मनुष्यः क्षमावान् भवति तर्हि तस्य कृते कवचस्य आवश्यकता न वर्तते । यतो हि क्षमावतां पुरुषाणां शत्रुः न भवति । शत्रुः भवति चेदपि तस्मिन् शत्रोः प्रहारसहनसाध्यता वर्तते । तथैव क्रोधो वर्तते चेत् शत्रोः किं प्रयोजनम् । यतो हि क्रोधः एव पुरुषाणां महान् शत्रुर्वतते । ज्ञातिः अर्थात् बन्धुवर्गो वर्तते चेत् अनलस्य वह्नेः वा किं प्रयोजनं वर्तते । यतो हि बन्धुवर्गः अनल इव सन्तापकारी वर्तते । सुहृद् इत्युक्ते सन्मित्रमस्ति चेत् भेषजैः किम् ? यतो हि विपत्तिकाले सन्मित्रं भेषजवत् हितकरं भवति । दुर्जनाः वर्तन्ते चेत् सर्पैः किम् । अर्थात् दुर्जनाः सर्पवत् पीडादायकाः भवन्ति । अनवद्या विद्या अस्ति चेद् धनैः किं भवति? अर्थात् विद्या सर्वधनप्रधाना सर्वैश्वर्यप्रदात्री भवति । अतः धनस्य आवश्यकता एव न वर्तते । तथैव यदि लज्जा भवति तर्हि भूषणैः किं भवति । यतो हि मनुष्याणां लज्जा एव सर्वोत्कृष्टम् आभूषणं वर्तते । सुकवित्वम् अस्ति चेत् राज्यस्य किं प्रयोजनम् ? यतो हि सुकविः राज्यवत् सर्वत्र पूज्यते । राजा तु स्वराज्ये पूज्यते परन्तु कविः सर्वत्र पूज्यते ।

२२. अनुवादः— ये पुरुषाः स्वजनेषु उदारतां , सेवकेषु कृपां , दुष्टजनेषु शठतां , सज्जनेषु प्रेमभावं , राजवर्गेषु नैतिकतां , विद्वद्वर्गेषु सरलतां , शत्रुवर्गेषु पराक्रमं , पूज्यजनेषु क्षमां , स्त्रिषु धृष्टतां च प्रदर्शयन्ति तथा ये व्यवहारचातुर्यादिगुणेषु निपुणाः सन्ति तेषाम् एव पुरुषाणां संसारेऽस्मिन् अवस्थितिर्वर्तते ।

२३. अनुवादः — श्लोकेऽस्मिन् सत्सङ्गतेः महिमा प्रदर्श्यते। सज्जनानां सङ्गतिः मनुष्येषु बुद्धेः मन्दतां हरति , वाण्यां सत्यतां सिञ्चति , सम्मानस्य उन्नतिं सम्पादयति , पापं दूरीकरोति , मनः प्रसादयति , दशोदिक्षु यशः प्रचारयति। अर्थात् सज्जनसङ्गत्या मनुष्यजीवने सर्वप्रकारेण उन्नतिः भवति।

२४. अनुवादः— श्लोकेऽस्मिन् तादृशानां महाकवीनां प्रशंसा विधीयते , येषां यशोरूपकाये जरामरणैः समुत्पन्नभयं न वर्तते। शृङ्गारादिरसेषु सिद्धहस्ताः प्रसिद्धाश्च ते व्यासवाल्मीकिकालिदासप्रभृतयः महाकवयः सर्वोत्कर्षेण विजयन्ते। तेषां कीर्तिशरीरे वार्धक्यजं मृत्युजं च भयं न विद्यते।

२५. अनुवादः - जगतः कष्टहर्तरि भगवति हरौ प्रसन्ने सति मनुष्यः सत्पुत्रादिकं सर्वं प्राप्नोति इति अस्मिन् श्लोके कविः वर्णयति। तेन उच्यते यत् यदि भगवान् प्रसन्नो भवति तर्हि मनुष्यः सत्पुत्रं प्राप्नोति , पतिव्रतां भार्यां प्राप्नोति , प्रसन्नताभिमुखं स्वामिनं प्राप्नोति , स्नेहयुक्तं मित्रं प्राप्नोति , विश्वसनीयान् सेवकजनान् प्राप्नोति , सम्पूर्णतया दुःखरहितं मनः , सुन्दरं रूपं , स्थायिनम् ऐश्वर्यं , विद्यया निर्मलं मुखं च प्राप्नोति।

२६. अनुवादः— प्रस्तुतश्लोके कविः मनुष्याणां कृते कल्याणमार्गं निरूपयति। प्राणिनां हिंसातः विरतिः , परजनेभ्यो धनहरणे संयमः , सत्यभाषणम् , उचितसमये स्वसामर्थ्यानुसारं दानम् , परजनानां स्त्रीणां चर्चायां मौनभावः , लोभप्रवाहेभ्यः विरतिः, गुरुजनान् प्रति विनम्रता , समस्तप्राणिषु दयाभावः , तथा च सर्वशास्त्रेषु अप्रतिषिद्धविधिः साधारणजनानां कल्याणमार्गः अस्ति।

२७. अनुवादः—अस्मिन् श्लोके ग्रन्थकारः भर्तृहरिः मनुष्याणाम् अधममध्यमोत्तमानां वर्गाणां निरूपणं विदधाति। अधमश्रेण्याः पुरुषाः विघ्नभयेन कार्यस्य प्रारम्भमेव न कुर्वन्ति , मध्यमश्रेण्याः पुरुषाः कार्यस्य प्रारम्भं कुर्वन्ति परन्तु विघ्नभयेन मध्ये एव तस्मात् कार्यात् निवृत्ताः भवन्ति। परन्तु ये खलु उत्तमाः जनाः सन्ति ते वारं वारं विघ्नैः वाधिता अपि कार्यं प्रारभ्य मध्ये कदापि न त्यजन्ति। तैः प्रारब्धं कार्यं सर्वदा एव समाप्तिं याति।

२८. अनुवादः- अस्मिन् श्लोके ग्रन्थकारः भर्तृहरिः सतां कृते खड्गधार इव कठिनव्रतस्य निरूपणं करोति। अर्थात् सज्जनानां कर्तव्याकर्तव्यसन्दर्भे नीतिमूलकतत्त्वानि समुपस्थापयन्ति। तेन उल्लिख्यते यत् दुर्जनेभ्यः कदापि न वाञ्छनीयः , अल्पधनयुक्तमित्रेभ्यश्च न वाञ्छनीयः, प्रिया तथा न्याययुता जीविका स्यात् , प्राणनाशकाले अपि निन्दनीयकार्यं दुष्करं स्यात् , विपत्तिकाले सर्वदा उन्नतं स्थातव्यम् , तथा महापुरुषाणां मार्गः अनुसरणीयः। इत्थं खड्गधार इव दुष्करव्रतधारणोपदेशः ग्रन्थकारेण अस्मिन् श्लोके विधीयते।

२९. अनुवादः— प्रस्तुतश्लोके स्वाभिमानिपुरुषस्य प्रकृतेः निरूपणं विधीयते। यः स्वाभिमानी भवति , सः प्राणसंकटावस्थायामपि स्वाभिमानस्य परित्यागं न विदधाति। यथा सिंहः प्राप्तसंकटावस्थायामपि कदापि तृणं न खादति। तदेव उल्लिखति कविः यत् — बुभुक्षया क्षीणः अपि , बृद्धत्वेन दुर्बलोऽपि , पराक्रमेण हीनोऽपि , सङ्कटावस्थाप्राप्तोऽपि , विनष्टकान्तिरपि यथा सिंहो मदमत्तगजानां मांसभक्षणेच्छां करोति , यथा प्राणनाशसमीपेऽपि सिंहः कदापि तृणेन बुभुक्षां न हरति। तथैव स्वाभिमानी पुरुषः सङ्कटदशायामपि स्वाभिमानं न त्यजति।

३०. अनुवादः — यद्यपि क्षुधानिवृत्त्यर्थं पर्याप्तं नास्ति तथापि शुनकः लेशमात्रम् अवशिष्टं स्नायुवसामलिनमपि गोः अस्थि प्राप्य सन्तुष्टो भवति । परन्तु सिंहः समीपवर्तिनं क्रोष्टारं परित्यज्य हस्तिनं निहन्ति । यतो हि दुरवस्थायां समस्तजीवाः स्वबलानुसारमेव फलं वाञ्छन्ति ।

१३.३.३ श्लोकानां व्याकरणटिप्पणी

२१. व्याकरणटिप्पणी —

देहिनाम् — देह + इनिः = देहिनः ,तेषाम् । शेषे षष्ठी ।

क्षान्तिः— क्षम् + क्तिन् भावे ।

ज्ञातिः— ज्ञा + क्तिन् ।

सुहृत् — शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद् (प्रादि तत्पुरुषः समासः) ।

कविः— कवयति वर्णयति इति कविः √कव् + इन् ।

सुकविः — शोभनः कविः सुकविः (प्रादितत्पुरुषः समासः) ।

दिव्यौषधैः — दिव्यं च तत् औषधम् दिव्यौषधम् (कर्मधारयसमासः) , तैः ।

अनवद्या — न अवद्या अनवद्या (नञ् तत्पुरुषः)।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते । अस्य छन्दसो लक्षणं यथा — **सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्** ।

पुनः अत्र अपह्नुतिः अलङ्कारो वर्तते । अपह्नुति-अलङ्कारस्य लक्षणं यथा — **प्रकृतं प्रतिषिध्यान्वस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।**

२२. व्याकरणटिप्पणी —

स्वजने — स्वः जनश्चासौ , स्वजनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

परिजने — परितश्चासौ जनः परिजनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

दुर्जने — दुष्टश्चासौ जनः दुर्जनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

साधुजने — साधुश्चासौ जनः साधुजनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

नृपजने — नृपश्चासौ जनः साधुजनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

विद्वज्जने — विद्वान् चासौ विद्वज्जनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

शत्रुजने — शत्रुश्चासौ जनः शत्रुजनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

कान्ताजने — कान्ता चासौ जनः कान्ताजनस्तस्मिन् (कर्मधारयसमासः) ।

लोकस्थितिः— लोकस्य स्थितिः लोकस्थितिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) ।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

२३. व्याकरणटिप्पणी —

मानोन्नतिम् — मानस्य उन्नतिस्ताम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

सत्सङ्गतिः — सतां सङ्गतिः सत्सङ्गतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकावृत्तम् , तल्लक्षणं यथा — उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।

२४. व्याकरणटिप्पणी —

सुकृतिनः — सुकृतमस्ति एषामिति सुकृतिनः (बहुव्रीहिसमासः)।

रससिद्धाः — रसेषु सिद्धाः रससिद्धाः (सप्तमीतत्पुरुषः)।

कवीश्वराः — कविषु ईश्वराः कवीश्वराः (सप्तमीतत्पुरुषः)।

यशःकाये — यशः एव कायः यशःकायस्तस्मिन् (रूपकसमासः)।

जरामरणजम् — जरा च मरणं च जरामरणे (इतरेतरद्वन्द्वसमासः)।

, ताभ्यां जायते इति जरामरणजम् (पञ्चमीतत्पुरुषः)।

श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप्-छन्दो वर्तते। तल्लक्षणं यथा —

श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।।

अपि च अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः वर्तते। **तल्लक्षणं यथा — हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते।**

२५. व्याकरणटिप्पणी—

विष्टपकष्टहारिणि - विष्टपस्य कष्टानि विष्टपकष्टानि (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तानि हर्तुं शीलमस्येति विष्टपकष्टहारी , तस्मिन् (उपपदसमासः)।

सच्चरितः — सत् चरितं यस्य सः सच्चरितः (बहुव्रीहिसमासः)।

प्रसादोन्मुखः — प्रसादे उद्गतं मुखं यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

अवञ्चकः — न वञ्चकः अवञ्चकः (नञ् तत्पुरुषः समासः)।

निः क्लेशलेशम् — क्लेशानां लेशः क्लेशलेशः (षष्ठीतत्पुरुससमासः) , निर्गतः क्लेशलेशः यस्मात् (बहुव्रीहिः समासः)।

विद्यावदातम् — विद्यया अवदातं तत् (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दो वर्तते। शार्दूलविक्रीडितछन्दसो लक्षणं यथा — **सूर्याश्वैर्मसजस्ततासगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्**।

२६. व्याकरणटिप्पणी —

प्राणाघातात् — प्राणानाम् आघातः प्राणाघातः तस्मात् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

परधनहरणे — परेषां धनं परधनम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्य हरणं परधनहरणम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

सत्यवाक्यम् — सत्यं चेदं वाक्यं सत्यवाक्यम् (कर्मधारयसमासः)।

युवतिजनकथामूकभावः — युवतय एव जनाः इति युवतिजनाः (रूपकसमासः) , तेषां कथाः युवतिजनकथाः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , मूकस्य भावः मूकभावः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

तृष्णास्रोतोविभङ्गः — तृष्णायाः स्रोतः तृष्णास्रोतः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्य विभङ्गः तृष्णास्रोतोविभङ्गः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

सर्वभूतानुकम्पा — सर्वाणि च तानि भूतानि सर्भूतानि (कर्मधारयसमासः) , तेषु अनुकम्पा सर्वभूतानुकम्पा (सप्तमी तत्पुरुषः)।

अनुपहतविधिः — न उपहतः अनुपहतः (नञ्तत्पुरुषः) अनुपहतविधिः यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

श्लोकेऽस्मिन् स्रग्धराछन्दो वर्तते। स्रग्धराछन्दसो लक्षणं यथा —

म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।

२७. व्याकरणटिप्पणी—

विघ्नभयेन — विघ्नेभ्यो भयम् इति विघ्नभयम् , तेन (पञ्चमीतत्पुरुषसमासः)।

विघ्नविहताः — विघ्नैः विहताः विघ्नविहताः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।

उत्तमजनाः — उत्तमाश्च ते जनाः (कर्मधारयसमासः)।

अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलका वृत्तं वर्तते। वसन्ततिलकच्छन्दसो लक्षणं यथा — **उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।**

२८. व्याकरणटिप्पणी—

असन्तः — न सन्तः (नञ् तत्पुरुषः)।

कृशधनः — कृशं धनं यस्य असौ कृशधनः (बहुव्रीहिसमासः)।

असुभङ्गे — असूनां भङ्गः असुभङ्गः , तस्मिन् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

असुकरम् — न सुकरम् असुकरम् (नञ् तत्पुरुषः समासः)।

असिधाराव्रतम् — असेः धारा असिधारा (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , असिधारा इव व्रतम् (उप. कर्मधारयसमासः)।

श्लोकेऽस्मिन् शिखरिणी छन्दो वर्तते। शिखरिणीछन्दसो लक्षणं यथा — **रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी।**

२९. व्याकरणटिप्पणी—

क्षुत्क्षामः - क्षुधया क्षामः क्षुत्क्षामः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।

जराकृशः — जरया कृशः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।

शिथिलप्राणः — शिथिला प्राणा यस्य सः शिथिलप्राणः (बहुव्रीहिसमासः)।

विपन्नदीधितिः — विपन्ना दीधितिः यस्य सः विपन्नदीधितिः (बहुव्रीहिसमासः)।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः — इभानाम् इन्द्राः इभेन्द्राः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , मत्ताः च ते इभेन्द्राः मत्तेभेन्द्राः (कर्मधारयसमासः) , विभिन्नाः च ते कुम्भाः विभिन्नकुम्भाः (कर्मधारयसमासः), मत्तेभेन्द्रानां विभिन्नकुम्भाः मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भाः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तेषां पिशितम् मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितम् (षष्ठीतत्पुरुससमासः) , तस्य ग्रासः मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मिन् एका बद्धा स्पृहा यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

मानमहताम् — मानेन महान्तः मानमहान्तः (तृतीया तत्पुरुषः समासः) , तेषाम्।

अस्मिन् श्लोके शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते । तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। तथा च अस्मिन् श्लोके अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारो वर्तते। तस्य लक्षणं यथा — क्वचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्सम्म्।

अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

३०. व्याकरणटिप्पणी —

क्षुधाशान्तये— √क्षुध् + क्विप् + टाप् , क्षुधायाः शान्तिः , (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) तस्यै।

सिंहः — हिनस्ति जन्तून् इति सिंहः। √हिंस् + अच्।

सत्त्वानुरूपम्— अनुगतं रूपम् इति अनुरूपम् (प्रादितत्पुरुषसमासः) , सत्त्वस्य अनुरूपम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)।

द्विपम्— द्वि √पा + क= द्विपः , तम्।

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्नः १. नीतिशतकस्य कर्ता कः ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः २. अधोलिखितेषु ग्रन्थेषु कः भर्तृहरिणा सह न सम्बद्धः

(क) नीतिशतकम् (ख) शृंगारशतकम् (ग) वैराग्यशतकम् (घ) व्यवहारभानुः

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ३. "जाड्यं धियो हरति।" जाड्यम् पदस्य विलोमशब्दं लिखत

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ४. नीतिशतकानुसारं कः श्रेयसाम् पन्थाः न मन्यते ?

(क) अहिंसा (ख) अचौर्यम् (ग) सत्यभाषणम् (घ) तृष्णा।

उत्तरम्- ……..

प्रश्नः ५. विघ्नभयेन कैः कार्यम् न प्रारभ्यते ?

उत्तरम् - ……..

प्रश्नः ६. प्रारभ्य विघ्नविहताः के विरमन्ति ?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ७. विघ्नैः पुनः पुनरपि हन्यमानाः के कार्यम् अपूर्णं न त्यजन्ति ?

उत्तरम्- …….

प्रश्नः ८. अधोलिखितेषु "सिंह" शब्दस्य पर्यायः कः ?

(क) केशरी (ख) केसरी (ग) केवरी (घ) केसारी

उत्तरम्- ……..

१३.३.४ श्लोकानां व्याख्या भावार्थश्च

व्याख्या -

१. क्षान्तिश्चेद्वचनेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम्।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि व्रीडा
चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ।।

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतिशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते ।

अन्वयः— देहिनां क्षान्तिः चेत् कवचेन किं फलम् ? क्रोधः अस्ति चेत् अरिभिः किम्? ज्ञातिः चेत् अनलेन किम् , यदि सुहृत् दिव्यौषधैः किम् ? यदि दुर्जनाः सर्पैः किम् ? यदि अनवद्या विद्या धनैः किमु ? व्रीडा चेत् भूषणैः किमु ? यदि सुकविता अस्ति राज्येन किम् ?

व्याख्या — श्लोकेऽस्मिन् धनस्य अपेक्षया विद्या कथं प्रयोजनीया वर्तते तस्य विवरणं प्रदीयते । नैकदृष्टान्तैः कविः विद्यायाः महत्त्वम् इत्थं वर्णयति यत् यदि मनुष्यः क्षमावान् भवति तर्हि तस्य कृते कवचस्य आवश्यकता न वर्तते । यतो हि क्षमावतां पुरुषाणां शत्रुः न भवति । शत्रुः भवति चेदपि तस्मिन् शत्रोः प्रहारसहनसाध्यता वर्तते । तथैव क्रोधो वर्तते चेत् शत्रोः किं प्रयोजनम् । यतो हि क्रोधः एव पुरुषाणां महान् शत्रुर्वतते । ज्ञातिः अर्थात् बन्धुवर्गो वर्तते चेत् अनलस्य वह्नेः वा किं प्रयोजनं वर्तते । यतो हि बन्धुवर्गः अनल इव सन्तापकारी वर्तते । सुहृत् इत्युक्ते सन्मित्रमस्ति चेत् भेषजैः किम् ? यतो हि विपत्तिकाले सन्मित्रं भेषजवत् हितकरं भवति । दुर्जनाः वर्तन्ते चेत् सर्पैः किम् । अर्थात् दुर्जनाः सर्पवत् पीडादायकाः भवन्ति । अनवद्या विद्या अस्ति चेद् धनैः किं भवति? अर्थात् विद्या सर्वधनप्रधाना सर्वैश्वर्यप्रदात्री भवति । अतः धनस्य आवश्यकता एव न वर्तते । तथैव यदि लज्जा भवति तर्हि भूषणैः किं भवति । यतो हि मनुष्याणां लज्जा एव सर्वोत्कृष्टम् आभूषणं वर्तते । सुकवित्वम् अस्ति चेत् राज्यस्य किं प्रयोजनम् ? यतो हि सुकविः राजवत् सर्वत्र पूज्यते । राजा तु स्वराज्ये पूज्यते परन्तु कविः सर्वत्र पूज्यते ।

पादटीका----

देहिनाम् — देह + इनिः = देहिनः ,तेषाम् । शेषे षष्ठी ।

क्षान्तिः— क्षम् + क्तिन् भावे ।

ज्ञातिः— ज्ञा + क्तिन् ।

सुहृत् — शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद् (प्रादि तत्पुरुषः समासः) ।

कविः— कवयति वर्णयति इति कविः √कव् + इन् ।

सुकविः — शोभनः कविः सुकविः (प्रादितत्पुरुषः समासः) ।

दिव्यौषधैः — दिव्यं च तत् औषधम् दिव्यौषधम् (कर्मधारयसमासः), तैः ।

अनवद्या — न अवद्या अनवद्या (नञ् तत्पुरुषः) ।

श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते । अस्य छन्दसो लक्षणं यथा — **सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्** ।

पुनः अत्र अपह्नुतिः अलङ्कारो वर्तते । अपह्नुति-अलङ्कारस्य लक्षणं यथा — **प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।**

२. **क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टां दशा-**
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकबद्धस्पृहः

किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी।।

प्रसङ्गः - श्लोकोऽयं कविभर्तृहरिणा विरचिते नीतिशतकम् इति ग्रन्थे समुपलभ्यते।

अन्वयः - क्षुत्क्षामः अपि जराकृशः अपि शिथिलप्राणः अपि कष्टां दशाम् आपन्नः अपि विपन्नदीधितिः अपि मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः मानमहताम् अग्रेसरः केशरी प्राणेषु नश्यत्सु अपि जीर्णं तृणम् अत्ति किम् ?

व्याख्या-- प्रस्तुतश्लोके स्वाभिमानिपुरुषस्य प्रकृतेः निरूपणं विधीयते । यः स्वाभिमानी भवति , सः प्राणसंकटावस्थायामपि स्वाभिमानस्य परित्यागं न विदधाति यथा सिंहः प्राप्तसंकटावस्थायामपि कदापि तृणं न खादति। तदेव उल्लिखति कविः यत् — बुभुक्षया क्षीणः अपि , बृद्धत्वेन दुर्बलोऽपि , पराक्रमेण हीनोऽपि , सङ्कटावस्थाप्राप्तोऽपि , विनष्टकान्तिरपि यथा सिंहो मदमत्तगजानां मांसभक्षणेच्छां करोति , यथा प्राणनाशसमीपेऽपि सिंहः कदापि तृणेन बुभुक्षां न हरति। तथैव स्वाभिमानी पुरुषः सङ्कटदशायामपि स्वाभिमानं न त्यजति।

पादटीका----

क्षुत्क्षामः - क्षुधया क्षामः क्षुत्क्षामः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।

जराकृशः — जरया कृशः (तृतीया तत्पुरुषः समासः)।

शिथिलप्राणः — शिथिलाः प्राणाः यस्य सः शिथिलप्राणः (बहुव्रीहिसमासः)।

विपन्नदीधितिः — विपन्ना दीधितिः यस्य सः विपन्नदीधितिः (बहुव्रीहिसमासः)।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः — इभानाम् इन्द्राः इभेन्द्राः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , मत्ताः च ते इभेन्द्राः मत्तेभेन्द्राः (कर्मधारयसमासः) , विभिन्नाः च ते कुम्भाः विभिन्नकुम्भाः (कर्मधारयसमासः), मत्तेभेन्द्रानां विभिन्नकुम्भाः मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भाः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तेषां पिशितम् मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितम् (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्य ग्रासः मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः) , तस्मिन् एका बद्धा स्पृहा यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

मानमहताम् — मानेन महान्तः मानमहान्तः (तृतीया तत्पुरुषः समासः) , तेषाम्।

अस्मिन् श्लोके शार्दूलविक्रीडितच्छन्दो वर्तते । तल्लक्षणं यथा — सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। तथा च अस्मिन् श्लोके अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारो वर्तते। तस्य लक्षणं यथा — क्वचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्समम्।

अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

भावार्थः -----

१. सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।।

सत्संगतिः धियः जाड्यं हरति , वाचि सत्यं सिञ्चति , मानोन्नतिं दिशति , पापम् अपाकरोति , चेतः प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति। कथय , सत्सङ्गतिः पुंसा किं न करोति ?

वाक्यांशे अस्मिन् सत्सङ्गतेः महिमा प्रदर्श्यते । सज्जनानां सङ्गतिः मनुष्येषु बुद्धेः मन्दतां हरति , वाण्यां सत्यतां सिञ्चति , सम्मानस्य उन्नतिं सम्पादयति , पापं दूरीकरोति , मनः प्रसादयति , दशदिक्षु यशः प्रचारयति। अर्थात् सज्जनसङ्गत्या मनुष्यजीवने सर्वप्रकारेण उन्नतिः भवति।

१३.४ नीतिशतकस्य कवेश्च परिचयः असमीयाभाषायाम्

সংস্কৃত সাহিত্য জগতত প্রাচীন যশস্বী সকলৰ ভিতৰত শ্রেষ্ঠ কবি হ'ল ভর্তৃহৰি । তেখেতে লিখা শতকত্রয় খুবেই প্রসিদ্ধ গ্রন্থ । ভর্তৃহৰিৰ জীৱনকালৰ বিষয়ে বিস্তৃত বর্ণনা পোৱা নাযায় । ভর্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ত কালিদাসৰ অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্ প্রসিদ্ধ নাটকৰ , বিশাখদত্তৰ দ্বাৰা বিৰচিত মুদ্রাৰাক্ষস নামৰ প্রসিদ্ধ নাটকৰ কিছুমান পদ্য উদ্ধৃত কৰা দেখা যায় । সেয়ে কিছুমান পণ্ডিতে উল্লেখ কৰে যে ভর্তৃহৰি হ'ল কালিদাস তথা বিশাখদত্তৰ পৰৱর্তী কবি । আৰু আন কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ভর্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ৰ পৰা কালিদাস আৰু বিশাখদত্তই নিজ নিজ ৰচনাত পদ্য কিছুমান উদ্ধৃত কৰিছে, সেয়ে তেওঁলোকৰ মতে ভর্তৃহৰি হ'ল কালিদাস আৰু বিশাখদত্তৰ পূর্ববর্তী কবি ।

ভর্তৃহৰিৰ জন্ম, কর্মস্থলী তথা জীৱন সম্পর্কে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়। তথাপি এখেত বিক্রমাদিত্য উপাধিৰ গৰাকী ৰজা দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ জ্যেষ্ঠ ভাতৃ আৰু উজ্জয়িনৰ শাসক আছিল বুলি উল্লেখ পোৱা যায় ।কিন্তু এই মতটোৰো কোনো স্পষ্ট প্রমাণো পোৱা নাযায় । যিহেতু তেওঁৰ দ্বাৰা বিৰচিত শতকত্রয়ৰ অধ্যয়ন কৰিলে তেনেকুৱা ৰাজকীয় অনুভূতি দেখা নাযায়। কিছুমান পণ্ডিতে তেওঁক মহাবৈয়াকৰণ ভর্তৃহৰিৰ সৈতে অভিন্ন বুলি গণ্য কৰে যদিও এই মতৰো স্পষ্ট প্রমাণ পোৱা নাযায়। যদিও কবিৰ জন্ম সময় উপলক্ষে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায় তথাপি পণ্ডিতসকলে এওৰ জন্ম ৫৫০ ইং বুলি অনুমান কৰে । এখেতৰ পিতৃৰ নাম হল চন্দ্রসেন । তথা এওৰ পত্নীৰ নাম পিংগলা। পণ্ডিতসকলে নীতিশতক পুথিৰ শিক্ষাক এঘাৰটা পদ্ধতিত ভাগ কৰে।

ভর্তৃহৰিৰ বিষয়ে এটা কিম্বদন্তি পোৱা যায় যে তেওঁ নীতিকুশল তথা এজন নিপুণ ৰজা আছিল । তেওঁৰ ৰাজ্যত জনসাধাৰণ সদায় সুখী আছিল।তেওঁৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থা আছিল অতি উত্তম । তেওঁৰ ৰাজ্যত শাসন ব্যৱস্থাটো সুশৃংখল ভাৱে প্রচলিত হৈ আছিল। সেইবাবেই ৰাইজে সদায় ৰজাৰ প্রশংসা কৰিছিল। কালক্রমত পিংগলা নামৰ এগৰাকী ৰূপকন্যাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ হৈছিল। পিংগলা ৰূপ যৌৱনত আসক্ত হৈ পৰা ৰজাই অত্যন্ত ভোগ বিলাসত লিপ্ত হৈছিল। পত্নী পিংগলাৰ কামনাত আকৃষ্ট হৈ ৰজা ৰাজকীয় কর্তব্যৰ প্রতি আগ্রহহীন হৈ পৰিছিল। মন্ত্রীসকলেও নিজৰ ইচ্ছামতে কাম কৰিছিল । ৰজাও নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি ৰাজ্যসভাত উপস্থিত আছিল । এদিন ৰজা ৰাজ্যসভাত বহি থাকোঁতে এজন তপস্বী ব্রাহ্মণে আহি ৰজাক অমৃত ফল এটা দিলে। ৰজাই পত্নী পিংগলাক সেই ফলটো দিলে কাৰণ সেই ফল খালে ৰূপযৌৱন তথা সৌন্দর্য্য সদায় অক্ষুণ্ণ থাকে । ৰাণী পিংগলাই সেই ফলটো মুখ্যমন্ত্রীক দিলে কাৰণ ৰাণী পিংগলাৰ মহামন্ত্রীৰ প্রতি আসক্ত আছিল । মহামন্ত্রীয়েও সেই ফলটো নগৰৱধূ

এগৰাকীক দি দিলে কাৰণ তেওঁ নগৰবধূৰ প্ৰতি আসক্ত আছিল । নগৰৱধূয়েও ৰজাৰ মংগল কামনা কৰি ফলটো ৰজাক দিলে।তেতিয়া নিজ হাতেৰে বাণী পিংগলাক দিয়া ফলটো পুনৰ নিজৰ হাতত দেখি ৰজাই চিন্তিত হৈ পৰিল । আৰু তেতিয়াই তেওঁৰ মনত বিৰক্তিৰ ভাৱ জাগ্ৰত হৈছিল ।

१३.५ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- भर्तृहरेः परिचयं ज्ञातवन्तः ।
- भर्तृहरेः काव्यवैशिष्ट्यं ज्ञातवन्तः ।
- मुक्तककाव्यस्य स्वरूपं ज्ञातवन्तः ।

१३.६ ज्ञानाधिक्यम्

१. नीतिशतकम् , बलवान सिंह यादव , चौखम्बा संस्कृत भवन , वाराणसी , २००९
२. भर्तृहरिशतकत्रयम् , ददन उपाध्याय , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी २०१७
३. शतकत्रय मे समाज और संस्कृति , डॉ पुष्पा , भारतीय विद्या प्रकाशन , वाराणसी, २०१६
४. संस्कृत साहित्य का इतिहास , बललेव उपाध्याय , शारदा निकेतन , वाराणसी, १९९९

१३.७ अग्रगत्याः निरूपणम्

१. उत्तरम्- भर्तृहरिः।
२. उत्तरम्- व्यवहारभानुः।
३. उत्तरम्- जाड्यम् = तैक्ष्ण्यम्।
४. उत्तरम्-(घ) तृष्णा।
५. उत्तरम्- नीचैः।
६. उत्तरम्-मध्याः ।
७. उत्तरम्-उत्तमजनाः।
८. उत्तरम्-(ख) केसरी।

⑦ १३.८ अभ्यासप्रश्नाः

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कीदृशानां पुरुषाणां लोकस्थितिः वर्तते?

२. श्रेयसां पन्थाः कीदृशः?

३. रिक्तं स्थानं पूरयत –

i. जाड्यं _____हरति सिञ्चति _____ ।

ii. जयन्ति ते _____ कवीश्वरा: ।

iii. विघ्नैः पुनः _____ ।

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

व्याख्यां लिखत –

१. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचै:
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्या:।
विघ्नै: पुन: पुनरपि प्रतिहन्यमाना:
प्रारब्धमुत्तमजना: न परित्यजन्ति।।

२. जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेत: प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगति: कथय किं न करोति पुंसाम्।।

३. सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् — व्याख्यात ।

४. व्याख्यात — वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ।

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. कविभर्तृहरेः परिचयं लिखत ।

२. धनापेक्षया विद्या कथं श्रेष्ठा वर्तते ? विश्लेषयत ।

****

अध्यायः १४ : हितोपदेशः (मित्रलाभः)

अध्यायस्य संरचना

१४.१ उद्देश्यम्

१४.२ परिचयः

१४.३ हितोपदेशः

१४.४ हितोपदेशस्य विविधाः कथाः

१४.४.१ प्रथमकथासंग्रहः

१४.४.२ प्रथमकथायाः संस्कृतशब्दार्थः

१४.४.३ प्रथमकथायाः असमीया-अनुवादः

१४.४.४ द्वितीयकथासंग्रहः

१४.४.५ द्वितीयकथायाः संस्कृतशब्दार्थः

१४.४.६ द्वितीयकथायाः असमीया-अनुवादः

१४.५ हितोपदेशस्य परिचयः असमीयाभाषायाम्

१४.६ अध्यायात् किमवगतम्

१४.७ ज्ञानाधिक्यम्

१४.८ अग्रगत्याः निरूपणम्

१४.९ अभ्यासप्रश्नाः

१४.१ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन -

- प्राचीनभारतीया-आख्यानसाहित्यस्य आभासं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- हितोपदेशग्रन्थस्य आभासं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- मित्रलाभस्य कथांशानाम् आभासं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- विविधविषयस्य नीतिज्ञानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
- मित्रलाभस्य कथायाः संस्कृतानुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।

- मित्रलाभस्य कथायाः असमीया- अनुवादं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।

१४.२ परिचयः

प्राचीनभारतीय-उपदेशमूलकसाहित्ये हितोपदेशः इति ग्रन्थः विशेषं स्थानम् अधिकरोति । गल्पसाहित्यस्य विभाजनं प्रकारद्वयेन विधीयते। तद्यथा — मनुष्यचरित्रमाश्रित्य विरचितः नीतिमूलकः ग्रन्थः यथा गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, सोमदेवस्य कथासरित्सागरः च । पुनः पशुपक्षिणोः चरित्रमाश्रित्य विरचितः उपदेशमूलकग्रन्थः । यथा पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः चेत्यादयः । अतिप्राचीनकालादेव भारतवर्षे विविधश्रेण्याः कथाः आख्यानानि उपाख्यानानि विनिर्मितानि सन्ति । प्राचीनाः आलङ्कारिकाः लोककथानां तथा नीतिगर्भकथानाम् अथवा उपदेशमूलककथानां मध्ये पार्थक्यं न प्रदर्शयन्ति । परन्तु उभयोः प्रकारयोः तुलनात्मकाध्ययनेन कानिचन पृथक्त्वसूचकानि वैशिष्ट्यानि परिलक्ष्यन्ते। उभयोः आकृति-प्रकृति-विषयवस्तु-उद्देश्यानि भिन्नानि वर्तन्ते। पाठक-मनोरञ्जनं लोककथानां परमम् उद्देश्यं वर्तते। परन्तु उपदेशमूलककथानां परमं उद्देश्यमस्ति सदाचार-नीति-राजनीतिविषयकपाठदानम् । पाठकानां मनोरञ्जनम् उपदेशमूलककथानां गौणम् उद्देश्यं वर्तते । पुनः लोककथा सरलगद्य-वर्णनात्मकश्लोकादिभिः मिश्रिता वर्तते । परन्तु उपदेशमूलककथाः नीतिसूत्रसम्मतश्लोकसमन्विताः वर्तन्ते । लोककथासु प्रायेण अन्धविश्वासः जनप्रियम् आख्यानं प्रेमकथा दुःसाहसिक-अभियानम् स्वप्नदर्शनम्, आकाशवाणी चेत्यादीनां वर्णनं प्राप्यते । तथा उपदेशमूलककथासु मानवीयभावानाम् अभिव्यक्तिः तथा पशुपक्षिणाम् अभिज्ञनीतिविदाम् चरित्राणाम् अभिनयेषु अवतरणं परिलक्ष्यते।

१४.३ हितोपदेशः

हितोपदेश इति ग्रन्थस्य प्रारम्भे अर्थात् कथामुखे विविधाः नीतिशिक्षामूलकाः श्लोकास्सन्ति । विद्यासम्पर्के उल्लिख्यते यत् विद्या कदापि न नश्यते। सर्वद्रव्येषु विद्या उत्तमा वर्तते। यथोक्तं तत्र-

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम्।
अहार्यत्वादनर्घत्वाच्च सर्वदा ॥

पुनः उच्यते यत् विद्या नरं विनयं प्रददाति। विनयी पुरुषः सज्जनः भवति। यथोच्यते -

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥

सर्वसुखानां प्रधानं साधनमस्ति विद्या । विद्याहीनपुरुषं पशुना सह तुल्यते । यः पुत्रः विद्वान् न भवति तादृशानां पुत्राणां जन्म निरर्थकं भवति इति उल्लेखः समुपलभ्यते । गुणीपुत्रः एकः अपि श्रेयः शतमूर्खपुत्राणाम् अपेक्षया । हितोपदेशे मनुष्याणां षड्विधानां सुखानां वर्णनं विधीयते । तद्यथा - नित्यं धनस्यागमनम् , निरोगः , मधुरभाषिणी स्त्री , आज्ञाकारी पुत्रः, अर्थपूर्णा विद्या च । पञ्चतन्त्रस्य अनन्तरं वङ्गदेशस्य राज्ञः धवलचन्द्रस्य राजसभायाः कविः नारायणपण्डितः हितोपदेश इति ग्रन्थं विनिर्माति । हितोपदेशस्य मूलाधारो वर्तते पञ्चतन्त्रग्रन्थः । हितोपदेशे चत्वारः खण्डाः सन्ति । तद्यथा — मित्रलाभः , सुहृद्भेदः , विग्रहः , सन्धिश्चेति । यथोच्यते तत्रैव —

मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ।
पञ्चतन्त्रात्तथान्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ॥

अत्र सन्निविष्टाः श्लोकाः उपदेशात्मकाः शिक्षाप्रदाश्च सन्ति । ग्रन्थकारः प्रास्ताविके कथाछलेन बालकान् नीतिशिक्षां प्रदातुं वाक्चातुर्यं च पाठयितुं हितोपदेशं विरचयति इति स्वयमेव उद्घोषयति । यथा —

यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।
कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥

१४.४.१ प्रथमः कथासंग्रहः [मित्रलाभः]

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात् प्रस्तावक्रमेण सः पण्डितोऽब्रवीत् - भो राजपुत्राः शृणुत-

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥१.१॥

तद् भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयिष्यामि। राजपुत्रैः उक्तम्-आर्य ! कथ्यताम् । विष्णुशर्मा उवाच शृणुत , संप्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते, यस्यायम् आद्यः श्लोकः –

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः।
साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखुवत् ॥ १.२॥

ज्ञातव्यम्

मित्रलाभस्य कथानां नामानि-

मित्रलाभस्य मूलकथामाश्रित्य अन्याः काश्चन कथाः राजकुमारान् श्रावितवान् आसीत् । तासां कथानां नामानि यथा--

१. वृद्धव्याघ्रपथिकयोः कथा
२. मृगजम्बुकयोः कथा

३. गृध्रबिडालयोः कथा
४. हिरण्यकथा
५. व्याघ्रशृगालयोः कथा
६. हस्तिशृगालयोः कथा

राजपुत्रा ऊचुः-कथम् एतत् ? सोऽब्रवीत्-अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः। तत्र नानादिग्देशाद् आगत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिद् अवसन्नायां रात्रौ अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि। लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तम् इव द्वितीयमायान्तं व्याधम् अपश्यत् । तम् आलोक्य अचिन्तयत्-अद्य प्रातः एव अनिष्टदर्शनं जातम्। न जाने किम् अनभिमतं दर्शयिष्यति । इति उक्त्वा तद् अनुसरणक्रमेण व्याकुलः चलति । यतः-

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥१.३॥
अन्यच्च विषयिणामिदमवश्यं कर्तव्यम् ।
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किम् अद्य सुकृतं कृतम् ।
आयुषः खंडम् आदाय रविः अस्तं गमिष्यति ॥१.४॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च तत्र प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः। अस्मिन् एव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पन् तण्डुलकणान् अवलोकयामास। ततः कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् प्राह-कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः? तन्निरूप्यतां तावत् । निरूप्यतां तावत् । भद्रम् इदं न पश्यामि । प्रायेणानेन तण्डुलकणलोभेनास्माभिः अपि तथा भवितव्यम् ।

कंकणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।
वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः संम्मृतः॥१.५ ॥

ज्ञातव्यम्

प्रासादपृष्ठे = प्रासादस्य पृष्ठम् , षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
मित्रलाभः = मित्राणां लाभः, षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
असाधनाः = अविद्यमानं साधनं येषां ते , बहुव्रीहिसमासः।
वित्तहीनाः = वित्तेन हीनाः , तृतीयातत्पुरुषः समासः।
गोदावरीतीरे = गोदावर्याः तीरम् , षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन्।
लघुपतनकनामा = लघुपतनकः नाम यस्य सः, बहुव्रीहिसमासः।
अनिष्टदर्नम् = न इष्टः , नञ् तत्पुरुषः समासः, अनिष्टस्य दर्शनम्,
षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
कपोतराजः = कपोतानां राजा , षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

१४.४.२ प्रथमकथायाः संस्कृतशब्दार्थः

अथ= राजपुत्राणां समर्पणानन्तरं, प्रासादपृष्ठे= प्रासादस्य राजभवनस्य वा पृष्ठभागे , सुखोपविष्टानाम्= आनन्देन अवस्थितानां, राजपुत्राणां = नृपकुमाराणां, पुरस्तात् = अग्रभागतः, प्रस्तावक्रमेण= प्रस्तावक्रमानुसारं, सः पण्डितोऽब्रवीत् = सः विपश्चित् विष्णुशर्मा अकथयत्, भो राजपुत्राः = भो नृपसुताः ! , शृणुत- आकर्णयत, काव्यशास्त्रविनोदेन = साहित्यविद्यादिप्रमोदेन, कालः = समयः, वेला वा, गच्छति = व्यतीतो भवति, धीमताम्= प्रज्ञावताम्। व्यसनेन = कामादिवासनया ,तु = हि, मूर्खाणाम् = अज्ञानां, निद्रया = सुप्तेन , कलहेन वा = विग्रहेण वा ॥१.१॥

तद् = अतः , तस्माद्धेतोः वा , भवतां = युष्माकम्, विनोदाय - मनोरञ्जनाय, काककूर्मादीनां = वायसकच्छपादीनां प्राणिनां, विचित्राम् = आश्चर्यस्वरूपां , कथां = वचनं, कथयिष्यामि = वदिष्यामि। राजपुत्रैः = नृपकुमारैः, उक्तम् = भणितम् , आर्य ! = महोदय! , कथ्यताम् - उच्यताम्। विष्णुशर्मा , पण्डितः विष्णुशर्मा , उवाच = उक्तवान् , शृणुत = आकर्णयत , सम्प्रति = इदानीं ,मित्रलाभः= मित्रलाभाख्यः भागः, प्रस्तूयते= प्रस्तुतः क्रियते , यस्यायम् = यस्य मित्रलाभस्य अयं ,आद्यः श्लोकः= प्रथमः श्लोकः - असाधना= साधनहीना, वित्तहीना= धनविहीना, बुद्धिमन्तः=सुधियः, सुहृत्तमाः=उत्तमबान्धवाः, साधयन्त्याशु = सफलीकुर्वन्ति तत्क्षणात् सहसा वा, कार्याणि = कर्माणि काककूर्ममृगाखुवत् = वायसकच्छपहरिणमूषकवत्॥ १.२॥

ज्ञातव्यम्

पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोः आधारः महाभारतस्य शान्तिपर्वणः भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे परिलक्ष्यते । तत्र पितामहः भीष्मः धर्मनीति-राजनीति-चतुर्वर्गानां उपदेशप्रदानाय विविधपशुपक्षिणां चरित्राणाम् आश्रयं गृहीतवान्।

पञ्चतन्त्रम् इति ग्रन्थः विष्णुशर्मणा विरचितः । अस्मिन् ग्रन्थे पञ्च तन्त्राणि सन्ति । यथा - मित्रभेदः मित्रसम्प्राप्तिः, काकोलूकीयम्, लब्धप्रणाशः, अपरीक्षितकारिका चेति ।

राजपुत्राः = नृपकुमाराः , ऊचुः = उक्तवन्तः, कथम् एतत् = कीदृशम् एतत्? सोऽब्रवीत्= सः विपश्चित् विष्णुशर्मा अकथयत् , अस्ति = भवति वर्तते वा, गोदावरीतीरे = गोदावरीनद्याः तीरे, विशालः= बृहत्कायः , शाल्मलीतरुः = शाल्मलीत्याख्यः वृक्षः । तत्र = तस्मिन् स्थाने, नानादिग्देशाद् = विविधस्थानतः, आगत्य= समागत्य, रात्रौ = रात्रिकाले रजन्यां वा, पक्षिणो= विहगाः, निवसन्ति = निवासं कुर्वन्ति। अथ=तदनन्तरं ,कदाचिद् = जातुचित्, अवसन्नायां = व्यतीतायां, रात्रौ= निशायां, अस्ताचलचूडावलम्बिनि = अस्तंगते सति भगवति=ऐश्वर्यसम्पन्ने, कुमुदिनीनायके=कैरविणीनायके, चंद्रमसि=शशाङ्के । लघुपतनकनामा = लघुपतनक इत्यभिधानः , वायसः = काकः, प्रबुद्धः कृतान्तम् इव= यमराजम् इव, द्वितीयमायान्तं = अपरम् आगच्छन्तं, व्याधम् = निषादम्,

अपश्यत्= दृष्टवान् । तम्= व्याधं निषादं वा, आलोक्य= अवलोक्य दृष्ट्वा वा, अचिन्तयत्= चिन्तितवान् , अद्य= अस्मिन् दिवसे , प्रातः = प्रभातसमये, एव अनिष्टदर्शनम्= अनभीष्टम् ईक्षणं , जातम् = अभवत्। न जाने = न वेद्मि, किम् अनभिमतं = किम् अशुभदर्शनं, दर्शयिष्यति= अवलोकनं कारयिष्यति । इति उक्त्वा = इत्थं कथयित्वा, तद् अनुसरणक्रमेण = तथानुगमनक्रमेण , व्याकुलः= अत्याकुलः सन् , चलति = प्रस्थितः। यतः शोकस्थानसहस्राणि = दुःखहेतुसहस्राणि , भयस्थानशतानि च = भीत्यवस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे =प्रतिदिनं, मूढमाविशन्ति = अज्ञं प्रविशन्ति, न पण्डितम् = न पुनः विद्वांसम् ॥१.३॥

अन्यच्च विषयिणामिदमवश्यं = विषयिणाम् एतत् निश्चयं , कर्तव्यम् = विहितव्यम्। उत्थायोत्थाय = पुनः पुनः उत्थानं कृत्वा ,बोद्धव्यं= ज्ञातव्यम् , किम् अद्य = किम् अस्मिन् दिवसे, सुकृतं कृतम्= सुकार्यं विहितम् । आयुषः खंडम् आदाय रविः अस्तं गमिष्यति ॥१.४॥

अथ=तदनन्तरं ,तेन व्याधेन= तेन निषादेन, तण्डुलकणान्=तण्डुलानां सूक्ष्मांशान्, विकीर्य = विक्षिप्य, जालं = आनायः,विस्तीर्णम् = विस्तारितम् । स च= सः व्याधः , तत्र= तस्मिन् स्थाने, प्रच्छन्नो= गुप्तः , भूत्वा=सन्, स्थितः= अवस्थितः। अस्मिन् एव काले = तस्मिन् एव समये , तस्यामेव वेलायां वा, चित्रग्रीवनामा = चित्रग्रीव इत्याख्यः, कपोतराजः = कश्चित् कपोतनृपः, सपरिवारो=परिवारसहितं, वियति= आकाशे, विसर्पन्= उड्डीयमानः, तण्डुलकणान्= तण्डुलसूक्ष्मांशान्, अवलोकयामास = ददर्श । ततः =तदनन्तरं,कपोतराजः = कपोतानां राजा सः चित्रग्रीवः, तण्डुलकणलुब्धान् = तण्डुलांशलोलुपान् , कपोतान्= पारावतान् , प्राह = उक्तवान्, कुतोऽत्र= कस्मात् अस्मिन् स्थाने, निर्जने = जनरहिते , वने = अरण्ये, तण्डुलकणानां = तण्डुलांशानां, सम्भवः = आविर्भावः? तन्निरूप्यतां = तस्य निरूपणं स्यात् ,विचार्यतां वा । भद्रम् = शोभनम् , इदं= एतत्, न पश्यामि = न अवलोकयामि । प्रायेणानेन= प्रायः एतेन, तण्डुलकणलोभेनास्माभिः अपि = तण्डुलांशानां लोभेन अस्माभिः अपि, तथा भवितव्यम्= तेन प्रकारेण भवनीयम् । कंकणस्य = कङ्कणाख्यालङ्कारस्य , तु लोभेन = हि कामनया, मग्नः = निपतितः , पङ्के = कर्दमे, सुदुस्तरे = कठिने। वृद्धव्याघ्रेण = जरठद्वीपिना, संप्राप्तः = सङ्गतः सन् , पथिकः = पामस्थः, संम्मृतः = मरणं प्राप्तम् ॥१.५ ॥

अग्रगत्याः निरीक्षणम्

प्रश्न: १. हितोपदेशः कीदृशं काव्यम् अस्ति ?

उत्तरम्- ……..

प्रश्न: २. हितोपदेशस्य रचकः कः?

उत्तरम्- …….

प्रश्न: ३. हितोपदेशे कति भागास्सन्ति??

उत्तरम्- …….

प्रश्न: ४. चम्पकवती नाम अरण्यं कुत्र अस्ति?

उत्तरम्- ……..

प्रश्न: ५. मृगकाकौ कुत्र निवसतः?

उत्तरम् - ……..

प्रश्न: ६. जम्बुकस्य नाम किम् ?

उत्तरम्- …….

प्रश्न: ७. अकस्मात् आगन्तुना सह मैत्री न युक्ता ' इति वाक्यं केन उक्तम्?

उत्तरम् -

१४.४.३ प्रथमकथायाः असमीया-अनुवादः

মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ--

ৰাজপুত্রসকলক বিষ্ণুশর্মাৰ হাতত সমর্পণ কৰাৰ পিচত ৰাজভৱনৰ ওপৰভাগত আনন্দমনেৰে বহি থকা ৰাজপুত্রসকলৰ আগত পণ্ডিত বিষ্ণুশর্মাই কৈছিল, হে ৰাজকুমাৰসকল, শুনা-বুদ্ধিমানসকলৰ সময় কাব্যশাস্ত্র অধ্যয়নৰপৰা পোৱা আনন্দৰ দ্বাৰা পাৰ হয়, অজ্ঞানীসকলৰ সময় কামনা-বাসনাৰ দ্বাৰা আৰু নিদ্রাৰ দ্বাৰা অথবা কাজিয়াৰ দ্বাৰা পাৰ হয় ।১।

গতিকে তোমালোকৰ আনন্দৰ বাবে কাউৰী-কাছ আদিৰ বিচিত্র কাহিনী উপস্থাপন কৰিম। ৰাজপুত্রসকলে ক'লে -মহোদয় কওঁকচোন। নাৰায়ণশর্মাই কলে- শুনাহঁক,এতিয়া মিত্রলাভ (হিতোপদেশৰ প্রথম ভাগ) আৰম্ভ কৰা হৈছে, যাৰ এইটো প্রথম শ্লোক-

সাধনহীন, ধনহীন, বুদ্ধিমান তথা ভাল বান্ধবসকলে কাউৰী, কাছ, হৰিণ, নিগনি আদিৰ দৰে কার্যসমূহ সোনকালে সফলতাৰে সাধন কৰে ।২।

ৰাজকুমাৰসকলে কলে- এইটো কেনেকৈ ? নাৰায়ণশর্মাই কলে – গোদাবৰীনদীৰ পাৰত বিশাল শিমলুগছ এজোপা আছে। সেই গছজোপাত বহুদিশৰ পৰা আহি ৰাতি চৰাইবোৰে বাস কৰে। ইয়াৰ পিচত কোনো এক ৰাতিৰ সময় পাৰ হৈ যোৱাৰ পিচত কুমুদিনীবিলাকৰ নায়ক চন্দ্রই অস্তাচল যোৱাত লঘুপতনক নামৰ কাউৰীটোৱে সাৰ পালে আৰু দ্বিতীয় যমৰাজৰ দৰে আহি থকা ব্যাধক দেখা পালে। সি তাক (সেই ব্যাধক) দেখি চিন্তা কৰিলে- আজি ৰাতিপুৱাই অমঙ্গলীয়া বস্তুদর্শন হ'ল। নাজানো কি অনিষ্টদর্শন হব। এইদৰে কৈ তাক অনুসৰণ কৰি ব্যাকুল হৈ (কাউৰী) গমন কৰিলে।শোকৰ হাজাৰ কাৰণ আৰু ভয়ৰ শ শ কাৰণে প্রতিদিনেই মূর্খক ঘেৰি ধৰে, পণ্ডিতসকলক ঘেৰি নধৰে ।৩।

বাৰে বাৰে উঠি বিচাৰ কৰিব লাগে, ডাঙৰ ভয় উপস্থিত হ'ল, মৰণ-ৰোগ তথা শোকৰ (ভিতৰত) আজি কি আহিব? ৪।

ইয়াৰ পিচত সেই ব্যাধটোৱে খুদ-চাউলবোৰ চটিয়াই জাল পেলাই দিলে আৰু তেওঁ তাত লুকাই থাকিল। এই সময়তেই চিত্রগ্রীৱ নামৰ কপৌৰাজটোৱে সপৰিয়ালে আকাশত উৰি থাকোতে সেই খুদ-চাউলবোৰ দেখা পালে। তাৰ পিচত কপৌৰাজে খুদ-চাউলবোৰৰ প্রতি লালসা থকা কপৌসমূহক কলে -এই নির্জন বনত খুদ-চাউলবোৰৰ আবির্ভাৱ কেনেকৈ হ'ল? গতিকে এতিয়া সেইটো (ইয়াৰ আবির্ভাৱৰ কাৰণ) জনা উচিত। এইটো ভাল দেখা নাই। প্রায়েই এই খুদ- চাউলৰ লোভত আমাৰো (কপৌবিলাকৰো) তেনেধৰণৰ একেই দশা হব, যেনেদৰে সোণৰ খাৰুৰ লোভত অতি টান বোকাত পৰি বাটৰুৱা বৃদ্ধবাঘৰ দ্বাৰা প্রাপ্ত হৈ মৃত্যু মুখত পৰিল। (অর্থাৎ বৃদ্ধবাঘে বাটৰুৱা এজনক সোণৰ খাৰুৰ লোভ দেখুৱাই প্রথমে বিলৰ পানীত গা ধুই খাৰুপাত লবলৈ আহ্বান জনালে। পিচত বাটৰুৱাটোৱে বিলৰ বোকাত পৰাত তাক বাঘটোৱে খাই পেলালে)।

१४.४.४ द्वितीयकथासंग्रहः

कथा २

अस्ति मगध-देशे चम्पकवती नाम अरण्यानी। तस्यां चिरात् महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः। स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन् हृष्टपुष्टांगः केनचित् शृगालेनावलोकितः। तं दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्तयत्-आः ! कथम् एतत् मांसं सुललितं भक्षयामि ? भवतु, विश्वासं तावद् उत्पादयामि इति आलोच्य उपसृत्य अब्रवीत्-मित्र ! कुशलं ते ? मृगेणोक्तम्-कः त्वम् ? स ब्रूते- क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽहम् । अत्रारण्ये बन्धुहीनो मृतवत् एकाकी निवसामि। इदानीं त्वां मित्रम् आसाद्य पुनः सबन्धुः जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि । अधुना तवानुचरेण मया सर्वथा भवितव्यम् इति । मृगेणोक्तम्-एवम् अस्तु । ततः पश्चाद् अस्तं गते सवितरि भगवति मरीचिमालिनि तौ मृगस्य वासभूमिं गतौ। तत्र चम्पकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य चिरमित्रं निवसति। तौ दृष्ट्वा काकोऽवदत्-सखे चित्राङ्ग ! कोऽयं द्वितीयः ? मृगो ब्रूते- जम्बुकोऽयम् । अस्मत्सख्यम् इच्छन् आगतः । काको ब्रुते - मित्र ! अकस्माद् आगन्तुना सह मैत्री न युक्ता । तन्न भद्रम् आचरितम्। तथा चोक्तम् –

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः॥१.५६॥

१४.४.५ द्वितीयकथायाः संस्कृतशब्दार्थः

अस्ति = वर्तते, मगधदेशे = मगधनाम्नि जनपदे, चम्पकवती नाम = चम्पकवती इत्याख्यम् , अरण्यानी = वनानि । तस्यां = अरण्यान्यां ,चिरात् = बहुकालात्, महता = अतीव, स्नेहेन = स्नेहभावेन, मृगकाकौ = मृगः काकः च, निवसतः = वसतिं कुरुतः। स च मृगः = सः च हरिणः, स्वेच्छया = निजमनसा, भ्राम्यन् = भ्रमणं कुर्वन् , हृष्टपुष्टांगः = सचस्वास्थ्याधिकारी, केनचित् = अन्येन , शृगालेनावलोकितः = जम्बुकेन परिलक्षितः । तं दृष्ट्वा = तम् अवलोक्य आलोक्य वा , शृगालोऽचिन्तयत् = जम्बुकः चिन्तनं कृतवान् , आः ! = आश्चर्यम्! , कथम् = कीदृशम् ,एतत् = इदं, मांसं = मृगस्य मांसं, सुललितं = सुमधुरं , भक्षयामि= भक्षणं करिष्यामि ? भवतु= अस्तु, विश्वासं = शृगालं प्रति हरिणस्य विश्वासं ,तावद् = प्रथमम्, उत्पादयामि = उत्पन्नं करोमि , इति= एवं , आलोच्य = मनसि निधाय, उपसृत्य = समीपं गत्वा , अब्रवीत् = उक्तवान् -मित्र ! = सखे! , कुशलं ते = तव कुशलं क्षेमं वा ? मृगेणोक्तम् = हरिणेन कथितम् , कः त्वम् = भवान् कः ? , स ब्रूते = सः जम्बुकः वदति, क्षुद्रबुद्धिनामा = क्षुद्रबुद्धि इत्यभिधानः , जम्बुकोऽहम् = शृगालः अहम् । अत्रारण्ये = अस्मिन् वने , बन्धुहीनो = सुहृद्विरहः, मृतवत् = हत इव , एकाकी= स्वसङ्गं , निवसामि = निवासं करोमि। इदानीं = साम्प्रतम् अधुना वा, त्वां = भवन्तं ,मित्रम्= बन्धुम् , आसाद्य = प्राप्य ,पुनः= भूयः , सबन्धुः = मित्रेण सह , जीवलोकं = लोकसंसारं, प्रविष्टोऽस्मि = लब्धोऽहम् । अधुना = इदानीं , तवानुचरेण = भवतः दासेन,मया = जम्बुकेन, सर्वथा = सर्वप्रकारेण, भवितव्यम् = भवनीयम् इति । मृगेणोक्तम्= हरिणेन कथितम् ,एवम् अस्तु = तदेव भवतु । ततः पश्चाद् = तदनन्तरं, अस्तं गते, सवितरि= सूर्ये, भगवति= ऐश्वर्यवति, मरीचिमालिनि = मरीचीनां किरणानां माला अस्ति अस्य इति, तौ= हरिणजम्बुकौ , मृगस्य = हरिणस्य, वासभूमिं = निवासस्थानं, गतौ = जग्मतुः। तत्र = तस्मिन् वासस्थाने, चम्पकवृक्षशाखायां = चम्पकवृक्षस्य शाखायां , सुबुद्धिनामा = सुबुद्धि इति नामकः, काको = वायसः, मृगस्य = हरिणस्य, चिरमित्रं = दीर्घकालीनबन्धुः, निवसति= निवासं करोति । तौ = मृगशृगालौ ,दृष्ट्वा= अवलोक्य आलोक्य वा , काकोऽवदत् = वायसः अकथयत् , सखे = मित्र!, चित्राङ्ग ! कोऽयं = अयं जनः कः?, द्वितीयः = अन्यः ? मृगो ब्रूते= हरिणः कथयति , जम्बुकोऽयम् = अयं जनः जम्बुकः शृगालो वा। अस्मत्सख्यम् इच्छन् आगतः = अस्माकं मित्रत्वप्राप्तिकामनया समागतः । काको ब्रूते = वायसः कथयति, मित्र != सखि! , अकस्माद् = सहसा ,आगन्तुना सह= समागतेन सह , मैत्री= बन्धुत्वं सखित्वं वा , न युक्ता = नोचिता । तन्न भद्रम् = तत् क्षेमकरम् न, आचरितम् = आचरणं विहितम् । तथा चोक्तम् = यथा कथितम् , अज्ञातकुलशीलस्य = अपरिचितवंशस्वभावस्य, वासो = निवासस्थानम् , देयो = प्रदेयः, न कस्यचित्= न कस्यचित् अपि जनस्य । मार्जारस्य =बिडालस्य, हि दोषेण = हि अपराधेन , हतो = निहतः , गृध्रो जरद्गवः= जरद्गवः इत्यभिधायाः पक्षी ।

१४.४.६ द्वितीयकथायाः असमीया-अनुवादः

উপকাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ -

মগধদেশত চম্পকবতী নামৰ এখন অতি বিশাল অৰণ্য আছিল। সেই অৰণ্যত বহুকালৰ পৰা অতি স্নেহেৰে এটা হৰিণ আৰু এটা কাউৰী বাস কৰি আছিল আৰু নিজমনে ভ্ৰমণ কৰি থকা হৃষ্টপুষ্ট সেই হৰিণটো কোনো এক শিয়ালৰদ্বাৰা দৃষ্ট হ'ল (শিয়ালে দেখা পালে)। তাক দেখি শিয়ালটোৱে চিন্তা কৰিলে - বাহ ! ইয়াৰ অতি সুন্দৰ সুস্বাদু মাংস মই কেনেকৈ খাওঁ ? ভাল বাৰু, প্ৰথমে বিশ্বাস জন্মাওঁ, এই বুলি ভাবি ওচৰলৈ গৈ ক'লে - 'বন্ধু', তোমাৰ ভালনে?' হৰিণটোৱে কলে - 'তুমি কোন'? শিয়ালটোৱে ক'লে - মই ক্ষুদ্ৰবুদ্ধি নামৰ শিয়াল। এই অৰণ্যত বন্ধুবান্ধৱ অবিহনে মৃত প্ৰাণী, যেন হৈ অকলেই বাস কৰিছো, বৰ্তমান তোমাক মিত্ৰ হিচাপে লাভ কৰি পুনৰ বন্ধুসহিতে সংসাৰত প্ৰৱেশ কৰিছো। এতিয়া তোমাৰ দাস হৈ মই সকলোপ্ৰকাৰে থাকিম।হৰিণটোৱে ক'লে - ভাল বাৰু, এনেকুৱাই হওঁক।হৰিণৰ বাসস্থানলৈ গমন কৰিলে। সেই বাসভূমিত চম্পকবৃক্ষৰ শাখাত হৰিণৰ পুৰণি বন্ধু সুবুদ্ধি নামৰ কাউৰী এটা বাস কৰি আছিল। হৰিণ আৰু শিয়াল দুয়োটাকে দেখি কাউৰীয়ে কলে - বন্ধু চিত্ৰাংগ, এওঁ দ্বিতীয়জন কোন'? হৰিণটোৱে কলে- 'এইটো শিয়াল; আমাৰ সৈতে মিত্ৰতা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি আহিছে।' কাউৰীয়ে কলে - বন্ধু, অকস্মাৎ অহাজনৰ সৈতে মিত্ৰতা কৰা উচিত নহয়। (তুমি) সেইটো ভাল আচৰণ কৰা নাই। আকৌ যিহেতু কোৱা হৈছে-অপৰিচিত বংশ তথা স্বভাৱযুক্ত কোনো ব্যক্তিক আশ্ৰয় দিয়া উচিত নহয়। কাৰণ মেকুৰীৰ দোষত জৰদ্গাব নামৰ শগুণটো মৃত্যু মুখত পৰিল।

१४.५ हितोपदेशस्य परिचयः असमीयाभाषायाम्

অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ কথা সাহিত্য, আখ্যান, উপাখ্যান নিৰ্মাণ কৰা হৈ আহিছে । প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলে লোককথা আৰু নীতিকথাৰ অথবা উপদেশমূলক কথাৰ মাজত কোনোধৰণৰ স্পষ্ট পাৰ্থক্য নিৰূপণ কৰা নাই । তথাপি তুলনাত্মক অধ্যয়নৰ দ্বাৰা দুয়োটা প্ৰকাৰৰ কিছুমান পাৰ্থক্য দৃষ্টিগোচৰ হয় । এই দুই প্ৰকাৰৰ কথাৰ আকৃতি , প্ৰকৃতি বিষয়বস্তু , উদ্দেশ্য ইত্যাদি ভিন্ন প্ৰকাৰৰ হয় । পাঠকসকলৰ কাৰণে মনোৰঞ্জন প্ৰদান কৰা লোককথাৰ মূল উদ্দেশ্য। তথা উপদেশমূলক কথাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে সদাচাৰ নীতি ৰাজনীতি ইত্যাদি বিষয়বোৰৰ ওপৰত যথাৰ্থ শিক্ষা প্ৰদান কৰা । পাঠকসকলক মনোৰঞ্জন প্ৰদান কৰা উপদেশমূলক কথাৰ গৌণ উদ্দেশ্য । তেনেদৰে লোককথাত সহজ সৰল গদ্য তথা বৰ্ণনাত্মক শ্লোকত সন্নিৱিষ্ট কৰা হয় । কিন্তু উপদেশমূলক কথাত নীতিসূত্ৰসম্মত শ্লোক সন্নিৱিষ্ট কৰা হয় । লোককথাত প্ৰায় অন্ধবিশ্বাস , জনপ্ৰিয় আখ্যান , প্ৰেমকথা , দুঃসাহসিক অভিযান আকাশবাণী , স্বপ্নদৰ্শন ইত্যাদিৰ সংযোজন কৰা হয় তথা উপদেশমূলক কথাত মানবীয় ভাৱ আনুভাৱৰ অভিব্যক্তি তথা পশু পক্ষীৰ চৰিত্ৰৰ সংযোজন কৰা দেখা যায় ।

পঞ্চতন্ত্রৰ পিছত বংগদেশৰ ৰজা ধৰলচন্দ্রৰ ৰাজসভাৰ কবি নাৰায়ণপণ্ডিতে হিতোপদেশ নামৰ গ্রন্থ ৰচনা কৰিছে । হিতোপদেশৰ মূল আধাৰ হ'ল পঞ্চতন্ত্র। হিতোপদেশ গ্রন্থখন চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত কৰা হৈছে । যেনে - মিত্রলাভ , সুহৃদভেদ , বিগ্রহ আৰু সন্ধি । এই চাৰিটা ভেদৰ কথা তাত এনেদৰে কোৱা আছে -

মিত্রলাভ: সুহৃদ্ভেদো বিগ্রহ: সন্ধিৰেব চ ।
পঞ্চতন্ত্রাত্তথান্যস্মাদ্ গ্রন্থাদাকৃষ্য লিখ্যতে ।।

ইয়াত সন্নিৱিষ্ট শ্লোকসমূহ উপদেশমূলক আৰু শিক্ষাপ্রদ হয় । গ্রন্থাকাৰে প্রাস্তাবিকত কথাৰ ছলেৰে বালকসকলক নীতিমূলক শিক্ষা প্রদান কৰাৰ কাৰণে তথা তেওঁলোকক বাক্পটুতাত সমৃদ্ধ কৰিবলৈ হিতোপদেশ গ্রন্থখন ৰচনা কৰিছিল বুলি নিজেই এনেদৰে উল্লেখ কৰিছে -

যন্নবে ভাজনে লগ্ন: সংস্কাৰো নান্যথা ভবেৎ ।
কথাচ্ছলেন বালানাং নীতিস্তদিহ কথ্যতে ।।

হিতোপদেশত ভাৰতীয় সমাজ আৰু পৰিৱেশৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত শিক্ষামূলক কাহিনী অন্তর্নিহিত হৈ আছে । হিতোপদেশৰ কাহিনীবোৰ অতি সহজ আৰু বুজিব পৰা বিধৰ । বিভিন্ন জীৱ-জন্তু আৰু চৰাইৰ ওপৰত আধাৰিত কাহিনী ইয়াৰ বিশেষত্ব । এই জীৱ-জন্তু আৰু চৰাইবোৰৰ জৰিয়তে লেখকে এটা আখ্যান সৃষ্টি কৰিছে, যাৰ অন্ত পৰিছে শিক্ষামূলক কথাৰে। জীৱ-জন্তুৰে নৈতিকতাৰ কথা কোৱা দেখা গৈছে । সকলো কাহিনী যেন ইটোৱে সিটোৰ লগত সংযুক্ত হৈ আছে । পঞ্চতন্ত্রৰ দৰে একে পদ্ধতিৰে হিতোপদেশ ৰচনা কৰা হৈছে। ৰৰং ইয়াৰ মুঠ ৪৩টা গল্পৰ ভিতৰত ২৫টা গল্প 'পঞ্চতন্ত্র'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। এই কথা লেখকে নিজেই প্রস্তাৱনা অংশত মানি লৈছে। দুয়োটাৰ মাজত পার্থক্য মাথোঁ এইটোৱেই যে পঞ্চতন্ত্রতকৈ হিতোপদেশত শ্লোক বেছি। ইয়াৰে কিছুমান শ্লোক 'কামন্দকীয় নীতিত' পোৱা যায় । হিতোপদেশৰ লেখক নাৰায়ণ পণ্ডিত । গ্রন্থখনৰ শেষৰ পদবোৰৰ আধাৰত ইয়াৰ লেখকৰ নাম "নাৰায়ণ" বুলি জনা যায়।

नारायणेन पण्डितेन रचितः संग्रहोऽयं कथानाम्

পঞ্চতন্ত্র আৰু অন্যান্য নীতি গ্রন্থৰ সহায়ত নাৰায়ণে হিতোপদেশ নামেৰে এই গ্রন্থখন সৃষ্টি কৰিছিল। নাৰায়ণ জীয়ে নিজেই মানি লৈছে-

पञ्चतन्त्रातथान्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते

ইয়াৰ পৃষ্ঠপোষকৰ নাম ধৰলচন্দ্র। ধৰলচন্দ্র আছিল বংগৰ ৰজা আৰু নাৰায়ণ পণ্ডিত আছিল ৰজা ধৰলচন্দ্রৰ ৰাজকবি। শিৰৰ প্রতি নাৰায়ণৰ বিশেষ বিশ্বাস, ভক্তি সামৰণি স্তৰকৰ জৰিয়তে প্রকাশ পাইছে। বিভিন্ন উপলব্ধ অনুবাদৰ ভিত্তিত ইয়াৰ ৰচনা প্রায় ৩য় শতিকা বুলি ধৰা হৈছে। পঞ্চতন্ত্র হ'ল হিতোপদেশ সৃষ্টিৰ আধাৰ। গল্পসমূহৰ পৰা পোৱা প্রমাণৰ বিশ্লেষণৰ ভিত্তিত ডঁ ফ্লিটৰ মতে ইয়াৰ ৰচনাৰ সময়সীমা প্রায় একাদশ শতিকাৰ হ'ব লাগে । হিতোপদেশৰ নেপালী পাণ্ডুলিপি ১৩৭৩ খ্রীষ্টাব্দত পোৱা গৈছিল। বাচস্পতি গাইৰোলা দেৱে ইয়াৰ ৰচনাকাল প্রায় ১৪ শতিকাৰ বুলি বিবেচনা কৰিছে। হিতোপদেশৰ কাহিনীবোৰত অর্বুদাচল, পাটলিপুত্র, উজ্জয়নী, মালৱা, হস্তিনাপুৰ,

কান্যকুব্জ (কন্নৌজ), বাৰাণসী, মগধদেশ, কলিংগদেশ আদি ঠাইৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে, য'ত লেখক আৰু ৰচনাৰ উৎপত্তি এইবোৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছে স্থানসমূহ।

ज्ञातव्यम्

१. मृगकाकौ— मृगश्च काकश्च , द्वन्द्वसमासः।

२. बन्धुहीनः— बन्धुना हीनः, तृतीया तत्पुरुषः समासः।

३. जीवलोकम् — जीवानां लोकः , षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

४. वासभूमिम् — वासस्य भूमिः, षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

५. चम्पकवृक्षशाखायाम् — चम्पकस्य वृक्षः , षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्य शाखा , षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्याम्।

६. हृष्टपुष्टाङ्गः — हृष्टश्च पुष्टश्च हृष्टपुष्टे, द्वन्द्वसमासः , तादृशानि अङ्गानि यस्य सः, बहुव्रीहिः समासः।

१४.६ अध्यायात् किमवगतम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- नीतिकाव्यस्य स्वरूपं ज्ञातवन्तः।
- मित्रलाभस्य कथांशानाम् आभासं प्राप्तवन्तः।
- हितोपदेशस्य कथाः ज्ञातवन्तः।
- विविधकथामाध्यमेन नीतिज्ञानं प्राप्तवन्तः।
- मित्रलाभस्य कथायाः संस्कृतानुवादं ज्ञातवन्तः।

१४.७ ज्ञानाधिक्यम्

- हितोपदेशः - मित्रलाभः, श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस , वाराणसी, २०१३
- संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः , दाहालः लोकमणिः , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी , वाराणसी , २०१६
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, শৰ্মা থানেশ্বৰ, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ , পাণবজাৰ গুৱাহাটী, ২০১৫

⍰१४.८ अग्रगत्याः निरूपणम्

(क) वस्तुधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ५० शब्देषु लिखन्तु)।

१. हितोपदेशः केन विरचितः ?

२. हितोपदेशे कति भागाः सन्ति?

३. हितोपदेशस्य प्रथमभागः कः?

४. नारायणपण्डितः कः?

५. हितोपदेशस्य आधारग्रन्थः कः?

६. पञ्चतन्त्रं केन विरचितम्?

७. हितोपदेशस्य कतिसंख्यकाः कथाः पञ्चतन्त्रात् गृह्यन्ते?

८. नारायणपण्डितः कस्य राज्ञः राजसभाकविः आसीत्?

९. मित्रलाभभागे प्राप्तानां कासाञ्चन कथानां नामानि लिखत।

१०. मृगजम्बुकयोः कथा कस्मिन् ग्रन्थे प्राप्यते?

११. जम्बुकस्य नाम किम्?

१२. चम्पकवती कस्मिन् देशे वर्तते?

१३. काकस्य नाम किम्?

१४. सुबुद्धिः कस्य नाम वर्तते?

१५. सुबुद्धिः कुत्र निवसति?

(ख) संक्षिप्तप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् १५०-३०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥१.१॥

२. अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः॥१.५६॥

३. कंकणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे।
वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः संम्मृतः॥१.५ ॥

४. उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किम् अद्य सुकृतं कृतम्।
आयुषः खंडम् आदाय रविः अस्तं गमिष्यति ॥१.४॥

५. विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्

पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मः ततः सुखम् ॥

(ग) रचनाधर्मीप्रश्नाः (प्रत्येकानां प्रश्नानाम् उत्तरम् ३००-५०० शब्देषु लिखन्तु)।

१. हितोपदेशस्य संक्षिप्तः परिचयो लिखन्तु।

२. 2. हितोपदेशस्य प्रथमकथायाः सारांशं लिखन्तु।

****